

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXXIV.

**SZEGED
1991–1992**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXIV.

**SZEGED
1991–1992**

Felelős szerkesztő.

MIKOLA TIBOR

Szerkesztő bizottság

BERTA ÁRPÁD, BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKY MÁRTA

Technikai szerkesztők:

KECSKÉS JÚLIA

ZSIGRI GYULA

NYELVTUDOMÁNY

SZÓSZEMANTIKA: EGY ELMÉLET VAGY TÖBB ELMÉLET?

BIBOK KÁROLY

A címben feltett kérdésre kétféle válasz adható. Az egyik triviálisnak tűnik. Ugyanis ha áttekintjük a szavak (lexémák) szemantikai, azaz konvencionális, nem a beszédszituációban megjelenő, jelentésére irányuló kutatásokat, azonnal több elmélettel találjuk magunkat szembe (pl. Kiefer 1989). Ebben az esetben viszont a címbeli kérdés mögött tulajdonképpen a következő probléma rejtőzik. Hogyan viszonyulnak egymáshoz a szóban forgó koncepciók: feltétlenül kizárják-e egymást, vagy csak látszólagos, valami módon feloldható szembenállásról kell beszélni? Az ilyen átfogalmazás azonban olyan helyzetet teremt, amelyben már korántsem egyértelmű a válasz. E vonatkozásban Kiefer (1989, 270–271) csak annyit jegyez meg az általa röviden bemutatott és jellemzett (Bierwisch-féle) konceptuális, kognitív és prototípus-szemantikáról, hogy – közös vonásaik (pl. a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírásnak korlátozott jelentőséget tulajdonító vagy azt teljesen el is utasító álláspont) mellett – mindhárom elméletnek „külön vadászterülete” van és emiatt nem könnyű őket összehasonlítani.

Jelen dolgozatnak az a célja, hogy – túllépve a Kiefer általi ismertetésen és értékelésen – némileg hozzájáruljon a fentebb jelzett bonyolult helyzet tisztázásához és egy plauzibilisnek tetsző választ fogalmazzon meg az újabban felbukkant szójelentéstani irányzatok alkalmazási feltételeit és lehetőségeit illetően, valamint az egyes elképzelések egymáshoz való viszonyát illetően. Ezért a dolgozat első fejezetében sorra veszem a szójelentés leírásának rivális elméleteit. Először megvizsgálom röviden a hagyományos komponens-es elemzést. A jelentést szükséges és elégséges feltételek formájában megfogalmazó dekompozíció hamarosan megoldhatatlan kérdésekbe ütközött, amelyekre a prototípus-szemantika vélte megtalálni a helyes választ. De a kategóriák prototípusos elrendezését hangsúlyozó javaslat sem eredményezett minden szempontból megnyugtató megoldást. Ezek után jutunk el annak felismeréséhez, hogy a jelentés – mind egy szójelentést, mind a szójelentések összességét tekintve – nem reprezentálható egységesen, egyetlen elméleti keretben. Természetesen még ezen a ponton is többféle lehetőséggel állunk szemben, amelyek bemutatása és mérlegelése vezet a

dolgozat második fejezetében javasolt, a szavaknak jelentésük ábrázolása szerinti tipológiájához. Majd ennek fényében a harmadik fejezetben újból számba veszem a komponenses elemzés lehetőségeit.

1. A szójelentés felbontása

1.1. A lexikai dekompozíció¹ alapkérdése az elemzés által nyert jelentéselemek jellegére vonatkozik. A már a strukturális szemantikában is használt és a generatív grammatikában Katz és Fodor (1963) cikke révén egy nyelvelmélet részévé vált komponenses analízis olyan felbontásra törekedett, amely a szójelentés végső összetevőit² és egyúttal szükséges és elégséges (definíciós) feltételeit állapítja meg. Mivel a mondat jelentését a logikából ismert módon az igazságfeltételek útján írták le, a szójelentések rögzítésére a természetes nyelvnek megfelelően módosított predikátumkalkulus szolgált (vö. pl. Bierwisch 1971). A jelentéselemeket e metanyelv tovább nem bontható, atomi predikátumaiként kezelték, amelyekhez argumentumokat rendeltek. A predikátumok és argumentumaik a logikai zárójelezés segítségével meghatározott és formális módon kapcsolódnak egymáshoz. Lássunk erre néhány példát! A *férfi*, *nő*, *apa*, *anya* főnevek jelentését az (1)–(4); a *megöl*, *ad*, *elvesz* igék jelentését az (5)–(7) tartalmazza (vö. Bierwisch 1970). (Konvenció szerint nagybetűvel jelölöm a szemantikai komponenseket).

¹ Mint azt legújabbban Jackendoff (1989) megmutatta, a szójelentést elemezhetetlen egységnek tekintő, az ún. jelentéspotztulátumokon alapuló elképzeléssel (Fodor és mtsai 1980) szemben a lexémák jelentésének alkotórészekre bontása egyértelmű előnnyel jár nemcsak a szavak közötti jelentéviszonyok kezelésében, hanem a fogalmi kreativitásnak, azaz a potenciálisan végtelen sok fogalom megalkotásának és a fogalmak elsajátításának a megmagyarázásában is.

Gergely és Bever (1985) szerint a dekompozíciós szemantikaelméletet gyermeknyelvi vizsgálatok szintén indokolják. Tehát a szemantikai atomok pszichológiailag is relevánsak. A szerzők ugyanakkor olyan kísérleti eredményekről számolnak be, amelyek bizonyítják, hogy hamisak Fodor és mtsai (1980) kiinduló feltevései.

² Katz és Fodor (1963) kétféle végső összetevőt használt: a szemantikai jelölőket (semantic marker), amelyek a jelentés szisztematizálható részét ábrázolták, valamint a megkülönböztetőket (distinguisher), amelyek az adott lexikai egység jelentésének egyedi, individuális vonásait fejezték ki. Mivel elméletileg nem volt megalapozott a szemantikai jelölők és a megkülönböztetők különválasztása (Bierwisch 1971, 410; Kiefer 1970, 116–117), az atomi jelentésszétvetőket egységesen szemantikai komponenseknek nevezhetjük. Különbséget kell azonban tenni szemantikai jegy és szemantikai komponens között (Lyons 1977, 323). Az előbbi sohasem szerepel egy jelentés szótári jellemzésében, hanem csak az utóbbi, amely tulajdonképpen nem más, mint a jegy specifikált változata.

- (1) ÉLŐLÉNY (x) & EMBERI (x) & HÍMNEMŰ (x) & FELNŐTT (x)
- (2) ÉLŐLÉNY (x) & EMBERI (x) & -HÍMNEMŰ (x) & FELNŐTT (x)
- (3) SZÜLŐ (x, y) & HÍMNEMŰ (x)
- (4) SZÜLŐ (x, y) & -HÍMNEMŰ (x)
- (5) OKOZ (x, VÁLIK (y, -ÉLŐ (y)))
- (6) OKOZ (x, BIRTOKOL (y, z))
- (7) BIRTOKOL (z, y) & OKOZ (x, BIRTOKOL (x, y))

Felmerül azonban a kérdés: hogyan írható le, vagy egyáltalán leírható-e, komponensek segítségével az ún. enciklopédikus szavak jelentése (*madár, veréb, liba, kacska, macska, kutya, egér, mezei egér, bútor, asztal, szék, íróasztal, karosszék* stb.)? Ha a *veréb* és a *kacska* jelentése közötti különbséget akarnánk ilyen módon elemezni, a komponensek potenciálisan végtelen számosságú halmazához jutnánk, mert mindaz szerepelne a definíciókban, amit mindennapi ismereteink alapján tudunk róluk. Újabb problémaként vetődik fel: szükséges feltétel-e az, hogy a *veréb* tud repülni? Egy törött szárnyú verébről ez nem állítható. Mi a helyzet a kacsával: tud repülni? S egy nagyon ügyes, idomított kacska? Hasonló nehézségekkel találjuk szembe magunkat a *madár* jelentését vizsgálva. Úgy tűnik, az egyedüli szükséges feltétel kimerül az ÁLLAT komponens megadásában. Hogyan folytassuk az elemzést? Ebben a vonatkozásban jelentősnek tűnik az E. Rosch és munkatársai által kidolgozott prototípus-szemantika (vö. Rosch 1978).

1.2. A prototípus-szemantika (PSZ) azon az elképzelésen alapul, hogy a fogalmaknak (kategóriáknak) belső struktúrájuk van abban az értelemben, hogy azok a legtipikusabb esettel/esetekkel jellemezhetők és a központi eleme(ke)t, azaz a prototípust a periférikus tagok veszik körül. A kategóriába tartozás tehát nem „igen-nem” kérdése, hanem valami többé vagy kevésbé tartozik az adott fogalom extenziójába. A kísérletek többek között megmutatták, hogy 1. a tipikusnak ítélt tagokat könnyebben soroljuk be az adott kategóriába, mint a nem tipikusakat; 2. elsősorban a tipikus egyedeket nevezzük meg, amikor a kategória tagjairól kérdeznek bennünket. A félreértéseket tisztázandó Rosch (1978, 36) még azt is hangsúlyozza, hogy a prototípusos jelleg sem lehet „igen-nem” kérdése.

1.2.1. Vegyük először példaként a *madár* szót! A *madár* jelentése ebben az elméleti keretben megadható a Jackendoff-féle (1983, 121) tipikalitási feltételekkel, vagyis azokkal a feltételekkel, amelyek a tipikus madarat, a madár kategóriájának prototípusát jellemzik. Ezek között ilyenek szerepelnek: testét tollazat borítja; csőre van; szárnya van, amelynek segítségével tud repülni; tud tojást tojni; a tipikus alakra vonatkozó kijelentés; stb. A *veréb* rendelkezik mindezekkel a tulajdonságokkal, tehát tipikus madár. Azt mondhatjuk, a *veréb* a madár kategória prototípusának (egyik) tagja. (Természetesen, a verébről mint típusról állítjuk ezt, ugyanis a verebek halmazának egy egyedére nem feltétlenül igaz, hogy tud repülni. Lehet, hogy valamilyen

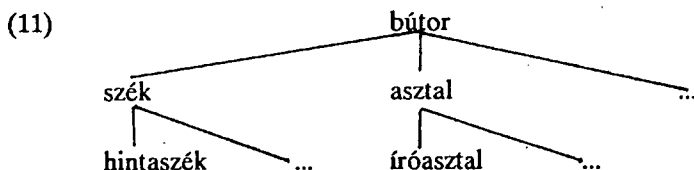
betegség miatt ez nem jellemző egy verébre mint a típus egy példányára.) A tyúk, a kacska kevésbé tud repülni. Ezek kevésbé tipikus madarak. A pelikán, a strucc, a pingvin – ahol egy vagy több tipikalitási feltétel nem is teljesül – zárja a prototipikalitási hierarchiát. Megjegyezhetjük, hogy a tipikalitási feltételek maguk is rendezettek. Nagyon erős feltételnek tűnik a repülni tudás. A denevért, jóllehet nem madár, e tulajdonsága révén a mindennapi ismeret tekintheti a madarak legkevésbé prototipikus tagjának.

A kategóriák prototípusos elrendezésére megemlítem még a következő példákat.

- (8) bútor: szék, asztal, szekrény, ágy ... virágtartó, zongora (vö. Kiefer 1989, 263)
- (9) gyümölcs: alma, körte, barack, szilva ... banán, ananász, füge
- (10) közlekedési eszköz: autó, vonat, autóbusz, villamos ... bicikli, ló, síléc (a (9)–(10)-re vö. Pulman 1983, 86)

Látható, hogy kevés olyan tulajdonság van (ha van egyáltalán), amely egy adott kategória minden tagjára jellemző lenne. A hierarchiában szomszédos elemek azonban rendelkeznek közös vonásokkal. Ugyanúgy, ahogy egy család tagjai, akiknek nincs talán egyetlen közös ismertetőjegyük sem, de mindegyik családtag hasonlít a másokra egy-egy tulajdonságában. Eszerint egy kategória elemei a Wittgenstein által megfigyelt és a *játék* (mint cselekvés) szó példáján bemutatott családi hasonlóság (family resemblance) viszonyában állnak egymással (vö. Jackendoff 1983, 121; Pulman 1983, 91–93; Kiefer 1989, 263).

Szóljunk most a fentebbi szavak (*madár, bútor, gyümölcs, közlekedési eszköz,*) hiponimáiról! Ezeknek a jelentése is leírható tipikalitási feltételekkel, tehát mint kategóriák központi, átmeneti és periférikus elemekből tevődnek össze. Ugyanilyen belső struktúrával rendelkezhetnek – erről Rosch (1978) külön nem szól – a még alsóbb szintű fogalmak. Így a bútor kategóriájának esetében a következő vertikális hierarchiát kapjuk.

Ahogy a kategóriákon belül (bármelyik szinten) bizonyos tagok jobban képviselik az adott kategóriát és mások kevésbé, a (11) alatti taxonómiában a középső szint az, amelyik a leginformatívabb, mert a fölötte álló kategória csak néhány közös tulajdon-

sággal (ha van egyáltalán ilyen) bír, az ugyanazon közép-ső szintű kategória alá tartozó kategóriák pedig jórészt megegyeznek tipikalitási feltételeikben. Ezért a közép-ső szinten elhelyezkedő kategóriákat alapkategóriáknak hívjuk. Fölöttük a fölérendelt, alattuk az alárendelt kategóriák foglalnak helyet.

A kategóriák horizontális és vertikális szerkezetét, amely kultúránként változhat is, Rosch (1978, 28) a kognitív gazdaságosság elvével magyarázza. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kategóriákat úgy alkotjuk meg, hogy azok maximálisan informatívak legyenek, azaz minél több információt nyújtsanak minél kevesebb kognitív erőfeszítés árán (a célszerűség határain belül). Másrészt: a kategóriák prototípusai azon tagok, amelyek a legtöbb tulajdonságban osztoznak ugyanannak a kategóriának a többi elemével és amelyek a legkevesebb tulajdonságot osztják az adott kategóriával kontrasztban álló kategóriák képviselőivel. A kognitív ökonómia elvét azonban korlátoznunk kell a világ észlelt struktúrájára vonatkozó elvvel (Rosch 1978, 29), amely szerint a világ nem olyan, hogy egy ismertetőjegy egyenlő valószínűséggel fordulna elő bármelyik másikkal együtt, hanem a világ struktúrált, a tulajdonságok együtt-szereplése nem véletlenszerű. Az adott kategóriát a többitől megkülönböztető vonások, amelyek – mint fentebb láttuk – nem tekinthetők szükséges és elégséges, hanem csupán tipikalitási feltételeknek, nem esetlegesen kapcsolódnak össze: valaminek, aminek tolla van, valószínűleg van szárnya is. A kategóriákat úgy alakítjuk ki, hogy tükrözzék ezeket a megfeleléseket. Ha egyszer valamit a kategóriába tartozónak ítéltünk, akkor ezáltal egypár tulajdonsága (nagy valószínűséggel) előre megjósolható. A prototípus éppen abban különbözik a kategória más tagjaitól, hogy a kategória jellemzőinek összességéből több jelezhető előre, mint a periférikus tagok esetében.

1.2.2. Eddigi példáinkban mindenütt főnevek szerepeltek, de a szakirodalomban olyan leírásokat is találhatunk, amikor igékre (és igékből képzett főnevekre) fogalmaztak meg prototipikalitási feltételeket. Coleman és Kay (1981) a *lie* (*hazudik, hazugság*) szót elemezte a PSZ keretében, amelynek a jelentésével kapcsolatban a (12)-beli feltételeket vizsgálták meg a szerzők, de – amint megjegyzik (i. m. 43) – esetleg más ilyen jellegű feltételek is előfordulhatnak.

- (12) (a) A beszélő hamis dolgot állít.
 (b) A beszélő hiszi, hogy az, amit állít, nem igaz.
 (c) A beszélő azért mondja azt, amit mond, hogy megtévessze kommunikációs partnerét.

A prototipikus hazugságnál mindhárom feltétel teljesül. Az udvariasságból elkövetett hazugság esetében viszont a (c) feltétel hiányzik. Sőt, több kísérleti alany azokat a szituációkat szintén hazugságként nevezte meg, ahol a három kikötésből csak egy (bármelyik) volt jelen, de legalább egy mindig teljesült. Ezek alapján tehát a hazugságnak ugyanúgy vannak fokozatai, mint a madárságnak. A (12) (a)–(c) feltételek rendezett-

ségére vonatkozóan pedig Coleman és Kay azt állapították meg, hogy a *lie* legfontosabb tulajdonsága a (b), kevésbé fontos a (c), legkevésbé fontos az (a). A szerzők elemzéséhez azonban hozzá kell tennünk kiegészítésképpen, hogy a *hazudik* rendelkezik egy szükséges feltétellel is. Nevezetesen, ez az ige minden esetben egy információközlő szituációt nevez meg.

Jackendoff (1983, 150–151) a *see* (*lát*) igét vizsgálva, két tipikalitási feltételt nevez meg.

- (13) (a) X pillantása y-ra esik.
- (b) X vizuális úton tudomást szerez y-ról.

A prototipikus látásnál mindkét feltétel fennáll. Vö.:

- (14) Pista látja Jóskát.

Ha nem akarjuk azt mondani, hogy a (14) típusú mondatok többjelentésűek, akkor a (14)-et, amelyben nincs az alapesetellel ellentétes információ, prototipikus látásként kell interpretálnunk. További, kiegészítő információk birtokában azonban a (13) (a) és (b) közül az egyik feltétel teljesülése is elégséges ahhoz, hogy az adott eseményt a *lát* igével nevezzük meg. A (15) (a) esetében csak az (a), a (15) (b) esetében csak a (b) kikötés érvényes.

- (15) (a) Már ezerszer látnom kellett, mert mindennap eljövök mellette, de sohasem vettem észre.
- (b) A beteg félrebeszélte és lázalmában gyakran anyját látta maga előtt.

A (13)-beli feltételek szükségességét a (15) és egy újabb példa, a (16) összevetése is mutatja.

- (16) Biztos ránéztem már ezerszer is, mert mindennap találkozunk, de még sohasem láttam ezt a feliratot a pulóvereden.

Ugyanis ha nem adnánk meg két különálló feltételt a *lát* számára, akkor a (16)-beli *lát* jelentése ellentmondásban lenne a (15) (a)-ban szereplő *lát* jelentésével. A (13) meglete miatt azonban nem kell erre gondolnunk, mert a (15) (a)-ban csak arról van szó, hogy x pillantása y-ra esett, de x nem szerzett tudomást y-ról; és a (16) szintén éppen ezt fejezi ki. A (15) (a)-ban a *lát* a (13) (a)-val azonos, a (16)-ban pedig a *lát* tagadása

a (13) (b)-re vonatkozik. (A (16)-ban a *lát* azért nem helyettesíthető az észrevesz-szel, mert az utóbbi nemcsak vizuális csatornára utal.)

Amennyiben elfogadjuk, hogy a két tipikalitási feltétel együtt vagy külön-külön való szereplése mindenkor elegendő a *lát* ige használatához, a következőket kell megállapítanunk: A (13) (a)–(b) feltételek nem tarthatók ugyanolyan értelemben tipikalitási feltételeknek, mint például a *madár*, a *bútor* vagy a *hazudik* szavakéi. Először is a (13) (a)–(b) kimerítően felsorolja azokat a feltételeket, amelyek egyáltalában szóba jöhetnek a *lát* jelentésének definiálásakor. Ezért ha az (a)–(b)-t nem is mondhatjuk szükséges és elégséges feltételeknek, teljes joggal tekinthetjük azokat az összes lehetséges elégséges feltétel halmazának. (A továbbiakban éppen ezért csak a *madár*-ral, a *bútor*-ral, ill. a *hazudik*-kal kapcsolatban beszélek tipikalitási feltételekről.) Másodszor, az (a)–(b) feltételek együttes és egyenkénti megléte összességében teljesen elegendő a *lát* terjedelmének (extenziójának) a meghatározásához. A *madár* jelentése tipikalitási feltételeinek (és a szükséges feltételt megfogalmazó ÁLLAT komponensnek) a fennállásakor nem jutunk el a kategória extenziójához, mert a legjellemzőbb tulajdonságok csupán a prototipikus madarat jelölik ki. Ugyanis egy madár nem attól madár, hogy a rávonatkozó tipikalitási feltételek – a prototipikusságtól függően – különböző összetételben és különböző mértékben teljesülnek. Az összes feltétel egyidejű hiánya nem vezet egy madár madárságának a megszűnéséhez (vö. Putnam 1975). Nyilvánvalóan az érvelésnek az a része, hogy az összes tipikalitási feltétel egyidejű hiánya nem jár a kategória elvesztésével, a *bútor* és a *hazudik* szavakra nem igaz. Ez afelé mutat, hogy a *madár* és a *bútor*, ill. a *hazudik* szavak jelentése sem adható meg teljesen egyformán. (Erről a különbségről később szölok.) De az nem vonható kétségbe, hogy mindkét esetben szerepelnek tipikalitási feltételek, amelyek lényegileg térnek el a *lát* jelentésfeltételeitől. A fentiekből következően a *lát* esetében a (13) (a)–(b)-beli kikötéseknek a megengedő vagy kötőszóval³ történő összekapcsolása olyan definíciót biztosít, amely kijelöli a fogalom terjedelmét.

Az igék jelentésének a PSZ segítségével történő leírásánál figyelmet érdemelnek még Pulman (1983, 107–132) kísérleteken alapuló vizsgálatai. Ezek szintén azt mutatták, hogy az igei alapkategória számára is létezik olyan tag, amely jobb képviselője, azaz prototípusa az adott kategóriának. Például: a *kill* (megöl) alapkategóriának jobb képviselője a *murder* (meggyilkol), mint – fokozatosan haladva a legperiférikusabb elem felé – az *assassinate* (orvul megöl, merényletet követ el), az *execute* (kivégez), a *massacre* (lemészárol, halomra öl), a *sacrifice* (feláldoz) és a *commit*

³ A megengedő jelző arra utal, hogy a kötőszó nem zárja ki a kijelentések együttes igazságát, szemben a kizáró értelmű vagy-gal (Ruzsa 1984, 25. 31). Az utóbbit magukban foglaló proposíciók csak akkor igazak, ha a tagok igazságértéke különböző. – A megengedő vagy használatának jelzésére alkalmazhatjuk az és/vagy kötőszópárt.

suicide (öngyilkosságot követ el). Pulman szerint azonban a prototipikusság itt nem magyarázható meg a családi hasonlósággal. Ebben az esetben a prototipikus ítéletek inkább az alapkategória és a tagjai közötti szemantikai hasonlóságról alkotott ítéletek, mintsem egy alapkategóriának a prototipikus egyede és a többi egyede között fennálló családi hasonlóságról alkotott ítéletek. A legtipikusabb elem az, amelyik az összes elem közül legközelebb áll magához a vizsgált kategóriához, vagy – más szavakkal – amelyikhez a legkevesebb szemantikai modifikációval jutunk el a kategórianévtől: a *megöl* jelentéséhez kevesebb szemantikai elemet kell hozzáadni, hogy a *meggyilkol* jelentését megkapjuk, mint például a *kivégez* esetében.⁴

1.3. Amint látható, a PSZ szerint a kategóriába tartozás nem „igen–nem”, hanem „többé–kevésbé” kérdése, azaz fokozatos. E probléma formális kezelésére az elmosódott határu halmazok elmélete (fuzzy set theory) használható, amelyben a sztenderd halmazelmélettel szemben egy halmaz elemeihez nem az 1, hanem 0 és 1 közötti számok rendelődnek. A prototípus az az elem, amely 1-hez közeli értékkel rendelkezik. A többi elem 0 és 1 közé eső értéke azt tükrözi, hogy a kategória tagjai milyen mértékben hasonlóak a prototípushoz. Ennek a felfogásnak azonban nem kívánt következményei vannak. Osherson és Smith (1981) érvelésének megfelelően a PSZ ilyen formában nem teszi lehetővé, hogy az intuíciónk által elvárt módon adjunk számot a fogalmak összekapcsolódásáról, kompozicionalitásáról. Az olyan fogalomkombinációk, mint például a 'pet fish' ('kedvenc hal'), nem azokkal a prototipikalitási értékekkel bírnak, amelyeket az összetevők alapján előre jeleznénk. Egy guppi nem igazán prototipikus hal és nem is központi tagja a kedvenc entitások kategóriájának, amelynek a prototípusába macskák, kutyák, papagájok stb. tartozhatnak. De intuíciónk szerint eléggé jó képviselője a kedvenc halaknak. Kissé formálisabban így fogalmazhatnánk: A és B halmaz metszetébe azok az elemek tartoznak, amelyek mindkét halmaznak elemei. Egy, a két halmaz metszetébe tartozó elem értéke pedig a szóban forgó két halmazba tartozási érték közül a kisebb értékkel egyenlő. A hagyományos halmazelméletben – ha nem üres metszetről van szó – a két érték mindig egyformán 1.

⁴ Jackendoff (1983, 121) a tipikalitási feltételektől megkülönbözteti a centralitási feltételeket, amelyek egy központi, fokális értéket határoznak meg valamely folytonosan változó tulajdonság számára, például a színnevek esetében. – Érdekes még megemlíteni, hogy nemcsak külön-külön, hanem együttesen is előfordulhatnak a tipikalitási és centralitási feltételek. Megfigyelhetjük ezt a *pohár* jelentésével kapcsolatban. A jelentésábrázolásban az alakra, az anyagra és a funkcióra vonatkozó jellemzés nyilvánvalóan tipikalitási feltételeket igényel. Ami pedig a prototipikus pohár méretét illeti, azt mondhatjuk, hogy – egyrészt – a magasságának nagyobbnak kell lennie a szélességénél és, másrészt, van egy átlagmérete, ami alapján a kisebb edények közé tartozik. Mármint a magasság és a szélesség aránya, valamint az átlagméret központi értékeként viselkednek, amelyekről valamelyest eltérhetünk, de nem szüntethetjük meg azokat. Itt tehát centralitási feltételekkel van dolgunk. L. még: Labov 1983; Kiefer 1989, 264.

Ezért a metszetbe tartozás értéke is 1. „Életlen” halmazoknál a metszetbe tartozás értékét a két, 0 és 1 közé eső halmazba tartozási érték kisebb értéke adja. Így minden olyan esetben, amikor egy tárgy tipikusabb az összetett fogalmat, mint az összetevő fogalmakat tekintve, fellép az az ellentmondás, amelyet a 'kedvenc hal' példájánál megfigyelhettünk. Nevezetesen, azt az intuíciónknak megfelelő tényt, hogy külön-külön az összetevőknek nem prototipikus képviselője lehet prototípusa az összetett fogalomnak, az életlen halmazok elméletével összekapcsolt PSZ nem tudja előre jelezni. (Hasonló módon helytelen predikciókat kapunk az inklúzió igazságfeltételeire vonatkozóan is (részletesen l. Osherson – Smith 1981)).

Természetesen, itt nem csupán arról van szó, hogy az elmosódott határú halmazok elméletéből adódnának a problémák. Az alapvető baj abból származik, hogy a PSZ a kategóriába tartozást a „többé – kevésbé” kérdésévé változtatja. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a kategóriába sorolásnak nincsenek vitás, nehéz esetei. Jackendoff (1983, 255. o. 6. jegyzet) egyik idevágó példája: a paradicsomot gyümölcsnek vagy zöldségnek tekintjük? De azt mégsem mondhatjuk, hogy a pingvin 71%-ban madár és 29%-ban pedig valami más (vö. i. m. 116). Jackendoff (1983, 140) szellemében az alábbi megoldást javasolhatjuk. Azok az esetek, amelyek a kategóriába tartozás összes vagy legtöbb tipikalitási és/vagy centralitási feltételét kielégítik, állandó és stabil elemzéssel rendelkeznek. Azok viszont, amelyeknél több feltétel hiányzik, kevésbé stabil elemzést kapnak. Úgy tűnik, ezzel nem szűnik meg minden probléma. Mit kezdjünk azokkal a kísérleti eredményekkel, amelyek azt bizonyítják, hogy prototipikalitási hatások olyankor is fellépnek, amikor azokat egyáltalában nem várjuk? Armstrong és mtsai (1983) olyan szavakat vizsgáltak, amelyek jól definiáltak (pl. a *páratlan szám* terminus technicus). Ezekben az esetekben nem kellett volna a kísérleti alanyok válaszáinak prototipikalitási hatásokat mutatniuk. Mégis nem minden páratlan számot ítélték egyformán tipikusnak. Ugyanígy nem várnánk ilyen jellemzést a *férfi*, *nő*, *apa*, *anya*, *nagypapa*, *nagymama* stb. szavaknál. Hiszen ezek mind (eléggő) jól meghatározott kategóriák: az első négy szó jelentését l. az (1)–(4)-ben, az utolsó kettőé – a (3)-at és a (4)-et megfelelően kiegészítve – megadható a (17)-tel és a (18)-cal.

(17) SZÜLŐ (x, y) & SZÜLŐ (y, z) & HÍMNEMŰ (x)

(18) SZÜLŐ (x, y) & SZÜLŐ (y, z) & –HÍMNEMŰ (x)

Ezekkel a szavakkal kapcsolatban azonban megjelennek prototipikus vonások is. A fentebbi szavak közül álljon itt példaként a *nő* és a *nagymama* prototípusos ábrázolása. A PSZ szerint a *nő* jelentésében például a testalakra, a hajhosszúságra, a hangmagasságra vonatkozó tipikalitási feltételeknek kell szerepelniük (vö. Osherson – Smith 1981, 57). A *nagymama* szó jelentése a (19)-beli tipikalitási feltételekkel jellemezhető (vö. Armstrong és mtsai 1983, 292–294).

- (19) (a) kedves, idősebb hölgy,
 (b) akinek ősz haja, ráncos bőre és csillogó szeme van,
 (c) aki tyúkhúsleveset talál fel stb.

Osherson és Smith (1981, 57), valamint Armstrong és mtsai (1983, 291–295) javaslatait alapul véve a probléma úgy oldható meg, ha feltételezzük, hogy a fogalmak kettős reprezentációval rendelkeznek. Nevezetesen, különbséget kell tennünk a fogalom magja és azonosítási jellemzői között. Az előbbi a fogalom azon aspektusait érinti, amelyek a definíciója és a más fogalmakkal való összekapcsolása szempontjából relevánsak. Az utóbbiakat pedig az a heurisztikus jellegű információ, perceptuális és funkcionális tulajdonságok olyan elnagyolt listája képezi, amely a kognitív feldolgozás folyamatait (a gyors kategóriába sorolást, a fogalom világbeli megfelelőinek kiválasztását) strukturálisan meghatározza. A magot a szükséges és elégséges feltételekkel, az azonosítási jellemzőket pedig a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekkel ábrázolhatjuk. Következésképpen a fogalmak tradicionális elmélete (lényegében a komponens-es elemzés) a mag leírására, a PSZ az azonosítási jellemzők megadására szolgál. (Az azonosító jellemzők – és ennek révén a PSZ – tehát nem információfeldolgozási modellként, hanem a kategóriák belső struktúrájára vonatkozó elképzelésként van megfogalmazva. Rosch (1978, 36) prototípusokról vallott felfogásának is ez felel meg.) Most már érthető, hogy a prototipikalitás miért befolyásolja például a kategóriába tartozás megállapításának időbeli lefolyását és miért nem használható a fogalmak kombinációjával, az inklúzió igazságtételeivel kapcsolatban.

Emlékezzünk vissza arra, hogy a látás és az ölés szituációival kapcsolatban is beszéltünk prototipikus esetekről, jóllehet tipikalitási (és centralitási) feltételeket nem tudtunk kimutatni. Hogyan lehetséges ez? A fogalmak reprezentációjának dualista elképzelése alapján a következő magyarázatot adhatjuk. Mivel a *lát* jelentésfeltételeit a magban csak a megengedő *vagy*-gyal köthetjük össze, ez lehetőséget nyújt arra, hogy könnyebben azonosíthassuk látásként azokat az eseményeket, amelyekre mind a két feltétel egyszerre igaz. Így a (13) (a)–(b)-beli feltételek felfoghatók azonosítási jellemzőkként, amelyek érintik a gyors kategóriába sorolást, holott nem tipikalitási feltételek, mert a megengedő *vagy*-gyal összekapcsolva nem csupán a prototipikus látást, hanem általában a látást jelölik ki. Hasonlóképpen okoskodhatunk a *megöl* igével kapcsolatban. Azért a gyilkolás a legjobb képviselője az ölés kategóriájának, mert az előbbinek az utóbbiként való kategorizálására – a *meggyilkol* és a *megöl* nagyfokú szemantikai hasonlósága miatt – a *megöl* minimális mértékben módosított szükséges és elégséges feltételei mint azonosítási jellemzők befolyást gyakorolnak. A fentiekből azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy bizonyos esetekben a kognitív feldolgozás megmagyarázásához a fogalmak olyan szerkezeti leírását tételezhetjük fel, amely nem a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekből áll, hanem a magban szereplő feltételek azonosító jellemzőkké való átvértékelődésével jön létre. Természetesen, a magfeltételek ettől nem

válnak tipikalitási és/vagy centralitási feltételekké, csak az említett feladatok során mint azonosítási jellemzők hatással vannak azok végrehajtására.

1.4. Mint emlékszünk, a fogalmak duális reprezentációjának elképzelését a páratlan szám fogalma és a *nő*, *nagymama* stb. szavak kapcsán megjelenő prototipikus vonások magyarázatának igénye tette igazán szükségessé. Majd azt láttuk, hogy a mag és az azonosító jellemzők megkülönböztetése haszonnal alkalmazható a *lát* és a *megöl* igékre is. Mi azonban a helyzet a *madár*, *liba*, *kacsa*, *tyúk* stb. szavakkal, amelyeket a továbbiakban – például az *arany*, *smaragd*, *víz* szavakkal együtt – a természetes fajták neveinek hívunk? A PSZ megadja a jelentésábrázolásban a tipikus tulajdonságokat, amelyek a dualista elmélet szerint azonosító jellemzőkként foghatók fel. De van-e magja az ilyen szavaknak? Ha van, hogyan írható le? Ahhoz, hogy válaszolhassunk, meg kell ismerkednünk Putnam (1975) jelentéselméletével.

1.4.1. Putnam egy szó jelentésének ábrázolásában (normálformájában) a következő összetevőket szerepelteti: a) szintaktikai jelölők, b) szemantikai jelölők, c) sztereotípiák, d) extenzió. Illusztráljuk ezt a *víz* szóval (i. m. 1975, 269) és a *tigris* szóval, amelynek a normálformáját én állítottam össze a szerző utalásaira támaszkodva.

- (20) (a) megszámlálhatatlan főnév, konkrét
- (b) természetes fajta, folyadék
- (c) színtelen, átlátszó, íztelen, oltja a szomjúságot stb.
- (d) H₂O (szennyeződéssel vagy anélkül)
- (21) (a) megszámlálható főnév, konkrét
- (b) természetes fajta, állat
- (c) vad, nagy testű, sárga bundájú fekete csíkokkal, macskaszerű, (a dzsungelben él) stb.
- (d) a megfelelő genetikai kód

Vegyük sorra a jelentés normálformájának összetevőit! Ami az első összetevőt illeti, azt mondhatjuk, hogy amennyiben valódi szintaktikai kategóriák szerepelnek benne, annak a jelentésleírásban nincs helye. Mivel azonban a „konkrét” jelölőt nem tekinthetjük igazi szintaktikai kategóriának, a szemantikai jelölőkhöz kell áttenni.

A szemantikai jelölők – ellentétben Katz és Fodor (1963) szemantikai markereivel – nem analitikus, nem a szavak jelentéséből logikailag szükségszerűen következő tulajdonságok, hanem csupán metafizikailag szükségszerűek. Ugyanis elvileg, logikailag nem lenne kizárható, hogy például a tigrisek tulajdonképpen a Marsról a Földre irányított robotok. De ha egyszer felfedeztük, hogy a tigrisek valójában állatok és nem gépek, akkor lehetetlen, hogy a tigrisek nem állatok. A *tigris* esetében feltüntetett szemantikai jelölők csak ebben az értelemben fejeznek ki szükségszerűséget. Ezt nevezi Putnam metafizikai szükségszerűségnek. Úgy tűnik, a jelentés ezen második összetevője

további jelölőket foglalhat magában. Ilyen lehet az élőlény–élettelen megkülönböztetésre irányuló jelölő, illetve a „konkrét” jelölő.

A sztereotípiá azoknak a jellemző jegyeknek a sztenderdizált leírása, amelyek tipikusak az adott fajtára nézve és amelyek többsége – bár lehet, hogy nem mindegyik (vö. a (21) (c) zárójeles részét) – a szóban forgó nyelvet beszélők számára általánosan ismert. Ebből látható, hogy a sztereotípiá a PSZ-ben alkalmazott prototipikus tulajdonságokkal azonosítható. (A prototípus ennek értelmében pedig egy kategória, egy fogalom prototipikus sztereotipikus/tulajdonságok által meghatározott tipikus képviselője.) Következésképpen a sztereotípiában felsorolt jellemzők – a tipikalitási és/vagy centralitási feltételekhez hasonlóan – nem analitikusak, de metafizikailag sem szükségszerűek. A normális, tipikus tigrisnek – mindennapi tudásunk alapján – sárga bundája van fekete csíkokkal. Azonban az albínó tigris is tigris, csak nem tipikus egyed. Ugyanis nem a bundájának a színe és a mintája tesz valamit tigrissé. Még annak felfedezése sem lenne logikai ellentmondás, hogy a (21)-ben szereplő sztereotípiá hibás, azaz a nem tipikus tigris tulajdonságait tartalmazza. (Annak felfedezése viszont, hogy egy nagymama nem nőnemű, logikailag lehetetlen, mert a nőneműség analitikusan kapcsolódik a *nagymama* jelentéséhez.) Akármilyen legyen is a helyzet a sztereotípiával, azt kell hangsúlyozni, hogy egy szó elsajátítása, megtanulása magában foglalja a sztereotípiának, pontosabban az egész nyelvközösség számára kötelezően szükséges részének, az ismeretét. A sztereotípiá minimális részletezettsége kultúrától függő. Abban a kultúrában, amelyben Putnam él, a beszélőknek, ha elsajátították a *tigris* szót, tudniuk kell azt, hogyan néz ki a (tipikus) tigris. De nem kell ismerniük olyan finom részleteket, mint a falevelek alakja, amely alapján meg tudnák mondani, hogyan néz ki a szilfa. Ezért a *szilfa* sztereotípiája egybeeshet egy másik közönséges lombhullató fa (például a bükkfa) sztereotipikus jellemzésével.

Abból, amit a szemantikai jelölőkről és a sztereotípiáról fentebb mondtam, világosan kitűnik, hogy azok nem határozzák meg a szó extenzióját, azaz a szó terjedelmébe tartozó objektumok halmazát. Ez csak a szakértői ismeretek alapján adható meg. A (20)–(21) (d) összetevője tulajdonképpen ezeket az ismereteket tartalmazza, tehát az extenzió leírását és nem magát az extenziót. Az, hogy Putnam mégis extenzióról beszél, érthető, ha feltételezzük, hogy a leírások csak mint az extenzió szemléltetési szerepelnek a (20)–(21)-ben. Azonban a pontos szóhasználat érdekében célszerűbb azt mondani, hogy a (d) összetevő a szakértői ismereteket, az extenziót meghatározó tulajdonságokat adja, majd felvenni egy (e) összetevőt, amely – mondjuk – képekkel szemléltetné a fogalom terjedelmébe tartozó tárgyakat és amely – amennyiben elfogadjuk, hogy a képek a valódi tárgyak helyett állnak – a tulajdonképpeni extenzióval lenne azonos.

Amint az elnevezés mutatja, a szakértői ismeretek, vagyis annak szükséges és elégséges feltétele, hogy valami ténylegesen a *víz*, *tigris* stb. extenziójába tartozzon, az átlagos nyelvhasználó számára nincsenek adva. A szavak teljes jelentését, az összes

jelentésösszetevőt nem ismeri minden egyes beszélő, csak a társadalom mint egész rendelkezik azzal. A szavak jelentésösszetevőinek ismerete tekintetében – ahogy a társadalomban általában – munkamegosztás alakult ki. A természetes fajták nevinél az extenzió meghatározásához szükséges és elégséges feltételeknek az ismeretével csak a társadalom bizonyos, az adott tudományág, illetve szakma szakértői rendelkeznek. Ezen szavak használatának kétes eseteiben a laikusoknak együtt kell működniük a szakértői csoportokkal. A munkamegosztásnak ezt a válfaját nevezi Putnam a nyelvi munkamegosztás hipotézisének. A munkamegosztás e formája – mint ahogy a munkamegosztás általában – a tudomány, a szakismeretek fejlődésével összhangban változik. A víz szó a kémia kialakulása előtt nem tartozott bele a nyelvi munkamegosztás hatókörébe. Amikor azután felfedezték, hogy a víz hidrogénből és oxigénből áll (H_2O), szükségszerűen létrejött a jelentésösszetevők ismeretének társadalmi szintű kettéválása. Ma már pedig az átlagos beszélő is tudja, hogy a víz kémiai képlete: H_2O . Tehát az extenzió leírása belekerült az egyén kompetenciájába. Ugyanakkor még mindig csak néhányan tudják megkülönböztetni a vizet a vízhez (nem lényegi tulajdonságaiban) hasonló folyadéktól. A víz szó használatának problémás eseteiben ezen szakértők ítéletére támaszkodhatunk. Ez a példa felhívja a figyelmet arra a Putnam által explicit módon meg nem fogalmazott különbségre, amely szerint a szakértői jellegű tudás két részből áll. Van egy „definíciós” természetű alkotórésze: a természetes fajta extenziójának szükséges és elégséges feltételei, amelyek az általános műveltség színvonalának emelkedésével átléphetnek az egyéni ismeretek körébe. Ettől el kell különíteni azt a tudást, amelynek alapján a szakértők megállapítják, hogy teljesülnek-e a fentebb említett (igazság)feltételek, azaz a vizsgált dolog beletartozik-e a feltételek által megadott extenzióba.

1.4.2. Most már válaszolhatunk az 1.4. elején feltett kérdésekre. A fogalom dualista elméletének „mag”- „azonosító jellemzők” fogalompárját Putnam koncepciója is tartalmazza. Az azonosító jellemzők szerepét a sztereotipikus tulajdonságok játsszák, merthogy lényegében ezeket a prototipikus tulajdonságokkal ekvivalenseknek mondtuk. A magot az extenzió leírása és a szemantikai jelölők együttesen alkotják. A putnami jelentéselméletből azonban egy másik fogalompár szembeállítását is kiolvashatjuk. Az eddig figyelmen kívül hagyott, most viszont indokoltnak tűnő „nyelvi tudás”- „világtudás” megkülönböztetéséről van szó, amely nem mentes a problémáktól és nincs is teljes részletezettséggel kidolgozva (a lexikalizálódás során, valószínűleg, nincs éles határ a kétféle tudás között), de Bolingertől (1965) kezdve többen, például Antal (1976), Bierwisch (1983, 1986, 1988), Gergely és Bever (1985), Kiefer (1983, 87–88), Lang (1990)

fontosnak tartják hangsúlyozni ezt a különbségtételt.⁵ Igaz, hogy a természetes fajták neveinek sztereotípiája a mindennapi világismeret alapján, magjuk nagy része pedig, amely tulajdonképpen kijelöli az extenziót, a szakértői ismeretek alapján adható meg. A mag kisebb részét kitevő osztályozó (klasszifikációs) szemantikai jelölők viszont kapcsolatban állnak nyelvi tudásunkkal is. Noha ezek csak metafizikailag szükségszerű tulajdonságokat fejeznek ki és ezért a világ ismeretében gyökereznek, ugyanakkor a nyelvtudásban szintén helyet kapnak, mert a természetes fajták neveinek jelentésében mindenki számára szükségszerűen vannak kódolva. Újból a *tigris* példájával élve, a nyelv mindenképpen egy meghatározott állatfaj és nem a Marsról a Földre irányított robotok jelölésére használja ezt a lexémát, és mindenki számára, aki elsajátította ezt a szót, szükségszerűen következik annak jelentéséből az, hogy egy bizonyos állatfaj „rejlik” a név mögött. A *nagymama* típusú szavak magja pedig ezzel szemben már teljes egészében olyan szükséges és elégséges feltételekből áll, amelyek (tényleges) nyelvi tudásunk részét képezik. Tehát Putnam elméletét vizsgálva nemcsak a természetes fajták neveinek extenziójára vonatkozóan jutottunk újabb eredményre, hanem általában egy fogalom magjának mibenlétére vonatkozóan is: a magot a nyelvi és/vagy a nem nyelvi tudásunkból következően ismerjük. Így a szavak jelentésleírása egy további szemponttal gazdagodik.⁶

1.5. Eddig olyan szavak duális reprezentációjáról beszéltem, amelyeknek a magja egyértelműen meghatározza azok kategóriába tartozását. Nézzük meg, igaz-e ez az artefaktumok neveire (*bütor, asztal, szék, pohár* stb.) és az olyan absztrakt főnevekre, mint például a *játék* (mint tevékenység). Figyeljük meg, ezek mind olyan szavak, amelyek a PSZ-ről mondottakban példaként szerepeltek, amelyek tehát prototipikus tulajdonságokkal jellemezhetők. Jóllehet néhány nagyon általános szükséges feltételt

⁵ A szemantika (szűkebb) területe az ilyen típusú elképzelésekben a nyelvi jelentés kutatására korlátozódik és elválik a konceptuális (és, természetesen, a kommunikációs) jelentés vizsgálatától. Vegyük észre, hogy ebben az esetben már a jelentés és a fogalom nem lesznek egymás szinonimái. Bár számomra meggyőző a két reprezentációs szint elkülönítésének szükségessége melletti érvelés, megemlítem, hogy ezzel ellentétben Jackendoff (1983, 1989) és Langacker (1988) szerint a jelentésstruktúrák nem mások, mint egységes (tágra értelmezett) fogalmi reprezentációk. Meg kell jegyezni, hogy a Jackendoff-féle konceptuális szemantika nem azonos Langacker kognitív szemantikájával (erre vonatkozóan l. Jackendoff utóbbi munkájának első fejezetét).

⁶ Mint láttuk, Putnam – Katz és Fodor 1963-as cikkéhez hasonlóan, bár attól eltérő elméleti megfontolásokból – többféle jelentésösszetevőt különböztet meg. Mivel azonban a nyelvi tudást elhatároltuk a nem nyelvi tudástól és csak a szemantikai jelölők ismerete tartozik a nyelvi tudáshoz (is), a „szemantikai jelölő” terminus technicus helyett a továbbiakban újból a „szemantikai komponens” elnevezést használom és a konvenció szerint nagybetűvel is jelölöm a komponenseket. – Egy másik terminológiai észrevétel: Amennyiben az extenzió leírása és a sztereotípiája a világ szakértői, ill. mindennapi konceptualizálását tükrözi, a nyelvi munkamegosztás helyett helyesebb fogalmi munkamegosztásról beszélni (vö. Bierwisch 1983, 98).

(ABSZTRAKT vagy KONKRÉT, SZILÁRD, FIZIKAI TÁRGY) bizonyára feltűn-
tethetünk a magban, ám sem a nyelvi, sem a szakértői tudás alapján nem lehetséges a
szükséges és elégséges feltételek halmazát magában foglaló, teljes mag megadása.
Következésképpen az imént felsorolt szavakra is érvényes a duális reprezentáció,
csak hogy a mag hiányos, nem jelöli ki egyértelműen az extenziót. Hogy ebben az
esetben is kivédhessük Osherson és Smith (1981) kritikáját, amely szerint a fogalmak-
hoz 0 és 1 közötti értékeket rendelő PSZ nem képes intuíciónknak megfelelően számot
adni a fogalmak kombinációiról és az inklúzió igazságtételeiről, nem elég a kettős
reprezentációra hivatkozni, hanem a már korábban felvetett, Jackendorffra (1983, 140)
támaszkodó javaslatot, amely igazából itt helyénvaló, kell alkalmazni. Ezzel összhang-
ban ezt mondhatjuk: Ha az összes vagy a legtöbb prototipikus tulajdonság fennáll, ak-
kor stabil, biztos elemzéssel, illetve a fogalom prototipikus megvalósulásaiával van dol-
gunk, és mivel így beletartoznak az adott kategóriába, az értékük 1. Ha pedig több ti-
pikalitási és/vagy centralitási feltétel hiányzik, akkor ezek az esetek bizonytalan elem-
zést kapnak. Attól függően, milyen más elemzések jöhetnek szóba, két lehetőséggel
rendelkezőnk a kategóriába tartozást tekintve. Vagy a fogalom kételyt ébresztő képv-
iselőiként számolunk velük (ám mégiscsak a fogalom képviselői, tehát az adott kategóri-
ába tartoznak, azaz az értékük 1), vagy nem megvalósulásai a fogalomnak és ezért az
értékük 0. Mindamellet az elemzés bizonyosságának/bizonytalanságának mértékét
kifejezhetjük az elmosódott határu halmazok elméletében használatos 0 és 1 közé eső
értékekkel.

Lássuk mindezt példákon szemléltetve! Egy asztal tipikus bútordarab, ezért az
elemzés (viszonylag) stabilnak mondható, amelynek értéke ennél fogva közel esik az 1-
hez. Egy régi, mesteri faragással és intarziával díszített zongora, amely egy lakásban
áll, nem tipikus bútor, de azért mégis nevezhető bútornak. Az elemzés stabilitásának
mértéke így viszont jóval alacsonyabb, mint az asztal esetében. Mi a helyzet a kategóri-
ába tartozási értékekkel? Mint láttuk, az asztalt és a fentebbi módon jellemzett zon-
gorát a bútorok közé soroltuk, tehát a kategóriába tartozási érték mindkét tárgy
vonatkozásában 1. Ha azonban az előbb említett zongora egy hangversenyerem pód-
umán található, azaz ha a bizonytalan elemzést lehetővé tevő, a lakásra utaló mozzanat
megváltozik, akkor azt már nem neveznénk bútornak és következésképpen a bútor
kategóriájába való beletartozási érték 0.

2. A szavak tipológiája jelentésük ábrázolása szerint

2.1. A tipológia felállítása előtt össze kell foglalnunk, hogy egy szó jelentése
elvben milyen különböző részekből tevődik össze. Egyfelől beszélhetünk a nyelvi és a
nem nyelvi (mindennapi és szakértői) tudásunkon alapuló összetevőkről, másfelől pedig
a magról és az azonosító jellemzőkről. Ha egy absztrakt jelentéssémához akarunk
eljutni, azt kell megvizsgálnunk, hogy a két, említett megkülönböztetés hogyan viszo-

nyul egymáshoz. A (tulajdonképpen) nyelvi tudásban nincs helye a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságoknak, mert ezek nyilvánvalóan a mindennapi ismereteink alapján kapcsolódnak a szavakhoz. Ennek alapján a nyelvi tudáshoz csak a magnak lehet köze, természetesen abban az esetben, amikor nem a szakértői ismeretek játszanak szerepet annak megfogalmazásában. A mag és az azonosító jellemzők megkülönböztetéséből kiindulva pedig azt mondhatjuk, hogy a mag állhat nyelvi és/vagy nem nyelvi (szakértői) információkból, az azonosító jellemzők viszont szükségszerűen csak nem nyelvi tudásunkból származó információkat tartalmaznak, mert a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat a hétköznapi ismereteinkből merítjük. Ezeket a megfeleléseket szemlélteti a (22)-es ábra.

(22)

Egy szó absztrakt jelentéssémája eszerint a következő összetevőkből áll: nyelvi mag, azonosító jellemzők és szakértői mag. A szavak jelentésábrázolásának felállításakor ezek közül egyik vagy másik kitöltetlenül is maradhat, valamint azzal szintén számolni kell, hogy ezek az összetevők nem egyforma funkciót töltenek be. Ebből következően nemcsak arról lehet szó, hogy egy lexéma jelentésstruktúrája nem egységes, vagyis az említett három összetevőt tartalmazhatja, hanem különböző szavak különböző módon osztoznak meg a lehetséges összetevőkön. Tehát a lexikon nem egységes a szójelentések leírását tekintve: a lexikai egységek típusokba sorolhatók aszerint, hogyan konkretizálják az elvont jelentéssémát.

2.2. Smith (1989, 59–60) különbséget tesz az ún. klasszikus és az ún. prototípusos fogalmak között, megengedve – a fogalomreprezentáció dualista elképzelésének megfelelően – azt, hogy a klasszikus fogalmakhoz azonosító jellemzők kapcsolódjanak, illetve a prototípusos fogalmak az extenziót meghatározó maggal rendelkezzenek. Példaként az előbbire a *nagybácsi*, *kör*, *négyzet*, *páros szám*, *páratlan szám* stb. szavakat, az utóbbira pedig a természetes fajták és az artefaktumok neveit említi. Smith nem számol azonban a „nyelvi tudás”–„világtudás” megkülönböztetéssel. Ezt figyelembe véve a Smith-nél egységes klasszikus szavak halmaza kettéválk a nyelvi maggal és a szakértői maggal rendelkező szavak csoportjára, amelyek közül az utóbbi a duális struktúrájú, a természetes fajtákat kifejező szavakkal kerül egy típusba azon az

alapon, hogy egyaránt a szakértői mag adja az extenzió eléréséhez szükséges és elégséges feltételeket. Az ide tartozó lexikai elemeket hívhatnánk – a Smith által használt „prototípusos” elnevezés helyett – duális struktúrájú szavaknak, ha nem tudnánk a fentebbiekből (1.4.), hogy itt is megállapíthatunk néhány általános nyelvi jellegű szemantikai komponenset. Mivel az artefaktumok nevei, amelyek eredetileg a prototípusos szavak között szerepeltek, nem rendelkeznek teljes maggal, egy új (harmadik) csoportot kell, hogy alkossanak.

Cuyckens (1984, 77) a duális konceptuális struktúrájú természetes fajták nevein kívül a kizárólagosan prototípusos szavak (pl. artefaktumok nevei, absztrakt főnevek) és a kizárólagosan klasszikus szavak, a szűk körben használt terminus technicusok csoportját tételezi fel. Cuyckens szintén nem veszi figyelembe a nyelvi tudásnak a világtudástól való elhatárolását és ennek megfelelően nem szerepelteti az elvont szükséges feltételt kifejező szemantikai komponenseket sem a természetes fajták neveiben, sem az artefaktumok neveiben, sem az absztrakt főnevekben. Ami a kizárólagosan klasszikus szerkezetű szavakat illeti, ilyenek, vélhetően, csak abban az esetben fordulhatnak elő egy nyelvben, ha használati körük ténylegesen egy speciális szakértői rétegre korlátozódik. Ugyanis – mint ahogy arra már utaltam – Armstrong és mtsai (1983) a *páratlan szám* példáján megmutatták, hogy a szakértői definícióval bevezetett szavaknál is fellépnek prototipikalitási hatások.

A szavak jelentésdefiníció szerinti osztályozása kapcsán érdemes még szólni Schwarze (1982) munkájáról. Schwarze a jórészt sztereotipikusan/prototipikusan elemezhető jelentéseken túl a tisztán relációs és részben relációs jelentéseket különíti el egymástól. A tisztán relációsak (pl. a rokonságnevek) – a dolgozatom terminológiáját használva – olyan nyelvi maggal rendelkeznek, amely viszonyt kifejező jelentéselemből áll. A nyelvi magot, nyilvánvalóan, ki kell egészíteni osztályozó kategóriákkal (ÉLŐLÉNY, EMBERI, HÍMNEMŰ vagy NŐNEMŰ). Az így kapott jelentésleírás alapján egyértelműen meghatározható az extenzió. Az ilyen szavakhoz azonban – amint Schwarze is megjegyzi – sztereotipikus/prototipikus tulajdonságok szintén kapcsolódhatnak. Részben relációs jelentése pedig az olyan szavaknak van (pl. *felkúszik, felmászik, felkapaszkodik, felemelkedik*), amelyeknél a nyelvi magban nemcsak a legáltalánosabb szemantikai komponensek szerepelnek, hanem olyanok is (példáinkban a mozgásra és az irányra vonatkozóan), amelyeknek nagyobb az információtartalmuk, ugyanakkor ahhoz mégsem elegendők, hogy az extenziót kijelöljék. A fenti igéket megkülönböztető mozgás módját pedig azonosító jellemzők írják le.

2.3. A szavak jelentésdefiníció szerinti típusairól szóló szakirodalom áttekintése után – az osztályozásokhoz fűzött észrevételeknek és az 1. fejezet gondolatmenetének megfelelően – a következő, három csoportot magában foglaló tipológiát javaslom.

Az első csoportba a teljes, azaz az extenzió megadásához elegendő információt nyújtó, nyelvi magot tartalmazó, de prototipikus/sztereotipikus jellemzőket is asszociáló szavakat sorolom. Nemcsak azok a lexémák tartoznak ide, amelyeknek a magja a szük-

séges és elégséges feltételeket tartalmazza (pl. *férfi, nő, apa, anya, nagypapa, nagymama*), hanem azok is, amelyeknek a magja az összes lehetséges elégséges, de egyenként nem szükséges feltételből áll (pl. *lát*).

A második csoportot azok a szavak alkotják, amelyeknél az extenzió meghatározása a szakértői mag alapján történik és a nyelvi mag pusztán nagyon általános jellemzést ad. A legtöbb esetben hozzájuk prototípusos/sztereotipikus leírás is rendelhető. Kivételt talán csak az igen szűk körben használatos műszavak képeznek. A második csoportba sorolhatók a természetes fajták nevei és az olyan, definícióval megalkotott terminus technicusok, mint *kör, négyzet, páros szám, vegyület, köztársaság, szófaj, mondat, grammatika* stb. Az előbbieknél természetesnek érezzük a sztereotípiák megjelenését, az utóbbiaknál – lévén ezek a szavak definícióval megalkotottak, episztemológiai jellegű szakértői maggal⁷ ellátottak – fölöslegesnek tűnnek a prototipikus hatások. Amennyiben viszont a prototipikus tulajdonságokat azonosító jellemzőkként fogjuk fel, az utóbbi esetben szintén meg tudjuk magyarázni előfordulásukat.

A harmadik csoportban azok a lexikai egységek szerepelnek, amelyek jelentésleírásában a nem teljes nyelvi magot, a több-kevesebb szemantikai komponenst a prototipikus tulajdonságok egészítik ki. Példaként az absztrakt főneveket (*öröm, bánat, türelem, béke, játék* (mint tevékenység) stb.); a színneveket (*piros, kék, zöld, sárga* stb.), ahol a SZÍN komponensen kívül a jelentés megadása a centralitási feltételekre hárul; az artefaktumok neveit (*bútor, asztal, szék, pohár, korsó* stb.); a mozgás módját is kifejező mozgásigéket (*felmászik, felkúszik, felkapaszkodik* stb.) és a *hazudik* igét említhetjük. Úgy tűnik, hogy a prototipikalitási feltételek dominanciája az egyes alcsoportok esetében nem egyforma. Mégis egy csoportba tartozónak véljük ezeket a szavakat, mert a prototipikalitási feltételek olyan jelentésleírásban jelennek meg, amelyben nincs egy teljes (nyelvi vagy szakértői) mag, hanem csak hiányos (klasszifikációs, ill. klasszifikációs és relációs feltételeket tartalmazó) magjuk van.

A szavak jelentésdefiníció szerinti tipológiájának általam javasolt változatát szemlélteti a (23) alatti táblázat. (A +* azt jelzi, hogy az adott jelentésszövető alapján lehet az extenziót meghatározni.)

⁷ Az episztemológiai jellegű szakértői magon azt értem, hogy benne analitikus információ szerepel, amelyet a tudósok megállapodása (stipulation) szab meg. Ezzel szemben a metafizikai szakértői mag a tudósok felfedezéseit tükrözi. Vö. a következő példákat!

- (i) A paralelogramma olyan négyszög, amelynek szemközti oldalai párhuzamosak és egyenlők.
- (ii) Az arany az a fém, amelynek az atomszáma 79.

(23)

	nyelvi mag	azonosító jellemzők	szakértői mag
1	+ *	+	-
2	+	(+)	+ *
3	+	+	-

Az általam javasolt osztályozás a következő általánosításokra ad alkalmat: a) Egy szójelentésen belül teljes nyelvi és teljes szakértői mag együtt nem fordulhat elő, mert ez ellentmondáshoz vezetne. b) Prototipikalitási hatások mint azonosítási jellemzők minden szó jelentésében felléphetnek. c) Az azonosítási jellemzők jellege attól függően változhat, hogy teljes vagy nem teljes, illetve nyelvi vagy szakértői (metafizikai vagy episztemológiai) maggal rendelkező szójelentésben szerepelnek-e. (Ez a probléma, amelyre fentebb csak nagy vonalakban tértem ki, további kutatásokat igényel.) d) Ha egy szójelentésben teljes nyelvi vagy szakértői mag van, akkor az extenzió megállapítása biztos. Ha nincs teljes mag, mint a 3. csoport szavainál, akkor a világbeli megfeleltetés bizonytalan és erősen környezetfüggő lehet (vö. 1.5.). Ezért a kategóriába tartozási érték mellett az elemzés stabilitásának a mértéke szintén jellemző adat.

3. A komponeneses elemzés (KE)

3.1. Ebben a fejezetben először azt fogom megvizsgálni, milyen következtetéseket lehet levonni a szójelentés és a szókincs (lexikon) nem egységes leírásának hipotéziséből a KE hatókörére vonatkozóan. Általánosan szólva megállapíthatjuk, hogy a KE hatókörét mind a szójelentés, mind a lexikon tekintetében szűkíteni kell, ugyanis a szemantikai komponensekkel történő elemzésnek csak akkor van értelme, ha a KE a nyelvi rendszer tényeit rögzíti és ha a komponensek véges számosságú halmazt képeznek. Egyfelől a szakértői magot nem elemezhetjük ilyen módon, mert itt a jelentésben a világról való tudományos és szakmák szerinti ismeretek kódolódnak. Másfelől pedig a prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat kell figyelmen kívül hagyni, mert – azon túlmenően, hogy a mindennapi világtudáson alapszanak – ha ezeket is komponensekkel íránk le, potenciálisan végtelen lenne a komponensek száma. Ha például a *kutya* és a *macska* jelentése közötti különbséget akarnánk komponensek segítségével kifejezni, akkor olyan tulajdonságokról kellene beszámolnunk, amelyek nem a nyelvi tudásunkhoz tartoznak, azaz a nyelvi rendszer szempontjából nem lényegesek. Továbbá, a mindennapi ismereteink szerinti különbségtétel azt eredményezné, hogy a szemantikai komponensek potenciálisan végtelen számosságú halmazt alkotnának. A fentiekből következően csak a nyelvi mag vonatkozásában lehet szó a KE-ről. Egyúttal ez azt is jelenti, hogy – a nyelvi mag jellegétől függően – a lexikon egészét tekintve sem játszik egyforma szerepet a KE. Itt azonban nemcsak a (23) alatti tipológiából adódó követ-

kezményekre kell gondolnunk. A zárt osztályt alkotó grammatikai szavakat (pl. *nem*, *és*, *vagy*, *minden*), amelyekkel eddig nem foglalkoztunk, ki kell zárunk a KE hatóköréből, mert ezek (logikai-szemantikai) jelentését alapvetően a logikából ismert módon az adott szó által elvégzendő művelet megadásával ábrázolhatjuk. Végül ide kívánczik az a megjegyzés, hogy csak olyan szemantikai jegyet szabad alkalmazni a jelentések ábrázolásában, amely egynél több lexémapár, lexémacsoport leírásában használható (vö. Fillmore 1983, 47–48; Kiefer 1983, 87). Az azonban, hogy a szókincs mekkora részére terjed ki egy szemantikai jegy, teljes bizonyossággal csak a lexikon átfogó és beható vizsgálata után derülhet ki, amitől a szójelentéstan ma még nagyon távol áll. Azzal szintén számolnunk kell, hogy az elemzésbe újonnan bevont szócsoporthoz leírása eredményeképpen a korábban megállapított komponenseket általánosabban is megfogalmazhatjuk (vö. Bolinger 1965).

3.2. A szemantikai komponensek a szemantikai metanyelv elemei, amelyeket abban az értelemben univerzálisaknak tarthatunk, hogy a világ nyelvei ezen elemek készletéből válogatnak a szemantikai különbségek kifejezése, a szójelentések megalkotása céljából. Ez az elképzelés tehát nem feltételezi azt, hogy minden egyes komponens előfordul az összes nyelvben. Ugyanakkor egy ilyen univerzális „szótár” mint veleszületett adottság kiinduló pontot biztosít az anyanyelvét tanuló gyermek számára és összeköti őt a fogalmi rendszerrel, mert egységei rögzített, eleve meghatározott konceptuális interpretációval vannak ellátva. Bierwisch (1986, 780–781) szerint azonban nemcsak ilyen – ún. rögzített vagy a priori – komponensek találhatók a szemantikai metanyelvben, hanem ún. megalkotott, azaz a posteriori komponensek is. Noha ezek primitívek, vagyis tovább nem bonthatók a szemantikai reprezentációt tekintve, nem rendelkeznek a priori státusszal, nem állnak eleve meghatározott kapcsolatban fogalmi struktúrákkal. Ezeket az anyanyelvét elsajátító gyermek tanulással szerzi meg, tehát csak a nyelvelsajátítás folyamán nyernek fogalmi értelmezést, és válnak a szemantikai metanyelv részeivé. A megalkotott komponensek az „enciklopédikus” szavakban fordulnak elő: a *madár*, *tigris*, *víz* szavak nyelvi magja bizonyos klasszifikációs szemantikai komponenseken túl tartalmazza a MADÁR, TIGRIS, VÍZ megalkotott komponenseket, amelyekhez az adott prototipikus/sztereotipikus tulajdonságokat kell hozzárendelni mint fogalmi interpretációkat.

* * *

A dolgozatban a szószemantikai elméletek egymáshoz való viszonyáról és a szavaknak a jelentésük szerinti tipológiájáról felvázolt elképzelés tovább finomítható, ha figyelembe vesszük és a jelentésleírásban alkalmazni kezdjük a Bierwisch (1983) által feltételezett, a szemantikai jelentést a fogalmi reprezentációkra leképező konceptuális differenciáció és elmozdulás műveleteit. Mindazonáltal ez a feladat már csak egy újabb tanulmányban valósítható meg.

IRODALOM

- Antal László 1976, Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 5–14.
- Armstrong, S. L. – Gleitman, L. R. – Gleitman, H. 1983, What some concepts might not be. *Cognition* 13, 263–308.
- Bierwisch, M. 1970, Semantics. In: Lyons, J. szerk., *New horizons in linguistics*. Harmondsworth, Penguin, 166–184.
- Bierwisch, M. 1971, On classifying semantic features. In: Steinberg, D. D. – Jakobovits, L. A. szerk., *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge, Cambridge University Press, 410–435.
- Bierwisch, M. 1983, Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Růžicka, R. – Motsch, W. szerk., *Untersuchungen zur Semantik. Studia Grammatica XXII*. Berlin, Akademie-Verlag, 61–99.
- Bierwisch, M. 1986, On the nature of semantic form in natural language. In: Klix, F. – Hagendorf, H. szerk., *Human Memory and Cognitive Capabilities: Mechanisms and Performances*. Amsterdam, North-Holland, 765–784.
- Bierwisch, M. 1988, *Cognitive linguistics: Framework and topics*. Kézirat.
- Bolinger, D. L. 1965, The atomization of meaning. *Language* 41, 555–573.
- Coleman, L. – Kay, P. 1981, Prototype semantics: The English word *lie*. *Language* 57, 26–44.
- Cuyckens, H. 1984, Towards a non-unified theory of word meaning. In: Testen, D. – Mishra, V. – Drago, J. szerk., *Papers from the Parasession on Lexical Semantics*. Chicago Linguistic Society, 71–80.
- Fillmore, J. 1983, Ob organizácii semantičeskoj informacii v slovare. In: Gorodeckij szerk., 23–60.
- Fodor, J. A. – Garrett, M. F. – Walker, E. C. T. – Parkes, C. H. 1980, Against definitions, *Cognition* 8, 263–367.
- Gergely György – Bever, T. G. 1985, Az okozást kifejező igék mentális reprezentációja. *Pszichológia* 5, 379–434.
- Gorodeckij, B. Ju. szerk., 1983, *Novoe v zarubeznoj lingvistike XIV.: Problemy i metody leksikografii*. Moszkva, Progress.
- Jackendoff, R. 1983, *Semantics and cognition*. Cambridge, MIT Press.
- Jackendoff, R. 1989, *Semantic structures*. Kézirat.
- Katz, J. J. – Fodor, J. A. 1963, The structure of a semantic theory. *Language* 39, 170–210.
- Kiefer Ferenc 1970, *Mondattani – szemantikai tanulmányok*. Budapest, OMKDK.
- Kiefer Ferenc 1983, *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Kiefer Ferenc 1989, A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy.* 85, 257–271.
- Labov, W. 1983, Struktura denotativnych značenij. In: Gorodeckij szerk., 133–176.
- Lang, E. 1990, Primary conceptual space and inherent proportion schema: Two interacting categorization grids underlying the conceptualization of spatial objects. *Journal of Semantics* 7, 121–141.
- Langacker, R. W. 1988, A view of linguistic semantics. In: Rudzka-Ostyn, B. szerk., *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins 49–90.
- Lyons, J. 1977, *Semantics I–II*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Osherson, D. N.–Smith, E. E. 1981, On the adequacy of prototype theory as a theory of concepts. *Cognition* 9, 35–58.
- Pulman, S. G. 1983, *Word meaning and belief*. London–Canberra, Croom Helm.
- Putnam, H. 1975, The meaning of 'meaning'. In: Putnam, H., *Mind, language and reality: Philosophical papers*, vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press, 215–271.
- Rosch, E. H. 1978, Principles of categorization. In: Rosch, E. H.–Lloyd, B. szerk., *Cognition and categorization*. Hillsdale, Erlbaum, 27–48.
- Ruzsa Imre 1984, *Klasszikus, modális és intenzionális logika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schwarze, Ch. 1982, Stereotyp und lexikalische Bedeutung. Sonderforschungsbereich, 99 Linguistik, Univ. Konstanz.
- Smith, E. E. 1989, Three distinctions about concepts and categorization. *Mind and Language* 4, 57–61.

SEMANTICS OF WORDS: ONE THEORY OR MORE?**KÁROLY BIBOK**

This article investigates the relationship between recent theories in word semantics. Having studied advantages and shortcomings of traditional componential method, prototype-semantics and Putnam's conception on meaning description it is argued for a non-unified theory of word meaning representation with respect to both a single reading of a lexeme and the lexicon. On the basis of word meaning structure typologies found in the current special literature a new classification is offered. Finally, the possibilities of componential analysis are reinterpreted in terms of my proposal.

VALÓBAN SZÜKSÉG VAN-E A MÜNCHENI KÓDEX SZÓTÁRÁNAK ÚJ KIADÁSÁRA?

FORGÁCS TAMÁS

1. Dolgozatomban – mint a cím is elárulja – egy másik munkára, Nyíri Antal egy rövid tanulmányára szeretnék reflektálni (Nyíri, 1991). Ebben Nyíri több érvet is felhoz a szóban forgó szótár új kiadása mellett. Egyik indoka az, hogy mivel a *Müncheni Kódex* és a *Bécsi Kódex* szorosan összetartoznak, nagy szükség volna Károly Sándor (1965) mellett a *Müncheni Kódex* magyar–latin szótárára is, hiszen – mint írja és példákkal is bizonyítja – „szókincs tekintetében is, de alaktani vonásokra nézve is kiegészíti egymást a két kódex szótárakba rendezett anyaga” (Nyíri 1991, 481). Ez valóban így is van, csak hogy a *Müncheni Kódexnek* a – ha nem is magyar–latin – szótárát Szabó T. Ádám (1977; 1985) már régen elkészítette és kiadta. Mi szükség volt akkor arra, hogy a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékén egy új kiadást készítsenek elő? Nem lett volna-e hasznosabb az ebbe fektetett rengeteg munkát és időt egy másik nyelvműlék, pl. az Apor-kódex feldolgozására fordítani? Nyíri – bár ilyen direkt módon nem teszi fel a kérdést – érezhette annak jogosságát, mert kitér erre az aspektusra is. Válaszának lényege az, hogy mivel Szabó T. Ádám szótára a kódexnek a Décsy Gyula (1966) által készített kiadásán alapszik, abban pedig számos – Nyíri (1971, 11–13) által korábban már kifogásolt hiba van, „hibás – sajnos – Sz. T. Á-nak is a D. alapján megszerkesztett és kiadott MK-szótára is.” (Nyíri: 1991, 482). Ezt igazolandó Nyíri (i.m. 482–3) felsorol néhány példát, melyek azt bizonyítják, hogy a *Müncheni Kódex* a Vulgatából való fordítás, hiszen több olyan esetet találunk, amelyben a magyar szövegben álló kifejezés csak a latin félreértésén vagy hibás olvasatán alapulhat (i. m. 482–3). Szerintem azonban ezek észre nem vétele nem kifejezetten róható fel Szabó T. Ádámnak, hiszen ő nem magyar–latin szótárt készített, a jelentéseket is magyarul és németül adja meg, s csak esetenként idézi a latint is. Az már inkább számon kérhető volna rajta, hogy ha – mint az 1977-es kiadás előszavában (6–8. o.) írja – hét évig dolgozott szótárán, akkor – bár a feldolgozás kezdete, 1969 májusa megelőzte 1971-et, a kritikai kiadás megjelenésének évét – a későbbiekben miért nem vette figyelembe kontrollként a betűhű kiadás szövegét is. Az új kiadásba fektetett kutatói energia mértékét figyelembe véve azonban számomra még ezzel együtt is felmerül a címben már feltett kérdés: valóban szükség van-e a *Müncheni Kódex* szótárának új kiadására. A válaszem ezek után meglepő is lehet: egyértelműen i g e n. A továbbiakban ezt próbálom bizonyítani.

2. D. Máta Mária (1978, 363) a szótárról frott recenziójában többek között a következőket írja: „Azt [ti. Szabó T. Ádám szótárát – F. T.] pedig mind gazdag anyaga, tartalma, tudományos alapossága, mind a megszerkesztés gondossága alapján

örömmel üdvözölhetjük". Nos, magam csak az állítás első felével tudok egyetérteni: a szótár anyaga és tartalma – már a feldolgozott kódex méretéből fakadóan is – valóban gazdag. Ami azonban a tudományos alaposságot és a meg szerkesztés gondosságát illeti – sajnos – azt kell mondjam, D. Mátai Mária nagyon elnéző volt Szabó T. Ádám munkájával szemben. Félreértés ne essék: nem megkésett „ellen-recenziót” akarok írni. Mivel azonban gyakran foglalkozom a Münchener Kódexszel és használom Szabó T. Ádám szótárát, számos olyan hibára akadtam, amelyek mellett nem lehet elmenni szó nélkül, annál is inkább, mert a hibák zöme nem egyszerűen abból a tényből fakad, hogy a szótár Décsy Gyula olvasata alapján készült. De térjünk a lényegre!

3.1. Első kifogásom inkább praktikus jellegű: Az 1977. évi kiadás – mivel Nyugaton jelent meg – már csak ára folytán is a legtöbb magyar kutatónak legfeljebb könyvtárban elérhető.¹ Ezért is örültem annak idején, hogy az Európa Könyvkiadó gondozásában, jó kötésben és mindenki számára elérhető áron 1985-ben Magyarországon is megjelent a szótár. Igaz, hogy ez nem tartalmazza az első kiadásnak egy jelentős részét, a szókincselemző részt (8–80), de a nem jelentéstani kutatás számára fontosabb szótári részt igen. Legalábbis ezt gondoljuk, ha elolvassuk Szabó T. Ádámnak a szótári rész elé írott tájékoztatóját: „A szótári rész felöleli a Münchener Kódex négy evangéliumának teljes szövegét, s minden egyes nyelvtani alakját (i.m. 347. – kiem. tőlem – F. T.). Nagyon sokáig magam is ebben a hitben éltem, mígnem rá kellett jönnöm, hogy ez nem így van. Egyszer a saját tulajdonomban lévő magyarországi kiadás hibáinak forrásai után nyomozván összehasonlítottam bizonyos címszókat az első kiadással, mert meg akartam bizonyosodni arról, hogy egyes hibásan megadott előfordulási helyek, nem csak a magyar kiadás sajtóhibái-e. Rá kellett jönnöm, hogy többnyire nem, bár egy második kiadástól már az első sajtóhibáinak korrigálását is el lehetne várni. Még akkor is, ha – mint D. Mátai Mária írja – „egy ilyen hatalmas munkánál (mely tele van számmal és régi nyelvi adattal, magyar, német és latin nyelvű részekkel) az apró sajtóhibákat emlegetni méltatlan dolog” (i.m. 370). De mindez hagyján, hanem véletlenül észrevettem, hogy bizonyos címszóknál egyes általam talált és a második kiadásból hiányolt előfordulási helyek az első kiadásban megvannak. Mivel ez többször is előfordult, újabb nyomozásba fogtam, hogy megjeljem ennek a diszkrepanciának az okát. Meg is találtam, mégpedig a második kiadásnak a *négy evangélium szövege* (!) elé Király László által írt előszóban: „A szótári rész elvileg minden egyes, a szövegben előforduló szót tartalmaz, minden egyes korabeli nyelvtani alakot, nyelvjárási változatot, de a

¹ A magas ár részben a – feltehetőleg alacsony – példányszámból is következik. Erre ugyan adatot nem találtam a kötetben, de annak egész külső megjelenése, rossz kötése erre utal.

túlzott adatolás elkerülésére csupán a gyakoriságot vagy evangéliumonként az első adatot” (i.m. 11). Nos, ez meglehetősen sajátos eljárás, de ha így van, együtt kell élnünk vele. Ez azonban azt jelenti, hogy korai volt örömrünk a második kiadás megjelenése miatt, hiszen ha valaki tényleg arra akarná használni Szabó T. Ádám szótárát, amire egy ilyen jellegű munka való, azaz kutatásra, akkor továbbra is csak az első – vélhetően csupán kevesek könyvespolcán fellelhető – kiadáshoz nyúlhat. Mindenesetre Király László idézett mondatának és a tényeknek a fényében Szabó T. Ádám fentebb idézett állítása, miszerint a szótárban a kódex teljes szóanyaga és minden egyes nyelvtani alakja fellelhető, legalábbis az olvasók ill. a használók félrevezetésének minősül. Ő ugyanis egy szót sem ejt arról, amiről Király Lászlónak az evangéliumok elé írt bevezetőjéből – mintegy 340 oldallal előbb! – értesülhetünk. Feltételezem azonban, hogy a kutatók zöme a kódexnek nem az Európa Kiadónál megjelent szövegét használja munkája során, hanem az 1971-es kritikai kiadást. Ebből fakad, hogy szerintem – bár lehet, hogy tévedek – legtöbbször Király László előszavát sem olvasták, s így abban a hiszemben használják a munkát, hogy a Müncheni Kódex teljes szótárát tartják a kezükben. Mindenesetre a félrevezető bevezetéstől eltekintve is csak sajnálni lehet, hogy 6500 példányban egy anyagilag elérhető, a kutatásban azonban csak korlátozottan használható² kiadvány jelent meg. Persze ha csak ez volna a probléma a szótárral, még mindig olcsóbb és gyorsabb volna az első kiadást újra megjelentetni, mint egy új szótárt készíteni. Sajnos azonban Szabó T. Ádám munkájával kapcsolatban olyan – szakmai jellegű – kifogásaim is vannak, amelyek miatt az előkészítés alatt lévő új szótár kiadását csak helyeselni tudom.

3.2. A következő kifogásom már elvi jellegű és a m e g s z e r k e s z t é s g o n d o s s á g á t illeti. Az igék szócikkeinek megszerkesztésére gondolok: egyrészt bizonyos képzővel ellátott (pl. passzív, kauzatív stb.) igealakok kezelésére, másrészt pedig az igékötös formák szerepeltetésére.

Károly Sándor (1965) az igék szócikkeinek megszerkesztése során azt a találó és szemléletes eljárást követi, hogy a képzős igéket vastagon szedve, tehát k ü l ö n

² A fentiek ismeretében pl. használható lenne a szótár az olyan szócikkek esetében, ahol evangéliumonként legfeljebb egy adat szerepel. Mivel azonban a szócikkek nem közlik számszerűen az előfordulási gyakoriságot, nem tudhatjuk, valóban csak egy adat található-e avagy csak a szótár közöl egyet. Egyébként pedig Király Lászlónak sincs teljesen igaza, nem mindig csak az első adat szerepel, hanem nagyobb címszók esetében néhol teljesen esetleges az adatolás. Csak néhány - szűrőpróbaszerű - példa a második kiadás elejéről: *ad-ok* Lk 18.11,12 19.8 21.15 Jo 4.14 6.51 11.41 13.34; *ágy-ban* Mt 9.2 24.41 Lk 5.18 17.34. Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az első kiadással, azt látjuk, hogy az összes előfordulási helyet közli az 1985-ös kiadás is. Ezzel szemben az *ad-ván* 14 adata közül csak hatot. Míg azonban a Máténál felbukkanó 4 adatból hármat megad, a másik három evangéliumból már tényleg csak az első adatot szerepelteti.

s z ó c i k k n e k tekintve rögtön alapszavuk szócikke után, de attól kicsit beljebb kezdve közli: pl.

hal(l)
 hal(l)|gat
 hal(l)gat|tatik
 hal(l)|hat
 halla|tik
 halla|ttatik (vö. i.m. 57–8).

Természetesen elképzelhető volna az a megoldás is, hogy az egyes címszók végén utalunk az etimológiailag odatartozó igék szócikkeire. Szabó T. Ádám azonban egyik eljárást sem követi, hanem – mint a második kiadás fentebb már említett tájékoztatójában írja – „mind a címszók sorrendje, mind pedig a nyelvtani végződések felsorolása az ábécét követi” (i.m. 347). Ezzel egyet is lehetne érteni, csakhogy a képző nem nyelvtani végződés, márpedig Szabó T. Ádámnál (mindkét kiadásban) nagyon gyakran a képzett alakokat ugyanazon alapszó egyszerűen csak jeleket vagy személyragokat tartalmazó alakjai között – az ábécében elfoglalt helyükön – találjuk. Így fordulhat elő – a fenti példánál maradva –, hogy Szabó T. Ádámnál külön szócikket képez a *hall* és a *hallgat* ige, a *hallatik* azonban már nem, rá a *hall* szócikkében a *hall-anotok* és a *hall-ja* között találhatunk *hall-atott* formában (vö. i.m. 167, 403)³, holott nyilvánvaló, hogy nem itt a helye, mert ha itt volna, akkor a *hallgat* sem lehetne külön szócikk.

Nyilván ugyanígy kerülhetett a *megeléged[ik]* címszó *megeléged-tetek* alakja után a *megeléged-tetnek* forma is (vö. i.m. 236, 244), pedig itt is passzív igével van dolgunk: Mt 5:6 10vb: Bodogoc kic èh₃nèc 4 3omiuh₃nac iga f[agot / meat ok meg-èlegettètnèc – *Beati qui esuriunt et sitiunt iustitiam, quoniam ipsi saturabuntur*⁴ (További példákat még olvashatunk majd lejjebb.)

Ennél is nagyobb hibának tartom azonban az *igekötős formák* kezelését. Ezeket Károly (1965) az alapszó megfelelő alakjai között tünteti fel, és zárójelben jelzi, hogy igekötős formával van dolgunk, pl. az *öl* szócikkében (i.m. 94): (meg) *ol-e* + *c* ill. *ol-t* (uala meg). Szabó T. Ádám ezzel szemben külön szócikket szentel nekik, az

³ A szótárak adataira való hivatkozások esetében az első szám az 1977-es, a második az 1985-ös kiadás lapszámát jelenti.

⁴ A kódexbeli adatokat és a latin megfelelőjüket mindig a betűhű kiadásból idézem. Az idézet előtt – a bibliai hely megadása mellett – feltüntetem a kódex eredeti lapszámát is, utána zárójelben a kiadás lapszámát közlöm.

ábécének az igekötők által megszabott helyére sorolva be őket. Eljárásával tkp. ugyanúgy egyet lehetne érteni, mint Károly Sándoréval, bár azt azért elvárnám ilyen esetekben, hogy a szócikk végén utal az igekötős formá(k)ra, hiszen ha ezt nem teszi (márpedig nem teszi), akkor a kutatónak kell keresgélennie az esetleg szóba jöhető igekötők betűrendi helyén, hogy nem fordul-e elő igekötős forma is a kódexben, s még ekkor sem biztos, hogy minden adatot megtalál, hiszen lehetnek ritka, ma már nem használt alakok is benne. De nem ez a fő kifogásom az igekötős formák kezelése ellen, bár azt hiszem, ezt sem lehet szó nélkül hagyni. Sokkal súlyosabb hibának tartom azonban, hogy Szabó T. Ádám – számomra teljesen megmagyarázhatatlan okból – az igekötős formák közé csak azokat az alakokat sorolja, amelyekben az igekötő közvetlenül az ige előtt áll. Így fordulhat pl. elő, hogy szótárában nincs *megfoglal* szócikk, holott az ige kétszer is előfordul a kódexben: Lk 8:29 64ra: *mezt pazanloluala a fetegetes sellètnèc* hog ki menne a₃ embezból / *mezt foc idocbè foglaltuala m̃g otet* – Multus enim temporibus *arripiebat* illum (269–70) illetve Jo 1:5 85ra: *u a fenè f̃eg f̃etètecbeñ fènlìc u a f̃etètèc otèt megnè foglaltac* – et tenebrae eam non *comprehenderunt* (332). Szabó T. Ádám is jelzi ezeket az adatokat, csakhogy a *foglal* szócikkében, és semmivel sem utal arra, hogy ezek igekötős formák volnának! Ez azonban nem egyedi eset, hanem általános. Magam a Máté evangélium összes igealakjának más célzatú vizsgálata során figyeltem fel erre a jelenségre, s tömegével találtam ilyen eseteket. Így például Szabó T. Ádám felvesz *ferteztet* és *megfertez* címszókat, holott mindkét címszó összes előfordulási helyén a *megferteztet* igeire találunk adatokat. Ez a *megfertez* esetében viszonylag könnyen kiolvasható a szócikkből is, hiszen az adatok a következők: „*tethetné* Mk 7.15 – *tetnek* Mt. 15.20 Mk 7.15,23” (i.m. 238 / 445 – kiem. ítélem). A *ferteztet* esetében (i.m. 152 / 393)⁵ azonban erre csak akkor jövünk rá, ha minden adatot átvizsgálunk: akkor látni fogjuk, hogy ez az ige igekötő nélkül nem is fordul elő a kódexben, sőt azt is látni fogjuk, hogy a János evangéliumból származó adat nemcsak hogy igekötős ige, de nem is a faktitív – szerintem ugyan inkább kauzatív – *ferteztet* szócikkébe tartozik, hanem egy passzív *megferteztetik* címszó alá: Jo 18:28 105ra: *Es ok bèmenènèc a₃ itèlò ha₃ba hog megnè f̃etè f̃etnen^c dè hog megnèc a^c pogarat* – ...ut non *contaminarentur* (392).⁶

Az ige után vagy a megszakított szórenddel álló igekötős formák a szótárban tehát gyakorlatilag majdnem minden esetben elsikkadnak. Annál meglepőbb, hogy

⁵ A második kiadásban ugyan címszóként *fertezete* szerepel, de ez nyilván csak sajtóhiba, mint ahogy a jelentés megadásakor is *fertèzet* helyet *fertèzet* szerepel.

⁶ Ugyanígy helytelenül szerepel pl. a *fényes[ít]* négy alakja közül kettő: a Jo 17:5 alatt feltüntetett forma igekötős (*fene f̃eh m̃g engemèt - clarifica me - 103va (388)*), a Jo 15:8 pedig hibásan van írva: nem *fényesejett* hanem *fényesejettèu* a helyes alak (Ebbèn *fenè f̃etèzet en at'am - In hoc clarificatus est Pater meus - 101vb (383)*) - vö. i.m. 152 / 393.

Szabó T. Ádám néhol mégis észreveszi és zárójelben meg is adja az igekötőt, olyankor is, mikor az az ige után áll, pl. a fizet szócikkében: „-i (meg) Mt 17.24” (i.m. 154 / 394).⁷ Annál érthetlenebb számomra viszont, miképp fordulhat elő az, hogy bár *fogyatkozik* és *megfogyatkozik* címszó egyaránt van a szótárban, egyikben sem fordul elő a következő adat: Mt 15:32 22rb: (... 4 èhen 9kèt èlèzèg,tènè nem akazom) / hog *megne fogyatko gnanac a_g* utban - ... ne *deficiant* in via (138). Itt még csak arról sem lehet szó, hogy terjedelmi okokból maradt volna ki az adat, ugyanis Máténál ez az egyetlen példa van az igére, tehát még a Király Lászlótól említett eljárás alapján sem lett volna elhagyható.

3.3. Eddig főként a szócikkek megszerkesztésére vonatkozó hibákat soroltam fel, van azonban a szótárban – ismét csak az alaposság hiányából fakadóan – számos más, a címszók olvasatát ill. a jelentések megadását érintő hiba is. A teljesség igénye nélkül álljon most itt ezekből is néhány!

3.3.1. Már egy korábban megjelent dolgozatom (Forgács, 1988) (lábjegyzetében (181) felhívtam a figyelmet arra, hogy Szabó T. Ádám a Müncheneri Kódex *szen-telet* adatának (Lk 20:36 79va), *szen-télet* 'heiliges Leben' olvasatot ad (i.m. 354 / 493). Ez azonban – mint azt a magyar szövegkörnyezet és a megfelelő latin részek beható tanulmányozása mutatja – nagy valószínűséggel másolási hibából, a *felkelet* 'feltámadás' elírásából keletkezett.⁸

3.3.2. Ennél jóval nagyobb tévedés azonban a következő. A szótár első kiadásában van *setét* 'Finsternis; finster, dunkel' címszó (igaz, a főnévi ill. a melléknévi jelentéshez tartozó adatok – mint általában – nincsenek elkülönítve) és *megsetétől* 'verfinstern' címszó is (igaz, ebben szerepel egy passzív *megsetétöltetik* forma is), valamint egy *megfetetől* címszó is – vö. i.m. 340, 253 ill. 239. Utóbbinak a jelentését Szabó T. Ádám így adja meg: „megfeketed[ik] = elsötétül; verfinstern (wörtlich: schwarz werden)”. A lelőhely: Lk. 23:45. Ezen a helyen a betűhű kiadásban ezt találjuk: 83 rb: 4 *meg fètet9l9* a' nap - et *obscuratus est* sol (327). Szabó T. Ádám szótára azonban a Décsy-féle kiadás alapján készült, lássuk tehát, mi áll ott az ominó-zus helyen. Nos, ott valóban *megfetetől* szerepel, sőt Décsy ezt is utánaírja: (sic). Hogy ezzel ő azt akarta-e jelezni, hogy észrevette, hogy frászhibáról van szó, egyéb megjegyzések híján nem lehet eldönteni. Mindenesetre mind neki, különösen pedig Szabó T. Ádámnak fel kellett volna, hogy tűnjön ez a furcsa adat, annál is inkább, mert a szótár tanúbizonysága szerint csak egyszer fordul elő. Ha pedig az adat hapax, el kellett volna gondolkozni azon, vajon nem lehet-e legalábbis elírásról szó, hiszen az *f* és a régi *f*

⁷ A lelőhely ugyan a betűhű kiadásban Mt 17:23, Décsynél azonban valóban 17:24.

⁸ Ezt feltételezi egyébként a kódexnek a - Szabó T. Ádám szótáránál évekkel korábban megjelent kritikai kiadása is.

között néha nagyon kevés a különbség, s felcserélésük köztudottan az egyik leggyakoribb másolási hiba. De még csak íráshibáról sincs szó! Téved ugyanis Décsy, amikor a latin *sic* szócskával is nyomatékosítva *megfetetöl* olvasatot ad. Ha megnézzük a facsimilét, (Farkas 1958) akkor azt találjuk, hogy valóban látszik az *f* bal oldalán egy kis vonalka, ez azonban a megelőző *g*-hez tartozik. Ez jól látható, ha más *g*-ket is szemügyre veszünk, mint ahogy az is látható, hogy egy valódi *f* esetében határozottan át van húzva a betű szára. A *megfetetöl* adat tehát egyértelműen a *megsetétöl* szócikkébe tartozik, s ha Szabó T. Ádám legalább kontrollként a betűhű kiadást is figyelembe vette volna, el is kerülhetne volna ezt a hibát. A második kiadás esetében azonban ez már megtörtént, legalábbis ez derül ki a szótári rész alcíméből: „összeállította Szabó T. Ádám Décsy Gyula olvasata és Nyíri Antal betűhű magyar – latin kiadása alapján” (i.m. 345). Ha ez így van, akkor itt már fenti adatunknak a helyére kellett volna kerülnie. Ez azonban nem történt meg: itt is szerepel a *megfetetöl* címszó. S ami még rosszabb: az „F” betűnél megjelenik egy az első kiadásban még nem szereplő *fetete* ’sötétség; Finsternis’ címszó is, ismét csak egyetlen adattal: *feteték* Jo 1:5 (vö. i.m. 394). Ha Szabó T. Ádám ennél az adathoz valóban figyelembe vette volna a kritikai kiadást, látnia kellett volna, hogy ott ez áll: 85 ra: 4 a fenē [feg fētētebēn fēnlīc 4 a fētētēc q̄tēt megnē foglaltac – ...et tenebrae eam non comprehenderunt. Ezen a helyen egyébként Décsy kiadásában is ezt találjuk, csak az *e*-k mellékjele nélkül: *fetetec* (i.m. 97). Mit vett akkor itt figyelembe – ellentétben az alcímben foglalt két munkával – Szabó T. Ádám? Feltehetőleg saját olvasatát. Igaz ugyan, hogy a szövegkiadás alcímében is az szerepel, hogy Décsy olvasata szerint készült, azonban ez ebben az esetben nincs így: Szabó T. Ádám felülbírálja Décsyt, s ezt közli: „És az fényesség setétekben fénylik, és az *feteték* [feketék] (kiem. tőlem – F. T.) ötöt meg nem foglalták” (i.m. 269). Hogy honnan veszi eszt az olvasatot? Feltételezem, hogy megnézte a facsimilét – csak nem elég alaposan. Ott ugyanis látszik, hogy van az *f*-nél egy kis vonalka, akárcsak a fenti esetben. Csakhogy ez még annyira sem tartozik az *f*-hez, hanem az előtte álló az névelő szokásos *a* jelében levő vonalkáról van szó, de ha jól megnézzük, látszik, hogy nem is ér egészen hozzá az *f* szárához. Teljes biztonsággal jelenthetjük tehát ki, hogy ez az adat a *setét* szócikkébe tartozik. Most már csak egy kérdés maradt: ha az első kiadásban nem szerepel a *fetete* címszó, hol helyezte el benne a fenti adatot Szabó T. Ádám? Azt várhatnánk, hogy a *setét* adatai között. Ott azonban nem fordul elő, bár a *setétek* többes számú formát feltünteteti, de csak Márktól szerepel egy adat (vö. i.m. 340). Ebből arra kell következtetnünk, hogy a fenti adat az első kiadásból valószínűleg egyszerűen hiányzik.

3.3.3. Még egy példát idéznék a rossz címszók köréből. Mindkét szótárban szerepel a *felejt* ’ront; (den Sabbat) brechen’ címszó egyetlen adattal: Jo 5:18 (vö. i.m. 148 / 390). Ezzel kapcsolatban azonban két probléma is van. Az egyik az, hogy ez esetben is *igekötős igével van dolgunk*. Ez az első kiadásban anélkül is feltűnik, hogy

az adatot a kódexben megkeresnénk, hiszen Szabó T. Ádám közli a szöveget: „(az szombatot) -i vala meg” (148). Eszerint tehát nem a *felejt*, hanem a *megfelejt* igéről volna itt szó. Valójában azonban a kódexben – mind a betűhű, mind pedig a Décsy-féle kiadás szerint – ez áll: 89 rb: A₈est inkab kèzè ícvala a' fidoc qtet megoldni mezt nem iac a' gombatot fèiti uala meg /de es òmagat monguala iftènn^c – ... quia non solum solvebat sabbatum ... (346). S ez a második probléma ezzel a szócíkkel: nem is a *megfelejt*, hanem a *megfejt* 'eltöröl, megszüntet' igéről van itt szó. Ilyen címszó pedig Szabó T. Ádámnál is előfordul: *megfejt* 'megront, érvénytelenít; auflösen, außer Kraft setzen' (vö. i.m. 237 / 445). Igaz, az ott idézett egy adat esetében az igekötő megelőzi az igét: Mt 5:19 11ra: Ki ke· *megfejtend* eggèt è kus pazanolatoc ko₈₈9l – Qui ergo solverit unum de mandatis istis minimis (104). Hogy azonban a fenti két adat egyazon szócíkbe tartozik, ahhoz az eddigiek fényében nem férhet kétség.⁹

3.3.4. A *szül* szócíkbe esetében maga a címszó helyes, pontatlan azonban a jelentés megadása: 'gebären, zur Welt bringen' (i.m. 363 / 497). Szerepel ugyanis az adatok között ez a szövegrész is: Mt 1:2–16. Ebben – mint Szabó T. Ádám is közli – 38-szor fordul elő a *szül* ige, csak hogy nem 'gebären', hanem 'nemz; zeugen' jelentésben, ami még a latin figyelembevételével is nyilvánvaló, hiszen mindig férfiakról van benne szó. Illusztrációként álljon itt egy rövid részlet: Mt 1:2 8ra: Abracham ke· g₈ule i ísaakot /I íaac ke g₈ule iacobot Iacob ke g₈ule iuda ít ı 9 attafiait – Abraham genuit Isaac. Isaac autem genuit Iacob. Iacob autem genuit Iudam et fratres eius (95). Mint látjuk, itt a *gigno* ige szerepel a latinban, míg ahol tényleges szülésről van szó, a *pario* ige származékait találjuk, pl. Mt 1:26 8 va: Ime g₈ul val fiat 9 mēheben / ı g₈ul – Ecce virgo in utero habebit et pariet filium (96). A szócíkekben található német jelentésekről Szabó T. Ádám a második kiadás tájékoztatójában ezt írja: „Idézőjelben a szó német jelentése található. Ez esetben az 1956-ban jóváhagyott, Luther Márton fordításán alapuló Bibliát használtam” (i.m. 354). Ez már önmagában is elég sajátos módszer, hiszen abból, hogy a Münchener Kódex fordítói és Luther is a Bibliát fordított-

⁹ Mint ahogy ahhoz sem, hogy jelezni kellett volna összetartozásukat ezzel a két szócíkkel: *fejt* 'eltöröl; auflu(!)ösen' illetve *fehh* 'ront; brechen' (i.m. 146 / 389). Az ezekben idézett egy-egy adat ugyanis a következő: *fejt*: Mt 5:17 11ra: Ne akaziatoc alaitanotoc /hog iottēm legeg / tozuent fejtēnē auag pphetacat /mezt nē iottēm tozuēt fejtēnem de betellē feitēnē - Nolite putare quoniam veni solvere legem aut prophetas; non veni solvere, sed adimplere (104); *fehh*: Jo 2:19 86va: Fehētec meg è tēmplomot / ı hazmadnapocban felkölő a₈t - Solvite templum hoc, et in tribus diebus excitabo illud (337). Utóbbi esetben pedig az is nyilvánvaló, hogy ez nem külön szócíkbe tartozik, hanem egyszerűen a *fejt* felszólító módú alakjáról van szó. Ezért ismét csak téved Szabó T. Ádám, amikor a címszó végére odairja: vgl. *fegy*. Utóbbi ugyanis – bár Szabó T. Ádám külön szócíkként kezeli – a *fedd* 'megdorgál; rügen' címszó alá tartozik, és semmi köze a *fejthez*. Különös az is, hogy Szabó T. a *fehh* esetében utal a *fegy* címszóra, fordítva azonban már nem teszi ezt: a *fegy* szócík végén csak a *fedd*, *megfedd* címszókkal való összevetést kéri.

ták a saját nyelvükre még nem következik, hogy az egyes bibliai passzusok magyar ill. német fordítása szó szerint megfeleltethető volna egymásnak, gondoljunk csak a Müncheni Kódex számos, a latin félreértésén alapuló fordítási hibájára. Szabó T. Ádám módszere még akkor sem volna filológiailag megbízható eljárás, ha Luther történetesen a Müncheni Kódex magyar szövege alapján készítette volna el saját fordítását. Ha itt valamit figyelembe lehet venni, az a latin, elsődleges azonban az egyes szövegfordulások disztribúciójának, ill. a szövegkörnyezetnek az összehasonlítása; ennek alapján kell megállapítani a magyar jelentést, majd pedig azt kell németre fordítani. Egyébként Szabó T. Ádám még az általa képviselt elvtől is eltér ebben az esetben. Luther ugyanis a fent említett bibliai részletben – helyesen – mindvégig a *zeugen* 'nemz' igét használja: „Abraham *zeugte* Isaak. Isaak *zeugte* Jakob. Jakob *zeugte* Juda und seine Brüder” (Die Bibel oder die ganze heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments nach der Übersetzung Martin Luthers. Württembergische Bibelanstalt Stuttgart 1978. Das Neue Testament 5).

3.3.5. Utolsóként az *áll* igéről szólnék. Ez Szabó T. Ádám szerint csak 'stehen' jelentésben fordul elő a kódexben, saját kutatásaim szerint azonban megtaláljuk 'létezik; bestehen, existieren' sőt – bizonyos frazeológiai kötöttségekkel – 'kiáll, kibír; beharren, durchhalten' jelentésben is. A szó tehát nem egy, hanem háromjelentésű. De lássunk ezekre is példát:

'bestehen, existieren': Mt 12:25 18va: Mēndēn o₂ag ɔnō bēnne mego₃latot megu₃toltatic / ɥ mēden va₂os ag ha₃ ɔ bēne mego₃latot nē al / (ɥ ha ʃathanas ʃathanas ʃt ki vət / mego₃latot ɔ bēnne / a₃eat mikēppēn *allapic* ɔ o₂aga) – Omne regnum divisum contra se desolabitur, et omnis civitas vel domus divisa contra se non *stabit*. (Et si satanas satanam eicit, adversus se divisus est; quomodo ergo *stabit* regnum eius? (125)¹⁰

'beharren, durchhalten': Mt 10:22 16va: (... ɥ halallal getzi¹¹ ɔkēt / ɥ lē₃tēc mēd₃ nepecn^c gulo [gegebēn ēn nēuēme^t] / Ki ke^c vegig *allanga* a₃ vdu₂ɔ₃ol – ...qui autem *perseveraverit* usque in finem, hic salvus erit (119–20).¹²

(Azt már csak mellékesen jegyzem meg, hogy Luther egyik fenti helyet sem a *stehen* igével fordítja: Mt 12:25: ... und eine jegliche Stadt oder Haus, wenn es mit sich

¹⁰ Vö. EMSzT. I. 239: tudtam hogy Gombasi János ur(amna)k adtanak egy tehent mejből mostis *áll* (kiem. tőlem – F.T.) egy ökör vagj ketto (az adat 1758-ból való). Vö. még *állat* szavunk eredeti 'létező dolog' jelentésével is. Mint az idézet zárójelben megadott folytatásából látható, az *áll*-ból képzett *állapik* igének is megvan ez a jelentése a kódexben.

¹¹ A betűhű kiadás lábjegyzetben utal rá, hogy ez másolási hiba *gerzic* helyett.

¹² Egyéb adatok híján eldönthetetlen, hogy a *végig* itt még pusztán határozó értékű-e, vagy esetleg inkább valamiféle igekötő-kezdeménynek kell-e már tekinteni. Egyébként – akárcsak az előző jelentésre – erre is találunk példát az *állapik* ige előfordulásai között is: Mt 24:13 29vb: Ki ke^c mēd vegiglēn *allapādic* a₃ vdu₂ɔ₃ol – Qui autem *perseveraverit* usque in finem, hic salvus erit (164).

selbst uneins wird, kann nicht *bestehen* (i.m. 18) ill. Mt 10:22: Wer aber bis ans Ende *beharret*, der wird selig (i.m. 15).)

4. Folytathatnám még a példák sorát, de befejezem amúgy is hosszúra nyúlt bírálatomat. Mielőtt valaki szememre vetné, miért csak kritikával illetem Szabó T. Ádám szótárát, miért nem méltattam inkább a benne rejlő óriási munkát, kijelentem, hogy magam is tudom, mennyire aprólékos, fárasztó és időigényes egy ilyen szótár megszerkesztése. Ebből a szempontból nagyon is tudom értékelni, hogy Szabó T. Ádám egyedül vállalkozott arra a feladatra, amit pl. a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékén készülő magyar–latin szótár esetében egy kisebb munkacsoport végzett el. S nem szabad elfelejteni, hogy ő hét év alatt készítette a szótárt, míg a másik már húsz éve készül. Ebből a szempontból hálás is vagyok neki, hiszen munkája – hibái ellenére – gyakran volt már segítségemre a kutatómunkában. Azt hiszem azonban, hogy a fentiek elegendőek annak bizonyítására, hogy Szabó T. Ádám munkájának mind a *megszerkesztés gondosságát*, különösen pedig a *tudományos alapos á g o t* illetően olyan komoly fogyatékosságai vannak, amelyek fényében a Müncheneri Kódex magyar–latin szótárának új kiadása nemcsak hogy – mint Nyíri Antal állítja – szükséges, hanem „felette szükséges”.

IRODALOM

- Décsy Gyula szerk. 1966, *Der Münchener Kodex II. Das Ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert*. Wiesbaden, Buchstabengetreuer Abdruck.
- Farkas, Julius von szerk. 1958, *Der Münchener Kodex. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466*. Wiesbaden.
- Forgács Tamás 1988, Észrevételek a huszita biblia *szellet* szavának és a fordítás pata-rén jellegének kérdéséhez. *Magyar Nyelv LXXXIV*, 178–187.
- Károly Sándor 1965, *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Király László 1985, Előszó. In: Szabó T. Ádám szerk., *Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Budapest, Európa Könyvkiadó 5–12.
- D. Máta Mária 1978, *Der Münchener Kodex IV. (szemle)*. *Magyar Nyelv* 74, 363–370.
- Nyíri Antal 1991, A Münchener Kódex teljes magyar–latin szótára kiadásának szükséges voltáról. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 481–483.
- Nyíri Antal szerk. 1971, *A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Szabó T. Ádám szerk. 1977, *Der Münchner Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis*. Wiesbaden.
- Szabó T. Ádám 1985, A Müncheneri Kódex szókincse. In: Uő. szerk., *Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 345–524.
- Szabó T. Ádám szerk., *Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*. Budapest, Európa Könyvkiadó

IST ES WIRKLICH NOTWENDIG, DAS WÖRTERBUCH DES MÜNCHENER KODEX NEU HERAUSZUGEBEN?

TAMÁS FORGÁCS

Obwohl ein Wörterbuch zum Münchener Kodex in der Bearbeitung von Ádám Szabó T. schon im Jahre 1977 erschienen ist, gibt der Verfasser auf die im Titel gestellte Frage eine bejahende Antwort. Der Grund dafür ist, das im schon vorhandenen Wörterbuch zahlreiche – auch konzeptionelle – Fehler zu finden sind, die die wissenschaftliche Brauchbarkeit der Arbeit in Frage stellen.

ISMERETLEN RÉSZLETEK A MAGYAR NYELV SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAI KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

FRIED ISTVÁN

A dolgozatom címében jelzett tárgykörből már több publikáció jelent meg, jóllehet a kérdés teljes története még megíratlan. Mindenekelőtt Gáldi László két alapvető, anyagfeltáró és -értékelő munkájára gondolok (Sur quelques pionniers des rapprochements étymologiques slavo-hongrois. *Studia Slavica* 1955, 5–28; De Gyar-mathi à Miklosich. Uo., 1956, 289–329.). Gáldi a könyvformában kiadott értekezéseket vizsgálta, és a nyelvhasználat folyamatát, továbbá az etimológia módszerének egykorú változatait mutatta be. Minthogy elsőként vállalkozott szinte kismonográfia terjedelmű felmérésre, a „nagy nevek” összpontosított, a kiemelkedő jelentőségű magyar és nem magyar nyelvészek idevonatkozó munkásságát elemezte. Alapvetése időtállóan bizonyult, jóllehet ma már tudjuk, hogy a szlavisztika egyik atyjának, a szlovén Jernej Kopitarnak nemcsak hiányosan összegyűjtött cikkei foglalkoznak a magyar nyelv szláv jövevényszavaival, hanem a szlavisztika másik atyjával, a cseh Jozef Dobrovskýval vagy a nyelvészként (is) dilettáns Romy Károly Györggyel folytatott levelezésében szintén bőségesen találhat magának anyagot a problémakör kutatója. S ez egyfelől megerősíti azt a jogosan elterjedt nézetet, hogy Kopitar (és Dobrovský) elutasítja a felelőtlen és tudománytalan etimologizálást, amely oly elterjedt volt a XIX. század első évtizedeiben, másfelől arra utal: a két tudós nyelvészet és történettudomány egymásra utaltságában gondolkodott, józanul, előítéletektől és tudománytalan előfeltevésektől lehetőleg mentesen. A szintén szlovén Milošovičsal folytatódó, illetőleg századunk nagy magyar tudósainak munkásságában beérő szláv–magyar összehasonlító nyelvészet azonban nemcsak a „főág”-ban haladt előre, sőt egy időben inkább a kevésbé szakmai megoldások számítottak népszerűeknek. Ugyanis a XIX. század elejének nemzetszemlélete a nyelvnek, az anyanyelvi közösségnek olyan jelentőséget tulajdonított, amelyet szolgálva a nemzetegyesítés körvonalazásában, a nemzeti történelem lapjainak mind fényesebbre formálásában találta meg a nyelvészeti kutatás célját. Az utókor és a kortársak egy része „déliabos nyelvszemlélet”-ként minősítve kézlegyintéssel intézte el azt a törekvést, amely nyelvészeti tünő érvelést használva mind dicsőbb ősökkel, mind előkelőbb rokonsággal ajándékozta meg az európai népek közösségében helyüket kereső nemzeteket. A reformkorként megjelölt periódusban bőségesen olvashatunk az indoeurópai nyelvészet trivializálásaként ható fejtegetéseket arról, miszerint a szláv nyelvek és az antik görögöké valójában azonosak, a szláv közvetlen rokona a lidnek, a médnek, az indiainak, illetőleg a Biblia, az ókor minden valamirevaló népe tulajdonképpen magyarul beszélt. Horváth István túlbuzgó lelkesedésében mindenütt magyarok-

ra bukkant, a szlovák Ján Kollár Bajorország és Felső-Itália megannyi „szláv emlékét” fedezte föl – többnyire impozáns tudományos apparátustól támogatva, nyelvi „levelezések” eredményét közölve, oklevelek adatait elősorolva, bibliai és szépirodalmi, történettudományi és régészeti emlékeket érvként felhozva. Az óvatosabb etimologizálásra intő felhívások mintha fölöslegesen csengtek volna el, a hasonlóknak tetsző hangzás elegendőnek bizonyult a kétségtelen rokonítás alátámasztására. S bár bőségesen idézték a szerzők a krónikákat, a nyelvemlékeket, *történetinek* álláspontjukat nem nevezhetjük, diszciplinájukat nem minősíthetjük *történeti nyelvészetnek*, hiszen bármely nyelvi jelenséget statikájában, „kimerevített” állapotában vettek szemügyre, s a nyelvi változásokkal nemigen számoltak.

Mindez természetszerűleg kihatott a szláv–magyar nyelvhasználást nemzetpolitikai céljaik szolgálatába állítók érvelésére. Egyfelől jódarabig egyoldalúsággal jellemezhetjük a kérdés kutatását, ugyanis szinte kizárólag a szláv nyelvek bizonygatták a magyarra. A különféle szláv értekezők a szláv jövevényszavak tényével a szláv népek műveltségét, magas szintű földművelési, egyházi, államszervezési kultúráját állították szembe a magyar történetírás jórészt ezzel ellentétes sugalmazásaival; valójában két nacionalizmus csapott össze. Másfelől viszont a kérdés fölvetése eleve ingerültséget váltott ki bizonyos magyar körökben, és a magyar honfoglalók fensőbbbség hangsúlyozva, kétségbe vonták, hogy a magyarok bármikor bármit tanulhattak volna a szlávoktól, kiváltképpen a szlovákoktól. Miközben nagy erővel a nemzetközi, de legalább is az ausztriai–csehországi tudományos nyilvánosság előtt megkezdődött a szláv–magyar nyelvi érintkezések kutatása, a magyar nyelv szláv jövevényszavainak összegyűjtése, a gyűjtések, szófejtések megvitatása, ezzel párhuzamosan a magyar nyelvtudományban színre lépett egy másik irányzat, amely más nyelvrokonítási lehetőség mellett kardoskodott. Mindkét részről hamar elfajult a vita, jóllehet a józanabb és megfontoltabb értekezők is hallatták szavukat. Az történt, hogy a nyelvészeti fejtegetés ürügyül szolgált nemzetpolitikai és nemzetkraterológiai nézetek hangoztatására, a nemzetiségi kérdés, a szlovák–magyar ellentétek részben kijelölték a nyelvészeti viták körét is. Ján Kollár több ízben vitázott Horvát Istvánnal, míg ez utóbbi – bár alapos ismeretekkel rendelkezett a szláv tudományossággal kapcsolatban – nem vette figyelembe a nyelvészet szlavisztikában elért eredményeit. A Gáldi László által megrajzolt folyamat a tudományos szlavisztika magyarországi nagyjainak kutatásait elemzi. A teljes képhez azonban hozzátartozik az a fajta nyelvészet is, amely Horváth és Kollár munkáiban kapott megformálást. El is felejtethetők és legfeljebb tudománytörténeti munkák lábjegyzeteibe szoríthatnók nyelvészeti munkásságukat, ha Horvát István nem lett volna több évtizeden keresztül a pesti egyetem tanára, Kollár pedig élete végén nem kapott volna katedrát a bécsi egyetemen, méghozzá az egyik fontos tanszéken, a szláv régészeten (Vö.: Hafner, Stanislaus: Geschichte der österreichischen Slawistik. In: Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern. Hg.: Josep Hamm und Gün-

ther Wytrzens. Wien 1985, 39.) Számot kell vetnünk azzal a hatással is, amelyet a szláv, illetőleg a magyar közvéleményre tettek, hiszen olyan szépirodalmi alkotások, mint Jókai Mór *Szomorú napok* című regénye, beszédesen tanúskodnak arról, hogy az etimológizálgatások nem maradtak meg a dolgozószoba falai között, esetleg az olvashatatlanul tudományos értekezések lapjaiba zárva, hanem alkalmasak lévén nemzeti lelkesültség táplálására, nemzetivé színezett ideológiába épültek be.

A korai magyar(országi) szlavisztika néhány adalékát már korábban feltártam (Vö.: Szláv jövevényszavaink kutatásának kérdéséhez. MNy. 1974, 245–249; István Sándor o Slovincih. Jezik in slivstvo 1979/80, 4–5: 137–140) Az újságokban és a Sándor István által kiadott *Sokféle* című, vegyes tartalmú kiadványsorozatban található anyagot mutattam be, érzékeltetvén az ebben a dolgozatban is megjelölt, egymástól mind inkább eltérő irányokat. Ezúttal azt igyekszem demonstrálni, miféle törekvések sürgették a magyar tudományos szlavisztika fejlődését; az újságokban található anyag miképpen egészíti és teljesíti ki Gáldi László tanulmányainak adatsorát. Jóllehet többnyire nehezen megvalósítható elképzelések és jószándékú tervezgetések bukkantak elő, de a sokakat megszáditó tetszetős etimológizálgatás ellenében a mindig jelenlévő tárgyilagos gondolkodás dokumentumairól is számot adhatunk. Az, amit a joggal nagytekintélyű Jankovich Miklós fogalmazott meg (Magyar szó-nemzés ütven példákban, Pest 1812, 24.), csak egy szűk kör véleményét adhatta vissza. Mégis megjelent, könyvben őrződött meg, és tárgyilagos hangvétele miatt figyelemre méltó: „Eleink mind a’ Hitvallásban a’ Tóthoktól oktattattak, mind pedig, hogy a’ Földnépe egyedül ezekből állván, azok között lakniok, és szükségképpen társalkodniok kellett.” Jankovich nagyvonalú és mértéktartó megállapítása pontosan érzékelteti az egykorú magyar történettudomány egy része és a nem magyar tudomány álláspontját, amely szerint a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében ismerték meg a földművelést, éppen az itt már letelepedett földművelő szlávoktól, ezért kölcsönözték a földműveléssel kapcsolatos szókincset a szláv nyelvből. Ezt a tételt majd részben cáfolni fogja a későbbi korok kutatása, rámutatván arra, hogy a magyaroknak mint csak hadakozással-hódítással foglalkozó népnek rajza különféle előfeltevésekből származó, alapjában torz képet eredményezett. A térítésben sem csupán szláv papok működtek küzre. Más kérdés, hogy a XIX. század elején közkeletű vélekedést mily mértékben használták ki a szláv népek tudós képviselői, illetőleg milyen érvekkel cáfolták ezt a magyarok.

A XIX. század első évtizedeire már olyan hatalmas anyag gyűlt össze, hogy Prágában, majd Kiskőrösön lelkészkedő Stephanus Leschka (szlovákos írással: Leška) szótárat állíthatott össze a magyar nyelv szláv jövevényszavaiból. (Leschka, Stephanus: Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus [...] Budae 1825.) Ez a kor szokása szerint latin nyelvű kötet csak a szerző halála után jelenhetett meg, mindmáig hivatkozási alapul szolgál, számos megállapítása a mai napig él. Leschka tevékenységéről igen sokat tudtak, munkájából szemelvény jelent meg a *Wiener*

*Allgemeine Literaturzeitung*ban (1813, 12. sz., 95–96. hasáb), és ez a szójegyzék beilleszkedett abba a vitasorozatba, amely a magyar nyelvbe került szláv eredetű szavakról, több hozzászólás, cikk révén, kibontakozott. A hozzászólások elsősorban egyes szavak eredetét firtatták, de részben művelődéstörténeti és elvi kérdéseket is feszegettek. Nem feltétlenül magyar–szláv nyelvi vitáról számolhatunk be; és annak ellenére, hogy érvényesültek „nemzeti” jellegű szempontok, a vita és a probléma fölvetése megmaradt a tudomány keretein belül. Az említett szlovén Kopitar mellett, aki egyébként Bécsben élt, és az udvari könyvtár alkalmazottja volt, a magyar irodalom népszerűsítője, fordítója, a tragikus fiatalon meghalt Samuel Rožnay készített jegyzéket a magyar nyelv szláv jövevényszavairól. Rummy Károly György pedig több ízben kitért erre a kérdésre. Egy helyütt azt állapítja meg, miszerint a magyarok kétségen kívül sok szót kölcsönöztek a szlávoktól, kiváltképpen a méltóságok és tisztségek megnevezésére szolgálókat, azonban bizonyosan nem annyit, amennyit a szláv filológusok állítanak, különösen azok, akik nem tudnak magyarul. (*Intelligenzblatt zur Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 1814. 14.sz., 110–111. hasáb) Rummy jó szemmel veszi észre, hogy már ekkor és később is ez a tény a kutatás egyik akadálya, hiszen sem Kopitar, sem Miklošič nem ismerte a magyar nyelvet. Visszatérve Rummyhoz, igen tanulságos egy rövidebb cikke: *Ableitung des ungarischen Wortes paraszt (der Bauer)* (Uo. 111. hasáb). Itt kísérletet tesz arra, hogy a szó eredetét megvilágítsa. Szerinte nem szláv szóból származtatható, hanem héberből vagy arabból. A továbbiakban tervét vázolja föl, amelynek értelmében a magyar szókincset egybe szándékozik vetni a héberrel, a kaldeussal, a szírral, a kopttal, az etióppal, az arabbal, a perzsával – és egyúttal a szláv dialektusokkal. Szerencsére – mint Rummy Károly Györgynek annyi más vállalkozása – csupán terv maradt. Ennél lényegesebb eredményeket mondhatott a magáénak Jankovich Miklós, aki német nyelvű írásában (Uo., 3.sz., 17–20. hasáb) vitázik Rummyval, Kopitarral, Rožnayval. Elsősorban a *nádorispán*, a *támokmester* és a *paraszt* származtatásáról nyilatkozik. S ennek azért van nagy jelentősége, mivel művelődés- és politikatörténeti aspektusból is szemléli a nyelvi érintkezéseket. Jankovich elvi kérdést vitat, szerinte a *végződések* vizsgálata igen fontos az etimológiában, tehát a szó végében történt változások könnyítik a biztonságosabb szószármaztatást. Mindehhez Kopitar annyit fűz lábjegyzetben, hogy az etimológiákkal igen óvatosan kell bánni, valójában még ugyancsak alakulóban van módszertana; érdemes Josep Dobrovský példaadására figyelni.

Akár előzményként is felfoghatjuk az eddig elmondottakat ahhoz, ami ezután következik. A *Magyar Kurir* 1815. évi 94. számának *Honnyi levelek, Tudósítások*, és *Egyebek* című mellékletében ugyanis pályázati felhívás jelent meg sokat mondó címmel: *Tudósítás a' Magyar-nyelv kedvéért, 's a' Tót-nyelv betsületére*. A már lassan-lassan egymásnak feszülőni készülő nemzeti indulatok korában a pályázat megfogalmazója nem lát semmi természet elleneset abban, hogy a sokat vitatott, presztizsként felfogott

jövevényszó-kutatás és nyelvi érintkezés kérdéséről szólva a két nyelv egyenrangúságát hangoztassa. Tisztán tudományos szándék vezérli a pályázat kitűzőjét, mind a magyar, mind a „tót” (szlovák, szláv) nyelvtani szakirodalomnak segítséget akar adni. A pályázati felhívás szövegét érdemes egészében idézni, annál is inkább, mert a *Nemzeti Gazda* című lapban is megjelent, változatlan szöveggel. (1815, II, 303–305.)

Minden tanult Magyar-ember, a'ki a' maga Anyanyelvébe méjjebben belé tekintett, és azzal sok esztendő'k' lefojása alatt küszködött, kitanulta azt, hogy a' mi mostani magyar-nyelvünknek, semmiféle nints oly bőkezű gyámola, mint azon Tót-nemzetnek a' nyelve, a' nyelve, a' melyet a'mi Eleink, ősi honnyokban megleptek, és a' históriák' bizonyosságai szerint, részszerént elnyomtak, egyrészt pedig velek összeolvadtak és hazafiasokká váltak. A' mely Tót szókat mi, már most egész gyakorlási igazsággal, igaz magyarszóknak tartunk ezért, mert ellene-vetelkedhetetlenül erő't vettek rajtunk, mivel a' hajdani szükségekben az Eleink készen találván, rászorúltak; mindazok olyanok, a' melyeket senki okos Magyar nyelvünk'ből többé kiírtani nem akar, de nem is tudna.

Ezeket általlátván, akadtak olyan nyelvbetsülő'k, a' kiknek dicséretes szándék-jok az, hogy egy Magyar – tót Grammatikának a' születésén ilyen módon törekedjenek: – Szándékoknak jutalmául felteni 500 forintot annak, a' Magyarországi Tót-nyelvben legjobb Grammatikát ír; ezzel az elmúlhatatlan kötéssel, hogy a' mellé, a' Magyar és Tót Dictionáriumból, mindazokat a' szókat, a' melyek Tót-eredetűek, oda írja, hogy annak idejében ez is a' Grammatikával együtt kinyomtatódjon. Hogy pedig ez az 500 forint kiteljen: szabad lessz azt az 50 forintot, a' melyet már ezen betses szándék elősegállítására 3 érdemes Magyar Bétsben letett, mindennek, a' ki ezt a' szándékot betsülni tudja, tettése szerint szaporítani, most még, tsak írásabeli ígérete által. Ha az ígérők ajánlásának a' summája az 500 forintot meghaladná: a' többit a' könyv nyomtatására fordították, hogy annál olcsóbb lehessen. – Az ez eránt tett leveleket lehet küldeni Bétsbe, a' Nemz. Gazda Írójához; azután pedig, de nem későbbben, mint Januárius' utolsó napjáig Pestre, Könyváros Eggenberger Úrhoz, mindenkor frankó'zva, Mihelyt az ígérlet 500 forintra tellik: újonnan fog tudósítás kibotsátódni, az Újjságvelelek által.

A pályázati felhívás eredménytelenül csengett el; jókora naivitás kellett ahhoz, hogy a nyelvújítási küzdelmek közepette valaki a pályázatban megjelölt grammatika megírásához mecénásokra számítson. Nem tudjuk azt, hogy miféle szlovák (szláv) nyelvészeti ismeretekkel rendelkezhetett a pályázat megfogalmazója; mennyire ismerte Anton Bernolák munkásságát, illetőleg milyen mértékben látta át efféle grammatika készítésének problémáit. Hiszen a szlovák katolikusok nyelvét Bernolák rendszereztem tevékenységével valóban irodalmi nyelvvé emelte, viszont az evangélikusok biblikus cseh nyelvével kapcsolatos munkálkodásához elegendő lett volna Csehországba tekinteni, ahol már folytak a nyelvészeti-szótári előkészületek, amelyek majd szlovák részről J.

Palkovič, cseh részről J. Jungmann tevékenységében fognak gyümölcsözni. Nyitott kérdés, hogy ki(k) állhatott-állhattak a pályázat mögött. A felajánlott 50 forintnyi összeg arra enged következtetni, hogy nem főnemesi gesztusról van szó. Ugyanakkor a pályázó olyanokra számít, akik szívügyüknek tekintik a szlovák nyelv ügyét. Éppen azért nem egészen világos, hogy miért magyar újságokban tette közzé a pályázati szöveget; nem határozható meg teljes pontossággal, kiknek a hozzájárulásában bízott. Mind a *Magyar Kurir*, mind a *Nemzeti Gazda* viszonylag szerény olvasótáborral rendelkezett, ám ez az olvasótábor aligha örvendett volna annak, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavait bárki is szótárba gyűjtötte volna. A *Nemzeti Gazda* egy számában (1814, II: 109.) egy kolozsvári tudósító beszámol Gyarmathi Sámuel igyekezetéről a „sárga krompli” elterjesztése ügyében. Kommentárja igen jellemző magatartásról tanúskodik: „Dr. Gyarmathi Úr, több hasznokat tett nemzetének ’s Hazájának, mikor ezeket az egynéhány földi mogyorókat közinkbe hozta, mint mikor egy 387 lapból álló deáknnyelven írt könyvből, a’ magyarnyelvnek a’ finnusz-nyelvvel való atyafiságát mutatgatta, Dr. Beregszászi Pál Úr ellen.”

Mielőtt Gyarmathit ilyen módon kioktatta volna kolozsvári levelezője, híradás adta tudtul, hogy készülöben van Gyarmathi Sámuel szótára, „mellyben sok Magyar szókhöz hasonló hangú idegen szókat rakott...” (Magyar Kurir 1815., 74.sz. Honnyi levelek 43. sz.) A végül Bécsben, 1816-ban megjelentetett művet (*Vocabularium in quo plurima Hungaricis Vocibus consona variarum linguarum Vocabula collegit*) Pánczél Dániel, szerkesztő, ismertette a lapban, az összevetett nyelvek közül az alábbiak a szlávok: dalmata, illyrus, lengyel, orosz, rátz, Szerbus, Slávus tót. Gyarmathinak ezt a művét és nagy nyelvészünk kései nyelvszemléletét jelentőségének megfelelően elsőként Gáldi László méltatta (*A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest 1957, 324–340.); ugyancsak ő elemezte a könyv előszavában lenyomatott Engel-levelet. A Bécsben élő, szepességi származású történész, Engel János Keresztély 1799-ből származó levele „sok éleselméjűséggel mutatott rá a magyar nyelv jövevényszavainak hátterére” (Gáldi: i.m., 328.), valamint arra, hogy a magyar nyelvben „bizonyára nemcsak az oszmántörököktől átvett jövevényszavak vannak, hanem régebbi, lebediai kölcsönzések is, mint például *sátor*...” (Uo.? Gáldi hívja föl a figyelmet Engel levelének ama passzusára, amely a kölcsönhatásokra utal. S valószínűleg Gyarmathi innen kapta az ötletet a nyelvi kölcsönhatások tényének hangsúlyozására. Gáldi is idézi a következőket: „Az Oláhoktól is, kiknek társaságokban élünk, azon bėjövetelünknel fogva igen sok szókat költsönöztünk, ’s ők is eleget mi tőllünk.” (I. m., 327.)

Emlékezzünk: a pályázati felhívás november 24-én jelent meg, és a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung Intelligenzblattja* már decemberi, 51. számában reflektált rá. A cikk szerzője: P. (Palkovič?), a cikk címe: Vorschlag eines Ungers (Egy magyar javaslata). Minek egy grammatika? – kérdi cikkíró, elegendő lenne egy glossarium.

Ezt viszont már a lelkész Leschka elkészítette, s ebből próbarészt adott ki. S más nem is hiányzik, mint az, hogy egy vend (Windischer), azaz szlovén vagy horvát átnézze, s ahol e dialektusok (!) szavainak alakjai közelebb állnak a magyarhoz, mint a csehhez, lengyelhez, oroszhoz, valamint a szlovákhhoz, kiegészítse. Ezt a kellemes és megtisztelő feladatot egy horvát vagy egy vend nyelvész minden vízzinnal szívesen vállalná. A *Wiener Allgemeine Literaturzeitungban* már korábban lezajlott egy vita arról, hogy kinek kell végeznie a jövevényszó kutatást. Elhangzott olyan érvelés, miszerint feltétlenül egy magyarnak, Kopitar szerint viszont ezt a szlávokra kell bízni. Ami ennél lényegesebbnek tetszik, hogy a vécsi újság 1813–1816 között sűrűn és pártatlanul adott helyet a különféle, ritkán szélsőséges nézeteknek. Jóllehet a kérdés kutatása egyelőre jószerivel csupán abban jeleskedett, hogy a magyar nyelvre tett szláv hatást igyekezett dokumentálni. Gyarmathi az elsők közé tartozott, aki szerint magyar elemek is átkerültek a magyarral együttélő népek nyelvébe.

Ebből a szempontból különlegesen fontos Csaplovics János (Johann von Csaplovics, Ján Čaplovič) cikksorozata a szerb nyelvről: Ueber die serbische (slavonische, raazische) Schrift und Sprache. (Hesperus. Nationalblatt für gebildete Leser 1818. 22. szám, április, 170–172, 23. szám, április, 181–183; 29. szám, május 230–231.) A Honismeret (Vaterlandskunde) címszó alatt közölt terjedelmes értekezés többet ad, mint amit címében ígér. Nem pusztán nyelvészeti adatokat közöl, hanem kitér a szerb nyelvfejlődés néhány epizódjára is, másutt művelődéstörténeti kitekintéssel gazdagítja az olvasót. Szófejtéseit, nyelvrokonítási próbálkozásait az óvatosság jellemzi. A mintegy bizonyossággá emelhető feltételezést, miszerint a régi indiai nyelv nemcsak a szlávokéit, hanem a többi régi és újabb nyelvet egyként leányai között tartja számon, mellőzöm, s ezt a foglalatosságot az etimológia más szerelmeseinek hagyom – mondja egy helyütt (172.). Nem sokkal később ezt állapítja meg: A magyaroktól a szlovákok igen kevés, ellenben a magyarok a szlovákoktól annál több szót vettek át. (Uo.) A korszak kutatási eredményeit tekintve, lényegesnek tetszik a nyelvi kölcsönhatás tényének elismerése. A dolgozat 181. lapjától kezdve aztán a szerb nyelvbe került jövevényszavakat regisztrálja Csaplovics, a török eredetű szavakkal kezdi, a göröggel folytatja, majd a magyar, a latin, az olasz, a német és a francia nyelvből származó szavak követik. Úgy véli, hogy a szerb nyelv az alábbi arányban rétegezzhető: az ószláv szavak százalékos aránya: 60, a törököké 25, a görögöké 10, a magyaroké 3, a németeké 1, a latinoké 1/2, az olaszoké 1/4–1/4. S most az eredeti cikk szerint idézem a magyar eredetű jövevényszavakat, amelyek Csaplovics szerint csupán példaértékűek, nem a teljességre törekszik felsorolásával:

„Aus der *Ungarischen* z.B. *Betexan*, krank (beteg); *Lánacz*, Kette (láncz); *Dják*, Schulknábe (diák); *Márva*, Vieh (marha); *Xeb*, Tasche (Zseb); *Forint*, Gulden; *Kokosch*, Huhn, (Kakas); *makarko*, wer immer (akar ki), *Villájet*, die Welt (Világ); *srecha*, Glück, (szerencse) etc.”

Hadrovics László magisztrális munkájában (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest 1985.) utánakeresve a *betežan* (beteg) szót a kajhorvátban találjuk meg, a *lánac* és a *dijak*, a *marha* (*mrha*, *mrva*) és a *žep žeb* valóban magyar jövevényszó, a *forinta* szintén, de a többi nem emelhető át ebbe a sorba. Kiváltképpen a *villájet* magyar eredetű szóként való feltüntetése kelthet csodálatot, s az, hogy a Csaplovics-tanulmányban másutt szereplő *huszár* nem került föl a válogatott listára. Csaplovics hangsúlyozottan a szerb nyelvről óhajt írni, annyiban jogosult a szlavóniai megjelölése, hogy a Szlavóniában és Horvátországban letelepedett szerbek nyelvét is bevonja a gyűjtési körébe, a horvát nyelvről külön ír, jöllehet közeli rokonságát a szerbvel nem tagadja. Szerinte a horvátok a törököktől kevés szót kölcsönöztek, közelebb van nyelvük a szlovákokéhoz. (182.)

S bár Csaplovics János, inkább etnográfiai értekezéseivel, később a magyar tudományos életnek résztvevője lett, a *Tudományos Gyűjtemény*ben is publikált, a magyar olvasók előtt ritkán és kivételes alkalmakkor nyilatkozott meg nyelvi problémákról. Ezt az értekezését sem említették, kiváltképpen a jövevényszó-kutatás mellőzte. Pedig téves és nyilvánvalóan önkényes szószármaztatásai ellenére is figyelemre méltó szemlélete, amely a nyelvi kölcsönhatást nem véli mellőzhetőnek. S bár a *Hesperus* című prágai – vegyes tartalmú – lapot Magyarországon is ismerték, az 1920-as évek elején a *Tudományos Gyűjtemény* is be-beszámolt magyar tárgyú cikkeiről, Csaplovicsnak ez a közleménye nem került be a tudományos élet vitatémái közé. További értekezéseiben inkább a tájnyelvre, a néprajzra összpontosított. Azt is meg kell mondanunk, hogy Csaplovics nem volt nyelvész, a nyelvészetben kifejtett tevékenysége nem mondható számottevőnek; a följebb idézett bekezdés terjedelmesebb értekezéséből azért tetszik mégis lényegesnek, mert a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok kutatásának egy jóval kevesebbet emlegetett és feltárt részletére hívta föl a figyelmet. A XIX. század második felében, amikor egyfelől megindult a szláv–magyar nyelvi érintkezések szervezettebb, monográfiákat eredményező kutatása, másfelől a magyar nyelvészet már több intézményes formában szervezhette a kutatásokat, még mindig a magyar nyelv szláv jövevényszavairól esett több szó, az olykor kiélezett és túlfeszített fogalmazásban az ezeket a kutatásokat fontosnak tartó és az ezeket ellenző, a túlzásokat a vitapartnerek szemére vető érvek és eszmefuttatások nemigen tették lehetővé a tárgyilagos és higgadt okfejtést. Az egyensúly föllelése még várat magára. A kölcsönhatásokról nemigen szóltak, a nyelvi átvételekben-kölcsönzésekben nem egyszer a nemzeti felsőbb- és alsóbbrendűség bizonyítékát egykeztek – mindkét részből – megtalálni.

A Magyar Tudományos Akadémia a világ akadémiaiához 1919-ben körlevelet intézett, amelyben Magyarország tervezett felosztása ellen érvelt, történelmi-etnográfiai-művelődéstörténeti érvekkel támogatva a „szózat”-ot (A Magyar Tudományos

Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiaiához. Akadémiai Értesítő 1919, 16–23.) A cseh akadémia válaszelevelét ugyan nem közölte az akadémiai folyóirat, de a viszontválaszból ki lehet következtetni, hogy a szláv jövevényszavak is szóba kerültek, még hozzá a szláv műveltségi fölény bizonyítékaképpen. A Herczeg Ferenc–Heinrich Gusztáv–Angyal Dávid jegyezte viszontválasz (Uo., 1920, 68–80.) emígy reagált a problémára: „... a magyar nyelvtudomány kimutatta, hogy körülbelül 600 jövevényszó van a magyarban a különböző szláv nyelvekből, s e szavak lassanként, a századok folyamán mentek át a magyar nyelvbe...” Majd ezeket olvashatjuk: „Azonban nem szabad felejtenünk, hogy a magyar nyelv is erősen hatott a szerb, a horvát, a hazai szlovén és rutén, valamint a tót nyelvekre is. A szavak ez átkölcsönzése mutatja, hogy a magyar szellemileg fogékony volt: tanult másoktól és mások is tanultak tőle.”

A tudománytörténeti kutatás még tartogat meglepetéseket a magyar szlavisztika, a szláv–magyar nyelvi érintkezések kutatásának bűvárai számára. Mindenekelőtt a magyarországi német nyelvű, továbbá a magyarországi nemzetiségi sajtó áttanulmányozása hozhat a felszínre érdekes adatokat, és valószínűleg érdemes volna áttanulmányozni az ausztriai és a németországi sajtót.

UNBEKANNTE AUSZÜGE AUS DER FORSCHUNGSGESCHICHTE DER SLAWISCHEN LEHNWÖRTER IN DER UNGARISCHEN SPRACHE

ISTVÁN FRIED

Diese arbeit macht uns mit den bisher unbekannten Episoden der in Ungarn zum Thema: „slawische Lehnwörter“ durchgeführten Forschungen. Sie beabsichtigt neben den in Wien und in Ungarn erschienenen etymologischen Diskussionen den Aufruf bekanntzugeben, den ein anonym Autor (oder Autorenkollektive) in den ungarischen Zeitungen mit der Absicht bekanntgegeben hat, daß einerseits ein slawisch-ungarisches Wörterbuch mit einem grammatischen Teil erscheint, andererseits, daß die geschichtliche Reihenfolge der slawischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache gezeigt wird. Man hat mit den Vorarbeiten begonnen, aber es wurde viel darüber diskutiert, ob ein ungarischer oder ein slawischer Wissenschaftler die Aufgabe übernehmen soll. Gleichzeitig wurde sehr wenig für die Erforschung der ungarischen Lehnwörter in den einzelnen slawischen Sprachen getan. Die in der Zeitschrift *Hesperus* erschienene Arbeit von János Csaplovics, die sich mit den Fremdwörtern in der serbischen Sprache beschäftigt, ist wegen ihrer Neuheit von außerordentlicher Bedeutung. Der Artikel von Csaplovics und die Diskussion spiegeln den Stand der kontrastiven Linguistik während der Habsburgischen Monarchie in den Jahren 1810–1820 wider.

ADATOK XVII. SZÁZADI HELYSÉGNEVEINK HATÁROZÓRAG-HASZNÁLATÁHOZ

HAJDÚ MIHÁLY

1. A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana első kötetében Korompay (1991) írt kiváló összefoglalást többek között határozóragjainak alakulásmódjáról, áttekintette az eddigi szakirodalmat, és néhány mondatban utalt jelenlegi használatukra is. Mindez fölment az alól, hogy részletesen beszámoljak azokról a kutatásokról, amelyek határozóragjaink történetével foglalkoznak. A nagyon várt és előre láthatóan hamarost kézbe vehető második kötet egészen az ómagyar kor végéig bemutatja majd nyelvünk történeti változásait, köztük határozóragjaink további életét. Alábbi összeállítással az ezután készülő középmagyar kori nyelvtörténet földolgozásához szeretnék néhány adatot szolgáltatni, de azt hiszem, nyelvjárástörténeti kutatásunk is építhet majd ezekre a tényekre és a belőlük levont megállapításokra. Választott forrásom ugyanis jól lokalizálható a magyar nyelvterület észak-keleti szélére, főként a hajdani Sáros vármegyére. Szerzője, Rákóczi László gróf (1633–1644), II. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Rákóczi Zsigmond kormányzó (az Erdélyhez csatolt hét vármegyét igazgatta) unokatestvére ugyan a Habsburg császár udvarában nevelkedett, de egy itáliai utazása és Zrínyi Miklóssal kötött barátsága után hazatért Sáros vármegyébe, és itt várai, kastélyai rendbeszedésén fáradozott. Birtokainak nagy része az úgynevezett „rebellis tizenhárom vármegye” területén feküdt, s itt tevékeny közéletet élt. Népszerűségét mutatja, hogy katolikus volta ellenére Sáros vármegyében, a protestáns köznemesség egyik legerősebb közigazgatási egységében főispánná választották. Fő lakhelye Sáros és Zboró volt, de kastélyt tartott fenn a Pozsony melletti Kistapolcsányban is, ahol az országgyűlések idején tartózkodott. Élete nagy részét utazásokkal töltötte, többször járt Bécsben és Erdélyben, egyszer Lengyelországban, leginkább azonban egyik falujából a másikba ment, közben meg-megállt hivatali ügyintézés, vadászat vagy egyszerű látogatás céljából mások kastélyaiban is, de egy-két napnál hosszabb ideig sehol sem időzött (még otthon is ritkán). 1653 szeptember 22-től 1658. október 14-ig vezetett naplója hosszú lappan-gás után előkerült, s ezt Horn Ildikó tette közzé gondos jegyzeteléssel, jó mutatókkal és R. Várkonyi Ágnes utószavával a Magyar Hírmondó sorozatban (Rákóczi 1990). Mint mindketten megállapították, inkább itinerárium ez a könyv: a naponta megtett utak állomásainak följegyzése. Ennek következtében félezernél több különböző helység-név kétezernyi előfordulással található benne, néhány kivételtől eltekintve mindig helyhatározó raggal ellátva. Az egész munka tömörségének jellemzésére álljon itt négy egymást követő – minden bizonnyal mozgalmas nap – följegyzése: 1657. október 27.: „Kővár mellől elmenvén ebédet öttem Kis-Bunon, háltam Dobravicán.” 28.: „Mentem ebédre Désre, vacsorára pedig Szent Ivánra.” 29.: „Hó esett. Éreztem ebédre Kama-

rásra, Szent-Gotthard mellől elmenvén. Hálni pedig mentm Mezőszent Péterre.” 30.: „Ültem szánkára reggel, kocsisom volt Erdélyi Mihály, és ebédre mentem Záhonyra, azután Tóhátra, s onnan éjszakára Hadrévre.” (321).

2. Természetesen a közszavak végén álló határozóragok vizsgálata sem lenne hiábavaló, s néhány adat is mutatja, hogy még előfordultak a maitól eltérő alakban vagy funkcióban használatosak. Nem ritka például a *hová* kérdésre a *-ban/-ben* ragos alak: „Ment vadászni...az ternyei strásban” (37), „Küldöttem fel az várban...” (39), „Jöttek előmben...” (65), „Lengyel király követe érkezett az Fejedelem ő nagysága udvarában...” (74), „Jöttek lengyelek az faluban...” (76), „Mentem estve felé az Lapta-házban.” (111), „...mentünk...az Tót Tamás lakodalmában...” (205) stb. Az ellenkezőjére csak két adatot találtam az egész Naplóban: „...az faluba levő templomban...” (74), „Rendeltettem quartirt...kistapolcsányi jószágomba.” (105). A bizonytalan használatú kül- és belviszonyragra már több példa akadt: „Indultam vadászni a salgói erdőkre.” (169), „...mentem az volyai erdőkre...vadászni...mentem az dobai erdőkre vadászni...” (170); „Mentem vadászni az kapi hegyekre...az peklényi hegyekre...” (168), „...az hermányi hegyekre menvén...” (165), „Mentem vadászni az erdővágási [? – a közzetevő jele] hegyekben.” (255) stb. Az alábbi mondatban talán még a *-t* locativusi használata is elképzelhető, de magam inkább tárgyragot látok benne: „Vadásztam az bosai hegyet...” (254).

Némiképp magyarázható a különböző ragok használata a következő mondatokban: „Mentem ki a lechnicei patakba pisztrángászni” (47), „...mentem halásztatni...a Latorca vizére.” (68), „...mentem halásztatni az luci Morotvára...(203), „...halásztatam...az zborói vízben...(264), „Mentem halásztatni az Atyámfiaival [feleségével] az hanusfalusi patakba.” (308). A folyó- és településnév között kül- és belviszonyrag használatával tesz különbséget (legalábbis ebben az esetben): „...érkeztem 2 óra tájban Tarcára. Találtam ott Homonnai uramat, ott háltunk...Mentem firedni Tarcába...” (237). Kétségtelenül tévedés eredménye a vonzat elcserélése: „Voltam ebédén érsek úrhoz...” és „Mentem ebédre palatinus uramnál, ő nagyságánál [? – a közzetevő jele]” (143), s talán a következő mondatban is: „...mentem...az Szent Jakab clastromához való templomba”. Érdekes az alábbi két mondat helyhatározója is: „...öttünk...vacsorát az hársfa alatt” (160), s a néhány évvel későbbi: „Vacsorát öttünk az hársfán” (308).

Átvezet már bennünket a tulajdonnevek ragozási problémáihoz a „Zöld-ház” toldalékolása. Ez a Zöld-ház oly nevezetes épülete volt Pozsonynak, hogy Rákóczi László rövid pozsonyi tartózkodási ideje alatt 44-szer említi (Ortvay 1905, 645–6) szerint ez „Zöldszoba (Gruenstube) nevű ház” volt. „Az 1550. évi városi számadókönyvek szerint e ház kívülről-belülről egészen be volt festve zöldszínű képekkel. Bensejében 2 tágas terem volt, melyekben I. Ferdinánd alatt országgyűléseket, tanácskozásokat, vitatkozásokat, tartományi gyűléseket, későbbben mindenféle ünnepségeket, színelőadásokat, lakodalmakat, vendégfogadásokat tartottak.” Rákóczi László följegyzéseiben

negyvenszer *-hoz* raggal található , pl.: „Gyűltünk bé másodszor a Zöldházhoz” (106), s csak háromszor *-ba*: „Mentem jó reggel a Zöldházba” (139), egyszer pedig *-tól* raggal: „Mentem a Zöld-háztól... azután ismét vissza a Zöld házhoz...” (135).

3. A kötetben szereplő helyneveket érdemes több csoportban vizsgálni, bár a vizek és hegyek nevei esetében nem találunk eltérést a mai használattól. Az országok és nagyobb tájegységek azonban néha meglepő helyhatározó ragokkal jelennek meg. *Lengyelország* neve mindig belviszonyra utaló ragokkal fordul elő: *-ban* (2), *-ból* (10), *-ba* (8), kétszer pedig *felé* névutóval. Ugyancsak belviszonyragokkal található *Magyarország* (mintha kívülről szemlélte volna a naplóíró) kétszer *-ba* raggal, kétszer *felé* névutóval, *Erdély* *-ból* (8), *-be* (6), *Havasalföld*, mindig hosszú tővéghangzóval: *Havasalföldében*, *Havasalföldéből*, *Havasalföldébe* egy-egy alkalommal, *Muraköz* *-ból* (1), *-be* (2) és *Bodrogek* *-be* (1), ezzel szemben a *Baktaköz* külviszonyraggal: *Baktaközre* (egyszer). Ugyanígy az *Alföld* (*-ről*: 1), *Felföld* (*-ről*: 1, *-re*: 4) és végül a *Kiskunság* egy alkalommal: *Kiskunságon*.

A vármegyék esetében a bel- és külviszony megkülönböztetése a hely- és intézménynévi különbözőséggel járt együtt a XVII. században is: „Küldöttem dézsmásokat...Sáros vármegyében...” (59), „Jötte nek hozzám követségben Sáros vármegyétől.” (62), „Jötte nek hozzám nemes Szabolcs vármegyéről követségben...” (57) stb.

4. A településnevek nagy száma (511) és változatos raghasználata szükségessé teszi először táblázatban való bemutatásukat, ahol egymás mellett állnak a különböző helyhatározóragok.

[illegible]

	hol				honnan			hová						
	-t -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ről -ről	-tól -tól	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Apátfalva		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Aranyosmedgyes				-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Ardányháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Atya	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Baktó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Balazsér	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Balászfalva		-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-
Bán	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Bánffyhungyad			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Banók	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Barátlehota		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Barca	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Barkaszzó		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Barod	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Bártfa	-	-	31	-	6	-	-	1	-	14	-	-	-	1
Bátor	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Beckó	-	1	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Bécs	-	5	-	-	8	-	-	-	10	-	-	-	-	-
Becskeháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Beje	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Berencs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Berend	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-lt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ről -ről	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Beszkéd	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Beszterce		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
Bicse	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Biszkup	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Bisztrica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Bódi	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bodonlaka		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Borsi	-	-	-	-	1	-	-	-	4	-	-	-	-	-
Bozinka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Böki	-	3	-	-	3	-	-	-	11	-	-	-	-	-
Böszörmény		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Branyicka		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Breznyice		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-
Bruck	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Buda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Budamér	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Bujánháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Busóc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Cabaj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Cigányi	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Csejte	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Cseklesz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-tól -tól	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Dukla	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Dunavic	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	-	-	-
Ebenfurt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Ecsed	-	-	-	-	-	3	-	-	10	-	-	-	-	-
Eger	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
Elefánt	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	6	-	-	-
Élesd	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Enyed	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Enyicke	-	-	3	-	-	1	-	-	-	-	5	-	-	-
Eperjes	-	8	-	-	-	19	-	-	49	-	-	-	-	-
Érsekújvár		-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-
Fábiánháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Farkashida		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Fehértó	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Fejérvár	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	3	-	1	-
Feketetó	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Felsőromóc		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felvinc	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Fismény	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Fogaras	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Folyvárk	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Frics	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

[illegible]

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-ról -ról	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Ibrány	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Igló	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Jablonca	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jakabfalva		-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Jánosfalva		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jánosi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Jaraszló	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Jászó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Jedlinka	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Jenő	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jesztréb	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Jolsva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kálmánd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kálló	-	-	-	-	3	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Kállósemjén		-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kamarás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kamenka		-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-
Kapi	-	1	-	-	3	-	-	-	6	-	-	-	-	-
Kapos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Karkó	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Károly	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Kassa	-	-	3	-	-	9	-	-	-	-	19	-	1	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ről	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Kászony	-	2	-	-	6	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Kaza	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kelecsény		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Kellemes	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
Kenézlő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kér	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kerekrét	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	5	-	-	-
Kerepec	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Keresztes		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Keresztúr		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Késmárk	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-
Király	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Királyfalva		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Királyteleke		-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Kisar	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kisbun	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kisfalu	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kismarton		-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kistapolcsány			11	-	-	622	-	-	5	-	18	-	-	1
Klacsán	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Klíz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Knézics	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Kocsárd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kobelanka		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Kolcs	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kolecsna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Kolozsvár		-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Komoróc		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Korpona	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Koss	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kosztolány		-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kömörő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Köpcsény		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Körtvélyes		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Krajna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Krajova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Krakkó	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kraszna	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Krasznahorka			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Kriván	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kucson	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Kunhegyes		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Kurima	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	7	-	-	-
Kurimka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-ról -ról	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Lápispatakon			-	-	2	-	-	4	-	-	-	-	5	-
Lapos	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lédec	-	-	21	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Lednice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Legnava	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Lelóc	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Lemes	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Lénártfalva		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lengyelfalva		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Léva	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-
Liptó	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Liszka	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Liszkova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Lóna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Lőcse	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-
Lők	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Lövő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Lubenyik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Lubló	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	7	-	-	-
Lubotin	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Luc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Lucsivna	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-től -től	-é -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Lucska	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Mád	-	-	2	-	-	6	-	-	-	-	7	-	-	-
Mada	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Magyarbél		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Magyaregregy			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Makovica		-	-	1	-	-	4	-	-	-	-	5	-	-
Maldur	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malonya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Máramaros		-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Márkusfalva		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Marót	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Maszaster		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Megyaszó		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
Melyova	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Meszes	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mezőszentpéter			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Mihály	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Miklósvágás		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Mínyóc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Miriszló	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Mírossó	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Míroslava		-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ről -ről	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Misle	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
Mocsolya		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Monok	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Monostor		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Munkács	-	-	1	-	-	3	-	-	-	-	6	-	-	-
Murány	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
Nádas	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nádasd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Nagyar	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagybozsva		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagydobrony			-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagyhalász		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nagykapus		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nagylehota		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagyminály		-	-	-	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-
Nagyszeretva			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Nágyszombat			-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-
Nagyszőlős		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nagyvitéz		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Namény	-	-	-	-	2	-	-	-	7	-	-	-	-	-
Napkor	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Nedozér	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-ról -ról	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Nelipina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Nemessány		-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	5	-	-
Németfalva		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Németújhely		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Novitarg	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyárs	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyíregyháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Nyitra	-	-	1	-	-	3	-	-	-	-	4	-	-	-
Ófalu	-	3	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
Ófejtő	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Olaszi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Olcsvaapáti		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Ónod	-	2	-	-	8	-	-	-	15	-	-	-	-	-
Orsóc	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Orth	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Osgyán	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Oszikó	-	-	7	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-
Oszlány	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pak	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Palóc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Pallova	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Palocsa	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	1

	hol				honnan				hová					
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-ról -ról	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Páncélcseh		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Papfalva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Pata	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Patak	-	-	1	-	-	13	-	-	-	-	15	-	-	-
Pécsújfalu		-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Peklin	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Pelsőc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Penyige	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Perba	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Petneháza		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Plavnica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
Pocsaj	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Podolin	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Podolinec		-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Polgár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Polyakóc	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Polyánka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Porcsalma		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Potocska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Pozsony	-	5	-	-	11	-	-	-	15	-	-	-	-	-
Predmér	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Praemisle		-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	4	-	-

	hol				honnan			hová						
	-t -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ból	-ról -ról	-tól -tól	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Rzeszow	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Salgó	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Sáros	36	-	1	-	-	60	1	81	-	-	176	-	-	1
Scsavnik	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sebes	5	-	-	-	37	-	83	-	18	-	-	-	-	-
Sebespataka		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Seibersdorf		-	-	2	-	-	1	-	-	1	-	4	-	-
Selmec	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Selmecbánya			-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Sempte	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
Semse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Senvic	1	-	1	-	-	4	-	-	-	-	11	-	-	-
Setnek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sikoric	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Siroka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Somodi	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Somos	-	2	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-
Somosújvár		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Sóvár	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Staskó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Sterba	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Stubnya	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ből	-ről -ről	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Suk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Surány	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Süly	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Svabóc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Svidnik	-	-	3	-	-	4	-	-	-	-	5	-	-	-
Szalánc	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
Szalka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Szalók	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Szamos(telek)			-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Szántó	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1
Szatmár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Szeben	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	1
Szederkerte		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Székely	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Szenc	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Szendrő	-	-	-	-	3	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Szentbenedek			-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
Szentimre		-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Szentivány		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Szentmárton		-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Szentmihály		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	1
Szentmiklós		1	-	1	1	-	14	-	-	-	-	16	-	-

	hol				honnan				hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ből	-ról -ról	-ról -ról	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig	
Szentpéter		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	
Szepes	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	
Szepesvára		-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	
Szepsi	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	
Szeréd	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
Szerednye		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Szerencs	-	-	4	-	-	72	-	-	-	-	78	-	-	1	
Szilágynémeti			-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Szilvás	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Szilvásújfalú		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Szkcó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
Szolcsán	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	
Szolyva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
Sztankova		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Sztrabicsó		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
Sztrocsin	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Sztropkó	-	-	1	-	-	9	-	-	-	-	18	-	-	-	
Szucsány	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	
Takta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	
Talp	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	
Tállya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	
Tapolcsány		-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	

	hol				honnan			hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ból -ből	-ról -ról	-től -től	-é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Tarca	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-
Tarcal	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Tarkő	-	3	-	-	4	-	-	-	15	-	-	-	-	-
Tarpa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Tasnád	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-
Tehány	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Telegd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Telekháza		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Telgárt	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Tepla	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Teplice	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Ternye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Tiszaszalka		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tivadar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Tóhát	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Tokaj	-	-	-	-	2	-	-	-	6	-	-	-	-	-
Topa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Torda	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-
Tótróna		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-
Tótraszlovica			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-
Tótújhely		-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Töltszék	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-

	hol			honnan				hová						
	-tt -t	-ban -ben	-n	-nál -nél	-ből -ből	-ről -ről	-től -től	-á -é	-ba -be	-ban -ben	-ra -re	-nak -nek	-hoz -hez	-ig
Tövis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Trencsén	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Turány	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Turna	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tvarostya		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Tylawa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Tyukod	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ugróc	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Uják	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Újfalu	-	7	1	1	2	-	-	-	11	-	1	-	-	1
Újfehértó		-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Újhely	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Újlak	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
Újvár	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Ungvár	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	-	-	-
Ura	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vaja	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Vajdácska		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Vámosgejőc		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Várad	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Váralja	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Varannó	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-

	hol			honnan			hová							
	-t	-ban	-n	-nál	-ból	-ról	-től	-á	-ba	-ban	-ra	-nak	-hoz	-ig
Zglobina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Zilah	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Zombor	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Zsadány	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1

5. A raggal ellátott helységnevek mellett előfordultak minden végződés nélküli nevek is. Ezek száma összesen 43 volt (nincsenek közöttük a névutósak), jöllehet ezeknek is szinte mindegyike után oda lehet érteni névkiegészítőjének a ragját. Például: „...mentem Hernád mellé Kosztolány nevű falunak átellemiben [!] Kisfalu nevű faluba” (243); „...késért bennünket...Biecz városáig...érkeztünk Jaszlo nevű mezővárosba...vacsorára érkeztünk Strsiso nevű mezővárosba... mentünk által Czucz városán...érkeztünk ebédre...Rzeszow városába...” (270). Oka az ilyen helységnévhasználatnak elsősorban a név idegensége, ismeretlensége lehetett, de akad közöttük néhány saját faluja, jól ismert hely is.

6. A határozóragok közül legföltűnőbb a lovativusi *-t/tt* megléte, néhány helységnév után igen gyakori használata: *Sárost* esetében 36! (amivel szemben csak egyetlen *-n* ragos alak fordul elő), a *hol* kérdésre felelő *Sebest* mellett nincs is más raggal ellátott locativus. Összesen 69 *-t/tt* ragos nevet találunk, de viszonylag nagy számuk ellenére ebben az időben már Északkelet-Magyarországon is erősen fonetikai kötöttségű, ugyanis ezek közül 61 esetben *-s-re* végződő helységnév után található: Eperjes 6, Héthárs 1, Keresztes 1, Lapos 1, Miklósvágás 1, Nagyszöllős 1, Sáros 36, Sebes 5, Somos 8, Szentmiklós 1 előfordulással, s más *hol* kérdésre felelő raggal csak 14 esetben fordulnak elő ugyanezek a helységnevek. Jellemző még a *-t/tt* locativusrag használata az *-ny* (Kistapolcsány 1), *-l/ly* (Tarcal 1, Szentmihály 1), *-c* (Servic 1), *-r* (Győr 1, Újvár 1, Ungvár 1) és *-z* (Vitéz 1) hangra végződők után, összesen nyolc esetben, s velük szemben csak három egyéb rag áll *hol* kérdésre felvé. Az arány tehát a *-t/tt*: egyéb locativusi ragok között az *-s*, *-ny*, *-l/ly*, *c*, *-r* végű helységnevek esetében 69 : 17, vagyis négyszer gyakoribb a *-t/tt* locativusi rag a többinél.

Igen hasonló képet mutat az *-á/é* lativusrag is, amely ugyan többször, összesen 108-szor fordult elő, de sokkal keveseb név mögött, s ezek mindegyike *-s* végződésű: Eperjes 19, Sáros 81, Sebes 8. Velük szemben ugyanezen három helységnév után 246 egyéb *hová* kérdésre felelő rag áll. Tehát az *-á/é* felét sem éri el az ugyanilyen funk-

ciójú határozóragoknak, és sokkal jobban kötődik a név végződéséhez. E két tény együttesen azt mutatja, hogy elavulása lényegesen előbbre tart még nyelvjárási szinten is, mint a *-t/tt* locativusragé.

8. Nehezebb a bel- és külviszonyra utaló ragok arányainak, használati kötöttségeinek meghatározása. *Hol* kérdésre a *-ban/ben* ragú adatok száma 63, az *-n* ragoké pedig 210, vagyis több mint háromszorosa az előbbinek. A név végződése vonatkozásában jóllehet vannak egyezések, nem egészen ugyanazok a szabályok érvényesültek, mint manapság általánosan. B. Lőrinczy 1962 szerint a *-j*, *-m*, *-n*, *-ny*, *-i* (gyakran az *-l*, *-ly*, *-r*) végű, továbbá a *-falu* és *-szombat* utótagú magyar helységnevekhez belviszonyra utaló ragok járulnak. Rákóczi László naplójában ezek közül csak az *-i* végződés ragozása a kivétel nélküli, bár *-falun* is csak egyszer fordul elő Újfalu esetében, de elég gyakori a *-d* (3), *-e* (4) és *-ó/ő* (6) végű nevekhez járuló *-ban/ben* rag. Ugyanakkor található *-j*, *-n*, *-ny* végzések után is *-n* rag, ha nem is nagy számban (4). Nagyobb figyelmet érdemel a lengyelországi helynevek végén az *-n* rag: *Jaraszlón*, *Ressován*, *Radymnon*, továbbá az *Egerén* kétszeri előfordulása.

A *honnan* kérdésre felelő helyhatározóragok használatakor csak Kistapolcsány esetében találtam ellentmondást a *hol* kérdésre felelő raghasználatához viszonyítva: az egy *-ban* és egy *-t* raggal szemben a *hová* kérdésre válaszolandó 6 *ból* és 22 *ról* fordult elő. Másutt ha a *hol* kérdésre belviszonyragot használt szerző, *honnan* kérdésre is kivétel nélkül csak azt írt. Mindezek után a *-ból/ből* és a *-ról/ről* ragok aránya 89 : 418, s a névvégzések tekintetében ugyanazokat állapíthatjuk meg itt is, mint a *hol* kérdésre felelőknél.

Legváltozatosabbak a *hová* kérdésre felelő helyhatározóragok. Mind bel- mind külviszonyra utaló előfordul az alábbi helységnevek mellett: Fricska (*-ba* : *-ra* = 1 : 1 – a továbbiakban csak a számokat adom meg), Bártfa (1:14) Döge (1 : 1), Kistapolcsány (5 : 18), Nemessány (1 : 5), Sebes (3 : 18), Seibesdorf (1 : 4), Szucsány (1 : 1), Újfalu (11 : 1). A legutolsó kivételével mindenütt a külviszonyú *-ra/re* a gyakoribb, s az összesítés is azt mutatja, hogy míg a *-ba/be* rag összes előfordulási száma csak 224, a *-ra/re* ragoké 906. A névvégzések vizsgálata megerősíti a fentebb elmondottakat, csak egyetlen *-u* végződésű helységnévvel kell kiegészíteni (Gyalu), amely szintén belviszonyragot kapott.

9. Az egyéb ragok közül a *hol* kérdésre felelő *-nál/nél* (14) valóban adessivusi: „közelében, mellett” jelentésű: „...vettem két pusztai telket... Újfejtőnél, Bódiban” (254). *Honnan* kérdésre csak kétszer találok *-tól* raggal: „Ettem ebédet Folyvárkon, innen megindulván Lublótól, küldtem fel az várba az sztarosztához...” (278), *hová* kérdésre pedig a *-nak/nek* rag szintén kétszer fordult elő: „...Semsey István uramat bocsádtam az Tót-Raszloivicának és Bánóknak” (183), a *-hoz/-hez* ötször, az *-ig* pedig 21 esetben: „Gyütt előmben az Fejedelemtől Horvát István uram Enyedig... Sáfár István uram...Tövisig” (250-1).

Mindösszesen tehát 1954 ragos helységnev fordult elő Rákóczi László naplójában, amelyek jelentős része a maitól eltérő használatot mutat, nagy többségük azonban már megegyezik mai köznyelvi raghasználatunkkal. További elemzésekre azért nem térek ki, mert az adattár lehetőséget ad bárkinek más szempontból is vizsgálat tárgyává tenni a XVII. századi raghasználatot a hivatkozott forrás alapján.

10. Szólnom kell azonban a névutókról is néhány szót, hiszen közöttük is találni néhány esetben eltérést a mai használati szokástól. Nem tartozik ezekhez a között (11), közt (1), alatt (1), felett (1); mellől (7), alól (1); alá (3), mivel egyiknek az alakja vagy funkciója sem tér el a maitól. Nem ez a helyzet a felől (14) és a felé (114) esetében! Már előfordulási számuk is meglepően nagy, jelentéseik pedig nagyon sokszor a -ból/ből vagy -ról/ről, illetve a -ba/be vagy -ra/re ragokkal esnek egybe: „Hoztak leveleket *Sáros felől* [nyilván „Sárosról”] (136), „Vad fákat hoztanak *Szolcsán felől*...Érkezett *Sáros felől* konyhamesterem” (344); „...onnan ismét visszatért *Pozsony felé*...” (166) stb. Többségükben azonban ezek is irányt jelölő névutóként állnak a helységnevek mellett, de jónéhány olyan esetet találtam, amikor határozottan nem lehetett eldönteni a névutó funkcióját: „...halasztatta hozzám betérését *Dunavicz felől* való visszajövetelére...” (151).

11. Természetesen sok hasonló munkának kellene még készülnie a XVII. század raghasználatáról, hogy egyértelműen megállapíthassuk: ezek csupán nyelvjárási szintű jelenségek, vagy általánosan, az egész korabeli magyar nyelvben előforduló sajátságok. További vizsgálatok megindításához azonban talán ennyi is elég most.

IRODALOM

- Korompay Klára 1991, A névszóragozás. In: Benkő Lőránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* 284–318.
- B. Lőrinczy Éva 1962, A határozó. In: Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere. II.* 162–259. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ortvay Tivadar 1905, *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben.* Pozsony (Reprint: Budapest, Püski – Regio Kiadó, 1991.) 645–6.
- Rákóczi 1990 = *Rákóczi László naplója.* Budapest, Magvető, 1990.

Summary

MIHÁLY HAJDÚ

In the last year published book of the Historical Grammar of the Hungarian Language. I. (Chief editor Lorand Benkő) particularly describes the history of the adverbial suffixes up to the 16th century. In my essay I give some data to the studies of the 17th century.

Count László Rákóczi (1633–1664) made a very detailed itinerary about the most eventful years of his life (1653–1658). In this he listed all the settlements he passed through, rested or staid for a shorter or longer time. Most of the names of the places have different adverbial suffixes for the same functions, e.g. *-t/u*, *-ban/ben*, *-n*, *-nál/nél* for the locative; *-ból/ből*, *-ról/ről*, *-től/től* for the ablative; *-á/é*, *-ba/be*, *-ban/ben*, *-ra/re*, *-nak/nek*, *-hoz/hez/höz* and *-ig* for the lative. The subject of my examination is to decide which are the most frequent variations of suffixes and if they any rules of usage.

I came to the statement of interesting archaism of the usage of locative *-t/u* (especially after the place names ending with an *-s*). Only a few can be find among these ending with *-l*, *-ny*, *-r*, *-z*, in other cases we always find suffixes *-n*, *-ban/ben* etc. Having the lative suffixes *-á/é* point out an old and conservative fashion. Before lative suffixes *-á/é* all place names end with an *-s*. The answer given to the question *from where?* gets the inessive suffix *-ból/ből* or the adessive suffix *-ról/ről*, in the ratio 68 : 418.

We can get to the statement that in the diary of count László Rákóczi, speaker of the dialect of the north-eastern Hungary, is the most archaical in using locative and lative suffixes. Among 1954 suffected settlement names only 177 can be taken as archaical or dialectical forms. Further examinations have to decide whether they really can be effected by dialect or they are archaic forms in the itinerary.

GRAMMATICA – ANCILLA STYLISTICAE

(Egy Nagy László-vers nyelvtani elemzése)

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

*Ladislao Deme
magistro septuagenario
grato pioque animo*

Az *Adjon az Isten* Nagy Lászlónak egyik legkorábban írott verse. A *Valóság* 1947-es bemutatkozó válogatásába ugyan nem került be, nyilvánosságot csak a *Deres majális* című kötetben kapott (1957, 10). (Nem találtam utalást arra nézve, hogy a versek sorrendjét hogyan alakította ki a költő, de a *Galambcsőrök* ciklus darabjai akár időrendben is következhetnek egymásra a kötetben belül, legalábbis erre mutat az ünnepek, évszakok változásának tükröződése a ciklus darabjaiban.) Hogy ez az ifjúkori költemény ma már a legismertebbek közé tartozik, ahhoz bizonyára nem kis mértékben járult hozzá, hogy többen is megzenésítették (pl. Gryllus Dániel, Sebő Ferenc).

A Nagy László-kutatók nem szenteltek ennek a versnek túl sok figyelmet, de nem is mentek el mellette említés nélkül. Észrevételezték sajátos hangvételt (Görömböi 1986, 97–98), amely már megelőlegez valamit a későbbi költői egyéniségből, s teljes az egyetértés abban, hogy már ez a fiatalkori alkotása is „formailag hibátlan” (Tüskés 1983, 44–45), „tökéletes” (Dobóné 1989, 13) vers. Ennek a formai tökéletességnek szeretnék most utánajárni, elsősorban a nyelvi – nyelvtani elemzést hívva hozzá segítségül.

A legelső olvasásra megragad bennünket a költemény egyszerűsége, lényegre törő szűkszavúsága, és azonnal eszünkbe jutnak róla a regösénekek évkézdő jókívánságai, amelyekkel közeli rokonnak érezzük. Erről a rokonságról maga Nagy László így vallott: „Mióta verset írok, céloim a kifejezés plaszticitása, erőteljessége, merészsége. Mindez kapcsolatos a formával, metaforával, ritmussal. Átkozott babonás, konzervált őskori szokások közé születtem a Bakonyalján. Ott nevelődtem mesék és balladák közt, a bájolók parancsoló ritmusában, a házra támadó regösénekek niagarájában. Verseim néhány vonása innen való.” (Nagy László 1965, 717.)

A vers egyetlen, sokszorososan összetett mondategész, 12 mondategységből megszerkesztve. (A szövege a 80. lapon olvasható, a teljes szerkezet ábrázolásával együtt.) Az indító mondategység a tárgyias igével alkotható minimális szerkezetet a mondat szintjén csak a tárgyak halmozásával lépi túl:

Á–A–yT,

jelzői bővítményt is csupán az utolsó tárgy kap:

$$yT = T - T - j \setminus T.$$

Sőt, valójában a minimális szerkezet is hiányos, mert nincs kitéve az *ad* mellett szinte kötelező részeshatározó. (Ez a hiány rögtön el is távolítja a regösénekektől, amelyekben mindig személyre szabott a jókívánság. A Közép-Iszkázon és környékén a századforduló táján énekelt és lejegyzett változatokból sem hiányzik, hogy kinek adjon az Isten mindenfélét. (Sebestyén 1902, 136–140 és passim.)

A „tételmondat” után két olyan mondategység következik, amelyekben a hiányzó alany és állítmány azonos az elsőben kitett alannyal és állítmánnyal, a tárgyakat azonban kiszakítja az előző halmozásból egy-egy újonnan belépő, de csakis az újabb tárgyra nézve érvényes jelzős helyhatározó. Így a két-két mondatfunkciós rész elkülönülő tagmondatokká önállósul, amelyeknek szerkezete:

$$[Á - A] - j \setminus H - T.$$

(A mondat szerkezeti képletében [] -be tesszük a ki nem tett, de odaértendő részleteket.)

Ilyen funkciójú helyhatározóra és tárgyra (máskor részeshatározóra és tárgyra) épülő párhuzamos strófákat találunk a népköltészekben is, az Iszkáz környékiekben is, de bennük a mondatszerkezetet fellazítják a jelzők és az ismétlések, pl.: i.m. 137:

*„Adjon az ur isten ennek a gazdának,
Ennek a gazdának hat jó ökröt,
Hat jó ökröt;
A hat ökr mellé két jó bérest,
Két jó bérest” stb.*

Nagy László versében viszont a következő mondategység – a szabad mondatrészek párhuzamát megőrizve – még tovább egyszerűsödik: a határozó is elveszti jelzőjét. Ugyanakkor az 5. tagmondatlal váratlanul bővül is, hiszen az abban foglalt „mellékes” kívánság okozati összefüggése az előzővel oly nyilvánvaló, hogy a korábbiaktól feltűnően elütő szerkezetű mondategységet minden formális kapcsolóeszköz nélkül is a 4. tagmondat célhatározói mellékmondatává teszi. A 6. tagmondat ugyanúgy indul, mint a 4., és ugyanúgy egészül ki egy újabb célhatározói mellékmondatlallal. Azaz mégsem egészen ugyanúgy: most már a *hogy* kötőszó explicitté bontja az alárendelést, de még mielőtt a 4/5 és a 6/7 párhuzama így megerősödve lezárulna, a 6. tagmondat végén – a teljes vers „felezőpontján” – újra megjelenik az eddig mindig csak odaértett alany és állítmány. Nem megismételve, mégis megtartva: megemelt nyomatékot hordozó, fókuszba állított névmási alanyként, szinonim igével, s az első tagmondathoz képest fordított szórenddel:

$$\begin{array}{l} H - T - \triangle_{\text{H}} \\ H - T - A - \hat{A} - \triangle_{\text{H}} \end{array}$$

A további elemzés igazolja, hogy ez a szinte „tükrös szimmetriával” kiteljesített mondat (Á-A-T...T-A-Á) valóban lezár egy tömböt. A következő mondat-egységben ugyanis visszatér a verset kezdő mondat szerkezet, ha lehet – s lehet! – még szikárabban. Megismétlődik a legelső sorban is kitett állítmány és alany, s van mellettük tárgy is, de már nem halmozva, nem jelzősen; ráismerünk az utána következő hiányos mondat típusra is, bár az is elvesztette jelzőit, és nincs alárendelt tagmondat sem:

(Á-A-T) + (H-T).

Egyszerű kapcsolatos viszony fűzi össze kettőjüket, akárcsak az első tömb öt főmondatát. Ha pedig tartalmukat nézzük, kiderül, hogy e második tömb végeredményben elvont szinten összefoglalja az előzőt. „Fényeket”: úgy tűnik, ez kulcsszó a pályakezdő Nagy László költészetében, a korai versek majd mindegyikében előfordul; – beletartozik nemcsak a *forró kemence* vöröslő parazsa és a *lámpa láng*-ja, hanem a *szerелеm*, a *parolá*-val szentesített barátság ragyogása, és a helyes *válasz* megvilágosodása is. De mindez maga az „élet” is, – a *gabona* és az *élet* szinonimitására pedig felesleges is külön utalni. A *temetők* hangulatát is megidézte már az *üres-ség*, az *árva-ság*, a sötétben való tétlen *heverés*. A részletesen felsorolt „kívánságlistát” tehát követi egy magyarázó (bár nem okadó) mellérendeléssel kapcsolt tömör megfogalmazás.

(Grammatikailag a „kifejtő magyarázó” típus ez, még ha furcsa is azt mondani, hogy a „kifejtés” rövidebb és egyszerűbb, mint az előző tag; logikailag talán közelebb áll a következtető mellérendeléshez, vagy még pontosabban, ahogy a magyarázónak van nem okadó formája, úgy a jelek szerint a következtető kapcsolásnak is van nem okozati viszonyra épülő változata: a két tömb közötti viszonyt leginkább a *tehát*, *szóval* kötőszavak fejeznék ki.)

Ez a tömörítés azonban fel is emeli az egész verset a magánéletből, a személyességből; s rádőbbenünk: a vers elejéről hiányzó részeshatározó miért is nem hiányzik valójában. A regösénekekben fellelhető „minták” például mindig a vendéglátó gazdának és háza népének kívánnak mindenféle földi jót, de minden ilyesféle lehetőséget már a második mondat egység olvastán ki kell zárunk; az egyes szám első személyű ragok eddig visszaigazoltak egy *nekem* kiegészítést, de itt, ezzel az összefoglalással már általánossá válik a részesedő, a kérés kiterjed az egész emberiségre.

És ezzel el is jutottunk a vers fordulópontjára.

Az utolsó négy sor ugyanis minden rendet felborít, amihez eddig hozzászokhattunk. Ha a 6/7 tagmondat valamiféle „geometriai középpont” volt a versben, akkor itt a „súlypont”-ot értük el, s erre a kitett gondolatjel is felhívja a figyelmet. A gondolatok ritmusa megtörik, csupa új szerkezeti megoldást találunk, vagyis minden azt jelzi, hogy a folytatás ellentétben van az előzményekkel. A 10. mondat egység épp a részeshatározóval indul: de milyen más az értéke ennek a mondat elejére állított

nekem-nek, mint az előző állítmányok mellől elhagyottnak! Ami az igei állítmánynak obligát, ebben az összefüggésben ráadásul félrevezetően korlátozó kiegészítése lett volna, az az új – jelzős, főnévi – állítmány mellett megemelt nyomatékhoz jut, olyan szórendben, amelyben minden egyes tömb egyformán fontos:

H-A-j\Á

A 11/12. mondategység aztán (megintcsak minden kapcsoló eszköz nélkül) tisztán következtető viszonyban lezárja a gondolatot, s a verset is: harmadszor is megismétli a kérés kulcsigéjét, de már az alany nélkül, kurtán, hogy az utolsó sorban annál nagyobb csattanjon a (megengedő?)-feltételes jelentésű határozói mellékmondat, a jókívánságtól a kérésen, majd könyörgésen át már-már követelésig fokozódó vers végére kihívó ellentétként a dacos zárósor: „*nem kérem*”.

Adjon az Isten
szerencsét,
szerelmet, forró
kemencét,
üres vékamba
gabonát,
árva kezembe
parolát,
lámpámba lángot,
ne kelljen
korán az ágyra
hevernem,
kérdésre választ
ő küldjön,
hogy hitem széjjel
ne düljön,
adjon az Isten
fényeket,
temető helyett
életet –
nekem a kérés
nagy szégyen,
adjon úgyis, ha
nem kérem.

Á - A - (T - T - j\T)

[Á - A] - j\H - T

[Á - A] - j\H - T

[Á - A] - H - T -

H - T - A - Á

Á - A - T

[Á - A] - H - T

H - A - j\Á

Á - [A - H - T]

A tagmondatok viszonyait lineárisan így ábrázolhatjuk:

$$\{[(F+F+F+F/hc+F/hc) \rightarrow (F+F)]\} \rightarrow \{F \leftarrow F/hmf\}$$

A fő kapcsolási pontot persze nemcsak a mondat szerkezet mássága jelöli ki, megvan a váltás a tartalomban is. Míg a vers elejének Isten áll a központjában (ő a főmondatok alanya, sőt a 6. tagmondatban a hangsúlyos alany), a költő csak mellékszerplő (nyelvi megjelenítése is a személyragokra korlátozódik), a végére ez is megfordul, a költő válik fontossá, az ő büszkesége, dacossága, kérni-nem-tudása.

A 19 éves Nagy László belső és 1944 minden külső ellentmondásossága persze nemcsak a költemény fő kapcsolásaként megtett szembeállító ellentétben fejeződik ki: ott feszül a szembenállás a vers formájának elvárásai és megvalósulásuk között is. Elemzésünk megmutatja, hogy a vers szerkezete híven megfelel a körmondat definíciójának – „olyan többszörösen összetett mondat, amelyet tartalmilag a téma részletes kifejtése, formailag pedig bizonyos szabályos elrendezés és ritmikusság jellemez” (Szathmári 1961, 467) –, mégis minden ízében eltér az általában megszokott körmondatoktól: az előkészítő szakasz halmozása a főmondatok szintjén zajlik, s a csattanó kerül mellékmondatba, a tagmondatok célratörő egyszerűsége pedig szinte felesel „a” körmondat barokkos vagy romantikus formáinak áradó „cikornyáival”. Viszont a személyesre formált kívánságok valójában egyetemesek, fokozó felsorolásuk átfogja az embert mint biológiai, társadalmi, szellemi lényt, a teljes emberi létet a fizikai fennmaradástól a hitig, így a tartalom magasztosságához nem fér kétség; a hangnemet legpon-tosabban talán a „puritán pátosz” kifejezéssel jellemezhetjük.

Ezt a puritánságot a leginkább a jelzőkkel való „gazdálkodásban” érhetjük tetten. A jelzőt szinte kötelező a költészet legszokványosabb díszítő motívumaként emlegetni, de ebben a versben ilyet nem találunk. Nem mintha nem lenne szemlélete-sebb, hangulatosabb a *forró kemence*, az *üres véka*, az *árva kéz*, mint ugyanezek a főnevek jelző nélkül, de ezen a szerepen jócskán túlnő e „meghatározó jelzők”-nek (Szathmári 1961, 457) a hírértéke.

Az első a *forró*: ez az egyetlen, amely a kívánt javak közt szerepel, de ez nélkülözhetetlen. Mert mit ér a kemence, ha csak van? Hiszen csak *forró*-n jelenti a sülő kenyeret, az otthon melegét. S valójában nem is kemencét kér, hanem azt, hogy kemencéje forró legyen.

Egészen más a funkciója a határozók jelzőinek. Emlékezzünk vissza: e párhuzamos szerkezetű tagmondatokat két olyan követi, amelyekből elmarad a jelző, csatlakozik viszont hozzájuk egy-egy célhatározói mellékmondat. Nos, a két első tagmondatban olyan jelzők vannak, amelyek tartalmukkal megokolják a kérést: *vékám ü r e s*, *ezért* kell a *gabona*, *kezem á r v a*, *ezért* van szükségem *parolá*-ra. Ezek a jelzők helyettesítik és megelőlegezik a későbbi mellékmondatokat, ráadásul egyszerre két irányban is segítenek megvalósítani a fokozó hatást: elmaradásukkal tömörebbé

válík a szerkezet, a helyüket pedig olyan mellékmondatoknak engedik át, amelyekben kiteljesedik a bennük még csak lappangó indokolás.

Még egy jelző fordul elő a versben: a *nagy szégyen* mellékneve a legköznylevibb, a vele alkotott kifejezés simul bele leginkább a „puritán pátosz”-ba.

S ha már a költemény szókinsét vizsgáljuk, nem szabad említés nélkül hagyni egyáltalán nem köznyelvi, de annál meghittebb hangulatot árasztó szavait, kifejezéseit, mint a *véka*, a *parola*, vagy a *széjjel dűlő hit*. Játékos rímei, bűjőcskázó alliterációi is szinte sodorják magukkal az ütemek lüktetését. A szóválasztásában azonban különösen feltűnik a vers végén álló, első ránézésre visszahökkenítő *úgyis*. Egyszerű prózában, helyesírási dolgozatban javítani volna kedvem: két szóba kell ezt írni! Aztán ízeletetni kezdem e poetica licentiát, s rájövök, ez nem „az” az *úgy is*, ez több, mint az üres rámutatás. Ebben az egybeírt szóban benne van az egész vers minden ellentmondása, a düledező hit akaratos szembeszegülése, kamaszos dacossága: adjon az Isten, mégis, úgy is, – de benne a remény is: úgyis ad...

IRODALOM

- Dobóné Berencsi Margit 1989, *Nagy László tizenkét versének elemzése*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Görömbei András 1986, „*Ki viszi át...?*” Budapest, Szépirodalmi.
- Nagy László 1957, *Deres majális*. Budapest, Magvető.
- Nagy László 1965, Interjú (készítette Katona Éva). In: Nagy László, *Versek és versfordítások I.* Budapest, Magvető. 717–724.
- Sebestyén Gyula 1902, *Regös-énekek. Magyar Népköltési Gyűjtemény IV.* Budapest, Athenaeum.
- Szathmári István 1961, *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat.
- Tüskés Tibor 1983, *Nagy László*. Budapest, Szépirodalmi.

Hanglecmezek

- Gryllus Dániel zenéjével: Hungaroton SLPX 17501, 1977, előadja a Kaláka együttes.
- Sebő Ferenc zenéjével: Pépita SLPX 17482, é.n., előadja a Sebő együttes.

GRAMMATICA — ANCILLA STYLISTICAE
(The grammatical analysis of a poem of Nagy László)

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

The author wishes to explore the components of the formal perfection in this well known poem of Nagy László by a grammatical analysis. The examination of the sentence structures and the word-stock proves that the poet could convert traditional folkloristic forms and old stylistic concepts in order to create an original composition with steady hand even in his earliest period.

SEBES 'SAVANYÚ'

MOKÁNY SÁNDOR

A magyar nyelvjárások atlasza (Deme-Imre 1974) 695. lapján „És milyen a citrom íze?” kérdésre a kutatópontok mindegyikén a *savanyú* szó valamelyik hang-, illetőleg alaktani változatával vagy változataival feleltek a kérdezetek, például: *savanyó*, *sávanyó*, *savanya*, *sónyó*, *sanyó* stb. Ám a Baranya megyei Szárász községben (F-16) a hazatelepített bukovinai székelyek nyelvében a citrom íze *savanyó*, (ritkábban) *savanyo* is, meg *sebes* is. – Ennek az utóbbi szónak az eredetével foglalkozom az alábbiakban.

A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának anyaggyűjtése során Márton Gyulának (is) feltűnt, hogy „az adatközlő a feltett kérdésre egy helyett két, sőt nemegyszer több szóval felelt. E szinonima párok, csoportok kisebb hányada csak magyar, illetőleg csak román szóból állott, jelentős része pedig magyar és román elemekből” (Márton 1960, 269). Az elsők között ezeket említi:

állo : *ajako*; *asszan* : *fejérmép*; *cukor* : *nádméz*; *fáj* : *sérlik*; *feleség* : *nép*; *félhé* : *homáj*; *férőgmadar* : *benevér* : *hajlopo*; *fiyas* : *hetemén* 'fiastyúk; Siebengestirn'; *részeges* : *itkányos*; *sűrű* : *gyakor* stb. (uo. 270).

Itt találjuk címül írt szavunkat is:

<*savanyó*> : *seböss* (Diószeg); *savanyu* : *séböss* (Gálbény); *savanyó* : *sebös* (Pakura); *savanyó* : *seböss* (Pusztina); *seböss* : *savanyó* (Tatros); *seböss* : *savanyu* (Templomfalva) és *sebes* : *savanyó* (Esztofuj) (uo. 291.).

Ide tartoznak az alábbi szinonimapárokból, illetőleg – csoportban fellépő *sebes* elemek:

alutté : *sébös té* (Cik); *sébös té* : *alutté* (Dózsa-Ujfalu); *seběstěj* : *sawanyotěj* : *k'islyeag* (Kalugarény) (uo. 277), valamint az egykori Csíkmegye néhány községében feljegyzettek is: Gyimesfelsőlok: *seböss* 'savanyú', illetőleg *sébössén* 'savanyún'; Gyimesközéplak: *sebös* : (újabbán) *savanyó*, *sebössén* : *savanyón*; Gyimesbükk: *savanyonn* : (ritkábban) *sebössenn*; Csikszentdomokos: *savanyonn* ~ *savanyón* : (ritkábban) *sebössen* (Gálffy-Márton 1987). Először 1838-ban bukkan föl – tudomásom szerint – e melléknév, valamint igei származéka: „S e b e s, savanyú mint a' turó; innét – S e b e s e d n i, csipősedni, élesedni. Székely szavak.” (Tsz.) – Ide kívánczik néhány – mellékljelentést fejlesztett – példa: 1876: Székelyföld: *A nyelve ojan csipős a világra, mind a seböss túró* (MTSz. 3. *sebes* a.); 1900: Kézdivásárhely, Háromszék m.: *sebös túró* 'csipős, avas túró, sajt' (ÚMTSz.); 1877: Udvarhely m.: *sebös* 'büdös'. *A halatos házna vótam; de még a köntöse és ojan sebös szögén Gyurko bának, hogy még az ereszbe és megézzik* [= 'megérzik'] (MTSz. 3. *sebes* a.). Az átvitt jelentések – 'savanyú' → 'csipős, avas <íz>', ill. 'csipős, orrfacsaró <szag> – kialakulására vö. *savanyú* (TESz.).

A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.) két *sebes* szót tart nyilván: *sebes*¹.

1. Olyan személy, testrészt, akin, amelyen seb van; sebekkel borított, sebesült. 2. (ritk) Olyan, amin fekély, kelés, kiütés van. 3. (átv, rég) Megbántott, megsértett, fájó. 4. (átv, ritk, rég) Vmely fogatkozása miatt könnyen kikezdhető, megtámadható, kifogásolható. – *sebes*² I. mn. 1. Olyan <mozgás>, amely a gyorsnál nagyobb, ill. (táj) kisebb fokú. || a. Ilyen mozgást végző, nagyon, rendkívül gyors. 2. Rövid idő alatt, nagyon gyorsan támadt, keletkezett. || a. (költ) Nagyon gyorsan múlt <idő>. 3. (átv, irod) Gyorsan perdülő, gördülő, gördülékeny <szóbeli megnyilatkozás>. II. fn. (biz) Sebesvonal. – Ezek eredete mindeddig ismeretlen (TESz. *seb*¹, ill. *sebes* a.). Jelentésstanilag és szemasziológiaiilag nehezen volna bizonyítható, hogy a romániai magyar nyelvjárások 'savanyú' alapjelentésű *sebes* szava a föntebbi homonimapár bármelyik tagjával rokon. Ennek igazságát, valamint a *sebes* 'savanyú' eredetét az alábbi tények támogatják, bizonyítják. – Tudjuk, hogy "a sós és savanyú ízérzet közti különbségtevés számos nyelvnek, köztük a magyarnak sem volt eredetileg sajátja; vö. pl. a magyarban a savanyúvíz-forrásokat jelölő R. *Sóskút* megnevezéseket (1252: OklSz.), a R. *sóstej* 'savanyú tej, aludttej' kifejezést (1577: KolGl.: Pálffy 1907, 52), a *sóska* származékot stb." (TESz. *só* a.). Lennie kellett tehát nyelvünkben a *sós*-nak régebbi *sawas* < **sawas* alaki párhuzama is, amelynek szintűgy 'savanyú' volt a jelentése. Ennek a régi **sawas*-nak a bilabiális w-je b-vé változott (vö. pl. R. és N. *iwola* > *ibola*, N. *szíwa* > *szíba* stb.: TESz. *ibolya* és *szilva* a.). A R. **sabas* hangrendi átcapással *sebes* lett. A hangrendi átcapást a szó affektív jellege válthatta ki, akárcsak az osztjában és a vogul AK nyelvjárásban a palatális magánhangzó megjelenését (Vö. MSzFE. *savanyú* a.).

IRODALOM

- Deme László–Imre Samu szerk. 1974, *A magyar nyelvjárások atlasza IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László v. szerk. 1959–1962, *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gálffy Mózes–Márton Gyula 1987, *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Márton Gyula 1960, Adalékok a bilingvizmus kérdéséhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 4, 269–296.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1967–1978, *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTSz. = Szinnyei József szerk. 1893–1901, *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, Hornyánszky.

- Oklsz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906, *Magyar oklevél-szótár*. Budapest, Hornyánszky.
- Pálfi Márton közzétételében 1907, *Kolozsvári Glosszák. Nyelvészeti Füzetek 45.*
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tsz. = Döbrentei Gábor–Kecskeméti Csapó Dániel szerk. 1838, *Magyar Tájszótár*. Budapest, Magyar Tudós Társaság.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től, *Új magyar tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SEBES (WUND) 'SAVANYÚ' (SAUER)**SÁNDOR MOKÁNY**

Viele Sprachen, unter ihnen auch die ungarische Sprache, haben ursprünglich in der Geschmacksempfindung keinen Unterschied zwischen sauer und salzig gemacht. In unserer Sprache mußte also früher neben *sós* (salzig) die morphologische Parallele *savas* (säuerlich) **savas* existieren, die ebenfalls die Bedeutung 'savanyú' (sauer) hatte. Aus dem bilabialen *w* des früheren Wortes *sawas* ist ein *b* geworden. Aus **sabas* ist dann mit einem Konsonantenwechsel *sebes* geworden. So konnte man in den „Atlas der ungarischen Dialekte“ (Seite 695.) das Wort *sebes* mit der Bedeutung 'savanyú' (sauer) aufnehmen, das übrigens so viel bedeutet wie 'mit Wunden bedeckt'.

A VOGUL NYELV SZÍNNEVEI

SIPŐCZ KATALIN

1. A színek fizikai tulajdonságainak, a színlátásnak, a színek elnevezéseinek és jelentéseinek vizsgálata különféle tudományágak fontos területe, és szinte Arisztotelész óta népszerű témája a tudományos kutatásoknak. Több nyelvészeti tanulmány is választotta tárgyául a színneveket és a színelnevezés nyelvi sajátosságait.

1.1. A téma sok érdekességet rejt magában, hiszen a színnévrendszerek nyelvenként különbözőek. Még az európai kultúrkörön belül is találhatunk olyan eltéréseket, amelyek akár a leggyakoribb színneveket érintik. Elég, ha az orosz nyelv két kék színt jelölő szavára (синий, голубой) gondolunk, melyet a legtöbb nyelvben egyazon szóval fordítunk le. Távolabbi nyelveket vizsgálva pedig a színnévrendszerek közötti különbségek egészen meglepőek lehetnek. Természetesen ezek az eltérések nem jelentenek semmiféle különbséget a színfelfogóképességben, különbség csupán a nyelvi osztályozásban van. (Ez nem volt mindig egyértelmű, hisz még a múlt század második felében is népeket vádoltak azzal, hogy tökéletlen a színlátásuk, vagy akár színvakok.)

Ahogy gondolkodásunk, beszédünk minden területét meghatározza a kultúra, a környezet, amelyben élünk, ugyanez a színelnevezésekre is érvényes. Így fordulhat elő az, hogy például a herero nyelvben az ég és a mező színét ugyanazzal a szóval jelölik, de a tehenek barna színére sok-sok színnevet használnak. Vagy az, hogy a szamojéd nyelvekben több tíz olyan színnév van, amely a rénszarvasok szürkés és barnás színárnyalatait jelöli. (Katzschmann 1977, 20)

„A szókészlet igen érzékeny mutatója valamely nép kultúrájának... A nyelvek igen számottevően különböznek egymástól szókészletük természete szempontjából. Olyan különbségek, amelyek számunkra igen lényegesek, más nyelvekben teljesen lényegtelennek számítanak az illető nyelv hordozta kultúra különbözősége miatt. Viszont ez a nyelv olyan különbségeket regisztrál, amelyek a mi számunkra megfoghatatlanok.” (Sapir 1971, 37)

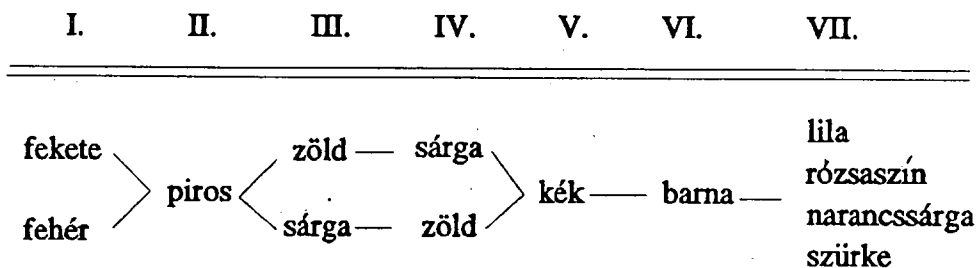
1.2. A színnévrendszerek közötti eltéréseket a nyelvészek korok és nyelvészeti felfogások szerint más és más módon próbálták megmagyarázni.

Kezdetben az eltérések bemutatásán és magyarázatán volt a hangsúly, azaz többnyire néhány nyelv példáján (ez általában az angol és valamelyik „egzotikusabb” nyelv volt) bemutatták, hogy a nyelvek különböző számú színnévvel rendelkeznek, és az adott színnevek közötti határok is eltérőek lehetnek. Az eltéréseket pedig indokolta az a tény, hogy a spektrum színsora folyamatos, azaz a színek számtalan színegységre bontható anélkül, hogy konkrét határt lehetne meghúzni például a piros és a sárga szín között. Ennek megfelelően a különböző nyelvek más-más helyen húzzák meg a „válaszfalakat” a színsorban.

A színnévrendszerek közötti különbségek fontos példaként szolgáltak arra, hogy minden nyelv egyéni módon tagolja a valóságot, tehát a szemantikai struktúrák relatívak. Így e vizsgálatok kapcsolódtak a nyelvi relativitás elméletéhez, és a mezőelmélethez tartozó kutatások is gyakran használták a színneveket annak bizonyítására, hogy a különböző nyelvekben egy-egy meghatározott szemantikai mező szerkezetileg eltérhet.

13. A színnevek kutatásának történetében határkövet jelent Brent Berlin és Paul Kay 1959-ben megjelent *Basic color terms. Their universality and evolution* című munkája. Elsőként figyelnek fel a színjelnevezés univerzális vonásaira, és szakítanak a korábbi relativisztikus színnévmagyarázattal.

Berlin és Kay 98, különböző nyelvcsaládba tartozó nyelv színneveit gyűjtötte össze. Vizsgálataikat az alapszínnevekre korlátozták (alapszínnevek: Berlin–Kay 1969, 6–7, Sipőcz 1992), és megállapították, hogy míg a színnevek jelentéshatárai akár egyazon nyelv beszélőinél is meglehetősen eltérőek, addig a fókuszok, azaz a legközpontibb színárnyalatok megegyeznek. A vizsgált 98 nyelvben 11 alapszínfókuszt azonosítottak, melyek a nyelvek történetében univerzális rend szerint lexikalizálódnak. Az alábbi hétfokozatú rendszert állították fel, melyben az egyes fokozatok az alapszínnevek megjelenésének sorrendjét jelölik (Berlin–Kay 1969, 4):

Egy első fokozatba tartozó nyelvnek tehát két alapszínneve van, a *fehér* jelöli a fehéren kívül az összes világos színárnyalatot, a *fekete* pedig a feketén kívül a sötét színárnyalatokat is, de a színnevek fókusza a fehér és fekete központjában van ugyanúgy, mint például az angol *white* és *black* színneveknek.

Berlin és Kay elmélete nagy érdeklődést keltett, könyvük megjelenése óta a színnevekkel foglalkozó tanulmányok nagy része választ ad arra a kérdésre is, hogy kapott eredményei mennyire vannak összhangban Berlin–Kay hipotézisével.

2. Az uralisztikában a finn és közeli rokon nyelveinek színjelnevezéseiről készült ezidáig a legátfogóbb és legrészletesebb tanulmány (Koski 1983). E könyvön kívül csupán néhány frás foglalkozik ezzel a témakörrel. Az északi vogul színnevekről

Katzschmann 1977-ben készített dolgozatot (Katzschmann 1977, ismertetése: Katzschmann 1979). Kuznyecova–Helimskij–Gruskina szelkup nyelvtana pedig a szelkup színnevek tárgyalásánál összehasonlítást tesz a vogul színnévrendszerrel is (Kuznyecova 1980, 23–27).

Tanulmányomban a színnevek összegyűjtésénél minden vogul nyelvjárást figyelembe vettem. A forrásanyag kiválasztásánál törekedtem arra, hogy mind a régebben lejegyzett, mind az újabban megjelent szövegeket felhasználjam. Így a színneveket a századforduló táján leírt folklór szövegekből, tehát Kannisto és Munkácsi gyűjtéséből (VNGY I–IV; WogVolk. I–VI), és ezek szójegyzékeiből gyűjtöttem össze. E szövegek jellegükből adódóan archaikusak, tehát tartalmazznak olyan színelnevezéseket is, melyeket már a lejegyzések idejében nem használtak, sőt akár jelentésüket sem ismerték a közlők. Az újabb források közül felhasználtam a vogul nyelv irodalmi nyelvi szótárait és általános iskolai vogul olvasókönyveket.

Írásomban a színnevek a Berlin–Kay-rendszer felosztásában és sorrendjében szerepelnek. Így a tárgyalt színterületek a fekete, fehér, piros, sárga, zöld, kék, barna, szürke, narancssárga, rózsaszín és lila. Nemcsak az alapszínnév-jellegű¹ színneveket vizsgálom, hanem minden olyan szót, amely a felhasznált forrásokban színnévi jelentéssel is szerepelt. Így az olyan közneveket, melyeknek színnévi jelentése másodlagos, és a lexikálisan kötött színneveket is. Ez utóbbiak az állatszínnevek, és az 'ősz' jelentésű szavak.

Ha a színnevek etimológiai vizsgálata alapján a vogul színnévrendszer kialakulására és fejlődésére próbálok következtetni, az alábbi problémákat kell figyelembe vennem. Egyrészt az összegyűjtött szavak használata időben és térben eltérő lehetett. Másrészt a szavak eredete nem minden esetben jelenti a színnév eredetét is. A színnevek egy része az adott színre jellemző köznevekből jött létre. Mivel a vogul nyelv régebbi nyelvm emlékekkel lényegében nem rendelkezik, ezért azt nyomon követni, hogy e köznevekből a színnévi jelentések mikor alakultak ki, nem lehet. Nem igazíthatnak el a rokon nyelvek adatai sem, mivel a köznevek és a színnevek jelentéskapcsolatai olyan egyértelműek, hogy ilyen jelentésképződések egymástól függetlenül is végbemehettek.

A folklór szövegekben és az irodalmi nyelvi (északi nyelvjáráson alapuló) újabb forrásokban is előforduló színnevek közül alapszínnév-jellegűek a *sēmāl* 'fekete', *járjk* 'fehér', *wojkan* 'ua.', *wiṣar* 'piros', *kēlp* 'ua.', *wošram* 'sárga', *ñar* (pum aspā) 'zöld' és az *atərṣari* 'kék'. Eredetüket tekintve finnugor eredetű a *járjk* és a *wiṣar*,

¹ Azért használom az „alapszínnév-jellegű” kifejezést, mivel Berlin és Kay könyvének talán legtöbb vitát kiváltó része lett az alapszínnév kiválasztásának kérdése, mellyel jelen tanulmányomban nem célok foglalkozni. Az e témával foglalkozó újabb tanulmányok megerősítik, hogy az alapszínnév nyitott szemantikai mezőt alkotnak, tehát számuk változhat. A kiválasztási szempontok is gyarapíthatók, ezáltal az alapszínnév meghatározása pontosítható, de nem lezárható. Úgy vélem, célszerű a színnevek erősebb illetve gyengébb alapszínnév-jellegéről beszélni.

obi-ugor eredetű a *kēlp*, a *wošram*, a *ñar* (*pum aspā*) és az *atər(χari)*, ismeretlen eredetű a *wojkan*, és a *sēməl* etimológiája tisztázatlannak bizonyult. Ezen adatok alátámasztják Berlin és Kay hipotézisét a színnevek kialakulásáról, hiszen éppen ezek a színnevek azok, melyek a Berlin-Kay hierarchia első fokozatait alkotják. És ha iránytadónak tarthatjuk (és úgy gondolom, hogy tarthatjuk) 98 nyelv színneveinek vizsgálata alapján felállított elméletüket, akkor az általuk felállított sor megerősíti azon feltevésemet, hogy a kérdéses eredetű *sēməl* nem zürjén átvétel, hanem a nyelv ősi szókészletéhez tartozik.

3.1. Fekete

3.1.1. *sēməl*

Az egész vogul nyelvterületen használt szó, jelentése 'fekete, sötét': N K *sēməl* [*sēməl*], LM LU P *šēməl*, T *šiməl* (WogWört. 541). A vogul irodalmi nyelvi szótárak e szót tartalmazzák ugyanezekkel a jelentéssel.

Paasonen egyeztetése szerint a szó finnugor eredetű: syrj. *šym*, *šim*, *sym*, *sim* 'rost', *šym-*, *sim-* 'rosten', permW *šym-*, *šim-* 'rost', *šym-*, *šim-* 'rosten', permO *sim-* 'rosten'; wotj. *šin-* 'rosten'; ostj.N *samy* 'rost'; wog.N *sēməl*, ML *šemel* 'schwarz', K *simil* 'rost', *šemel* 'schwarz, dunkel', T *il-semus* 'es wurde rostig', K *tau-sēmwēs* 'id.'; ung. *szenny* 'schmutz'; tscher.O W B *šim* 'schwarz, dunkel', mord.M *šameā*, *šānem*, E *čemeā* 'rost'; fi. *hāmy*, *hāmārā* 'dunkel, dämmerig, dämmerung'; estn. *hāmār* 'dunkel, trüb, düster, dämmerung'; fi. *himeā*, *himmeā*, *simeā* 'dunkel, trüb' (Paasonen 1918, 125). Ugyanez az egyeztetés található a KESzK-ben is, mely finnugor alapszóként egy **sŷmā* alakot rekonstruál (KESzK 258). Az egyeztetésnek ellentmondanak a mai megfelelések szókezdő mássalhangzói, mivel a balti finn és mordvin szavak **š*, az obi-ugor szavak pedig **š* folytatásait mutatják. (A zürjénben a szókezdő *š* későbbi fejleménynek tűnik, az utána következő palatális magánhangzó hatására palatalizálódhatott az s.)

A fent szereplő egyeztetések vogul adataiban véleményem szerint két vogul szó található: a nyelvjárásokban *s ~ š* megfelelést mutató 'fekete' jelentésű, és a minden vogul nyelvjárásban *s* hanggal kezdődő 'rozsa' jelentésű szó. Ez utóbbi zürjén jövevényszó: N *simi*, LM LU P *siməl*, K *sēməl* ~ *sēməl*, T *seməl* 'rozsa' (WogWört. 547) < syrj. *sim* 'Rost' (SyrjLehnw. 150; UEW 758).

A vogul *sēməl* 'fekete' szó eredete ily módon tisztázatlan, a színnév az újabb etimológiai szakirodalomban nem szerepel. Az mindenesetre megállapítható, hogy a nyelvjárási szókezdő *s ~ š* megfelelés a szó ősi eredetére utal. További vizsgálatokat igényelne annak megállapítása, hogy kapcsolatban állhat-e a fent említett zürjén és egyéb finnugor szavakkal.

3.1.2. *pit*

Az északi nyelvterületen lejegyzett folklórszövegekben a *sēmāl* mellett ritkán a *pit* is előfordul 'fekete' jelentéssel: N *pit* ~ *piti* 'fekete' (WogWört. 444), (még) 'sötét' (WogText.285). A szót a mai nyelv nem használja, a vogul nyelv irodalmi nyelvi szótáraiban sem található meg.

A *pit* osztják jövevényszó: ostj. V DN *pěytā*, O *puti* 'schwarz' > wog.N *pit*, *piti* (UEW 882). A magyar *fekete* szó is rokon az ugor szavakkal, az ugor alapalak: *p̣ykkā-tt3* 'schwarz' (UEW uo.). Tehát a vogulban is kellett lennie ugor eredetű 'fekete' színnévnek, mely később kiveszett a nyelvből, majd jövevényszóként újra átkerült az osztjából.

3.1.3. *pāŋk*, *paŋkəŋ*

A N *pāŋk*, LM *poāŋk*, LU *pāŋk*, P *poāŋkh*, T *pāŋ* ~ *pēŋ* 'korom, piszok, mocsk' szónak Munkácsi feljegyzései szerint a tadvai nyelvjárásban 'fekete' jelentése is volt: T *pāŋ lu* 'schwarzes Pferd' (WogWört.413). A szó possessiv képzővel ellátott alakja a folklór szövegekben már több nyelvjárásban 'fekete' jelentésű: N *pāŋkin* [*paŋkəŋ*], LM *poāŋkēŋ*, K *poāŋkhēŋ* 'piszkos, fekete' (WogWört. uo.).

A szó eredete tisztázatlan. Munkácsi helytelenül a magyar *fekete* szóval egyeztetette (Munkácsi 1895, 257). Lewy az óind *panka-* 'Schlamm, Schmutz' alak átvételének tartotta (Lewy 1927, 90-93). Joki ugyanezen óind szó tárgyalásánál már nem említi a vogul átvételt (Joki 1973, 129). A későbbiekben az etimológiai szakirodalomban a szó nem szerepel.

3.1.4. Egyéb, 'fekete' jelentéssel is előforduló szavak, kifejezések

3.1.4.1. Csak lovak színét jelöli a P K *vārōnke*, TJ *βoronχ*, KU *βornk*, P *βornkə*, So. *βōrōncā*, KM *βārnk* 'fekete (ló)', amely orosz átvétel a többi lószínnévhez hasonlóan: < or. *воронко* 'hollófekete ló' (RussLehnw. 266).

3.1.4.2. Állatnevekhez kapcsolódik az északi nyelvterület *šorās* szava is: N *šorās-uj* 'fekete nyuszt', *šorās-oχsar* 'fekete róka' (WogWört. 601). Munkácsi szerint a szó talán az északi osztják *šorās-χo* 'Kaufmann' előtagjának átvétele, hisz ezek az állatok prémjük miatt becses árucikkek voltak (VNGy II.560).

3.1.4.3. A VNGy-ben előfordul N *ēlāŋ hār* 'fekete Urál' (N *ēlāŋ hār*, *hūsāŋ hār sisēm̄t* 'fekete Ural-bércem, tarka Ural-bércem hátán' (VNGy II.279)) jelzős szerkezet *ēlāŋ* 'fekete' szava a WogWört. szerint bizonytalan értelmű, a köznyelvben elő nem fordul alak: N *ēlāŋ* '?fekete', '?tarka' (WogWört.65).

Az osztjában is előforduló hasonló kifejezés (ostj. *hōsēŋ keu*, *alāŋ keu*) valószínű költői szólásként maradt fenn, melynek valódi jelentését már Munkácsi

közlője sem tudta. Munkácsi a syrj. *alkös* 'geneigt, abschüssig' és a *völgy* szavunkkal egyezteteti a wog. *ēlāŋ* szót, így a jelzős szerkezet jelentése szerinte 'meredékes Ural' lenne (VNGy II. 0523).

A DEWOS szerint a szó az ostj.DN Ko. *iŋə*, Š *eŋə*, Kaz. *eŋə* 'bunt' átvétele (DEWOS 95). A szóvégi -ŋ valószínűleg melléknévképző. Az osztják szótárakban csak a képzett alakok találhatók meg, azonban Kannistonál szerepel a wog.N *ēl'ə* 'Muster, Stickerei', melynek -ŋ képzős alakja szintén 'bunt' jelentésű (WogVolk. VII.27). Így a vogulba vagy átkerült a szó képző nélküli alakja is az osztjából (mely forma ott nem maradt fenn, és nem is került lejegyzésre), vagy pedig szóelvonás történt. Megjegyzendő, hogy Munkácsi adatközlője is a következőképpen magyarázta a kérdéses sort: „Az Uralbérc ékes: olyik köve fekete, olyik fehér, másik tarka; a tarka voltáért mondják *hūsāŋ*-nek, a fekete voltáért *ēlāŋ*-nek.” (VNGy uo.) Valószínűnek tartom, hogy az idézett sorban a két jelző egymás szinonímája.

3.1.4.4. A Kálmán-féle szövegekben egy helyen szerepel a *lotəχ ospa* kifejezés a fekete szín jelölésére: *lotəχ ospa samiŋ* 'szénfekete szempár' (*lotəχ* 'szén'; *ospa* 'színű') (WogText.126).

3.2. Fehér

3.2.1. *jāŋk*

A szó megtalálható minden nyelvjárásban, jelentése mindenütt 'jég, fehér, hófehér': N *jāŋk*, LM *joāŋk*, LU *jāŋk*, P *jāŋk* ~ *joāŋk*, K *jāŋk* ~ *joāŋk*, T *lān* (WogWört. 148).

A wog. *jāŋk* finnugor eredetű, az alapalak **jāŋe* 'Eis', az eredeti fgr. **-ŋ*-ből az ugorban **-ŋk*-fejlődött (UEW 93). 'Fehér' jelentés a rokon nyelvekben nem alakult ki, a vogulban a szó színnévi jelentése feltehetően a nyelv önálló életében jött létre.

3.2.2. *wojkan*

A *jāŋk* mellett még egy 'fehér' jelentésű szó használatos a vogulban, a N *vojken* [*wojkan*], LM *vājken* 'fehér, fényes' (WogWört.731), '(még) *светлый*' (BalVahr. 24). Mindkét színnév előfordul a folklór szövegekben és az újabb forrásokban is. A *wojkan* csak az északi nyelvtérületen ismert. (Munkácsinál még a közép-lozvai nyelvjárásból is adatolt.) Kálmán Béla szerint a *jāŋk* 'hófehér'-rel szemben a *wojkan* jelentése 'fehér, szürkésfehér' (WogText. 322).

A szó eredete tisztázatlan, belső keletkezésű vogul szónak tűnik.

3.2.3. *sairiŋ*

A *sairiŋ* 'fehér' a középső és déli területeken használatos: P *sairiŋ*, K *sájřęŋ* ~ *sájřiŋ*, T *sajraŋ* ~ *sájřaŋ* (WogWört.515), Jk. *sōjřaŋ*, *sájřaŋ* (WogText.299).

A *wojkan*-hoz hasonlóan a szürke világosabb árnyalatait is jelölheti: Jk. *sájřaŋ* lo 'Schimmel', *sájřaŋ* *pāŋk* 'Graukopf' (WogText.299), K *cāřaŋ* *pājŋkəp*, *cajřaŋ* *pājŋkəp* 'белокурый, седой' (BalVahr.24).

A szóvégi *-ŋ(-əŋ, -iŋ)* feltehetőleg possessiv képző, amely a feltételezett - akár igei, akár névszói - *sair-* alapszóhoz járult. A tavadai nyelvjárásban ezen alapszónak igei származéka is ismert: T *sairēmāl* 'megfehéredik', *il-sairēmāl* 'elsápad' (WogWört. 515). A szó összefügg az osztják KoP *sajřaŋ*- 'bleichen (Leinwand)' alakkal (DEWOS 1300), amely vélhetően átvétel a vogulból, mivel az osztj. *sajřaŋ*- csupán Paasonennél található meg, ő is csak a kondai terület egy helyén (Kamenskije) jegyezte le.

Korábban egyeztettek az osztj. *sur* 'grau' és a szürke szavunkkal, illetve szamojéd alakokkal (jur. *sear* 'weiss', motor. *kyr* 'id.', taigi *kyrr* 'id') (MUSz 329, Munkácsi 1893, 92, Halász 1893, 275). Azonban az egyeztetések hangtani okokból nem fogadhatók el, az újabb etimológiai szakirodalomban már nem szerepelnek.

3.2.4. *hāraw*

A szó az északi nyelvjárásokban ismert: N *hāraw*, *hārāw*, *haraw* (Steinitz 1959, 440), jelentése 'fehér, szürkésfehér', állatok – többnyire rénszarvas – színére használatos, embernél a haj szőke színét jelöli (WogText. 274). A folklór szövegekben többször szerepel a *jaŋk* 'hófehér'-rel szembeállítva 'szürkésfehér, fehéres' jelentéssel.

A *hāraw* nyenyec jövevényszó: jur. *няравей* 'очень белый': *няравей ты олень очень белой масти с едва заметным тёмным оттенком*' (Tyerescsenko 356). A vogul használathoz hasonlóan a nyenyecben is a szőr, toll, haj fehér, szürkésfehér árnyalatait jelöli. Esetleg összefügg a jur. *няра* 'kiszáritott, tisztított rénbőr, irha' szóval (Semjakin 1959, 19). A wog. *hāraw*-ot Steinitz is említi a vogul nyelv szamojéd jövevényszavai között (Steinitz 1959, 440), azonban Kálmán Béla a *hār* 'csupasz, kopasz, sima' szó (< syrj.) továbbképzett változatának tartja (WogWört. 356).

Mivel az északi nyelvjárás réntartással, a rének tulajdonságaival stb. összefüggő szavai zömmel nyenyec jövevényszavak, így a *hāraw*-ot is bizonyossággal tarthatjuk a nyenyec *няравей* átvételének.

3.3. Piros

3.3.1. *wiȳər*

A szó megtalálható minden vogul nyelvjárásban: N *wiȳər* ~ *wīr* [*wiȳər*], LM *wuir* ~ *wur* ~ *ur*, LU *ōr*, P *wujr* ~ *vūjr* ~ *vujr* ~ *vur*, K *vjr*, T *ūr*, jelentése 'vér, vörös' (WogWört. 726). A WogWört. szerint a tavidai nyelvjárásban csak 'vér' jelentésű, itt a *khār* szóval alkotott összetétel szerepel színnévként: T *ūr-khār* 'piros'. Kannisto lejegyzéseiben azonban előfordul a tavidai szövegekben is nem összetételben 'piros' jelentéssel: T *ūr-kōl'əŋ kom*, *ūr-kōl'l meškätim* '(geht) ein Mann im roten Kittel, mit einem roten Kittel bekleidet' (WogVolk. IV. 395).

A szó finnugor eredetű, eredeti jelentése 'vér', s a vér színéről alakult ki a vogulban a színnévi jelentés. (Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a magyarban is: vér + -s melléknévképző > véres, majd szóhasadással vörös.) A finnugor alapalak **wire* (UEW 576).

Az UEW szerint idetartozó kondai igei alakok (KU *wārtmät-*, KM *wārtmät-* 'sich röten (der Himmel beim Auf- und Untergang der Sonne)' a Munkácsi-Kálmán szótárban a N *vort* ~ *vört*, LM *värt* (~ *vert*), P *värt* (~ *vørt*), K *värt* 'a fa kemény, vöröses része' szó igei származékaiként szerepelnek (WogWört. 737).

3.3.2. *kēlp*

A N K *kēlp*, LM *kēlp* ~ *kelp*, LU *kelp* 'vér, piros' a déli nyelvjárásokban nem ismert. Hasonló jelentésűek -ŋ (-əŋ, -iŋ) melléknévképzős alakjai is: N *kēlpŋ* ~ *kēlpəŋ*, LM *kēlpəŋ*, P *kēlpŋ* 'véres, piros' (WogWört. 204). A vogul irodalmi nyelvi szótárak szerint a szó színnévi jelentése 'алый, ярко-красный' (RombKuz. 43.), szemben a *wiȳər*-rel, mely e szótárak szerint a piros színterület sötétebb árnyalatait jelöli: *выгыр* 'красный, бордовый, рыжий' (uo. 28).

Eredetét tekintve a szó összetartozik az ostj.Ni. *kātə*, Kaz. *kāĹ* 'Blut, Beerensaft (rot)' szavakkal, az obi-ugor alapalak **kVl-* lehetett (ObugrVok. 148). Lehtisalo és Collinder egyezteteti e szavakat az ostj. N *hāštəp*, S *hattəp* 'Blut' alakokkal, melyek azonban az első szótag veláris magánhangzója miatt nem tartoznak ide (Lehtisalo 1928:134; FUV 33). Az UEW feltételelesen egyezteteti az obi-ugor szavakat a lp N *gielo*, *giĹlum-* *giĹlu-* *giĹlum-*, *giĹlum* 'clot of coagulated blood' és a jur OP Nj *śelw* 'hart getrocknetes Blut' szavakkal (UEW 134). (Ez utóbbival rokon a ngan. *šebb'i* 'a vér alvadása' (Mikola 1976, 88).)

Nem hiszem, hogy az obi-ugor szavak közös eredetűek lennének a lapp és szamojéd szavakkal, ez utóbbiak a pontos jelentésbeli megegyezés miatt egy 'megdermedni, megalvadni' jelentésű ige származékainak tűnnek. (ld! lp. *giellot* 'become

coagulated' (NIELSEN 96), *hiellyot* 'erstarren, gerinnen, steif werden' (LAGERCRANTZ 304), *ški li* 'hytynyt veri' (ITKONEN 555).)

Tehát obi-ugor eredetűnek tartom a wog. *kēlp* szót, melynek osztják megfelelői ma is élnek a Ni. és Kaz. nyelvjárásokban.

3.3.3. Egyéb, 'piros' jelentéssel is előforduló szavak

3.3.3.1. A N *nērp*, LM *nārp* ~ *nārōp* (WogWört. 338) (Kannistonál a kondai dialektusban is: KU *nērōp*, KM *nērp*, KO *nērōp* (WogVolk. VII.218)) szó jelentése elsősorban 'festék, szín', de színnévi, 'piros' jelentése is megtalálható Kannisto és Munkácsi lejegyzéseiben. Kannisto lejegyzései szerint olyan festéket jelent, melyet vörösre égetett téglából készítettek, és ezzel festették a nyilak szárát (KU) és a bőrt is (LO) (Kannisto).

A szó osztják jövevényt: Kr. *nerōp*, Kaz. *nerōp*, Ber. *nerip* 'Farbe, rötlicher Kreidestein, aus dem durch Schleifen Farbstoff hergestellt wird (Kr.), Blut des Bären (Kaz.)' (DEWOS 1013).

Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a N *ālp* ~ *ālep*, LM *ālcp*, P *ālp*, K *wālem* ~ *oāl'em* 'festék, piros' szónál is (WogWört. 385): 'festék, szín' > 'piros'. A szó zürjén átvétel: < syrj. *alipa* 'Firnīs', Ud. *ālīp*, V *ālīpa* *Пак, Олифа*, 'Firnīs') < russ.) (SyrjLehn. 93). A vogul alak színnévi jelentése csupán a WogWört.-ben adatolt, folklór szövegekben illetve egyéb szótárakban csak 'festék, szín' jelentéssel szerepel.

3.3.3.2. A Munkácsi lejegyezte népköltési szövegekben a N *vort* ~ *vōrt*, LM *vārt* ~ *vert*, P *vārt* ~ *vōrt* 'a fa kemény, vörös része' szónak -i melléknévképzővel, illetve igei származékának -ēm igenévképzővel ellátott alakjai színnévként is előfordulnak: N *vorti* 'napégette, barna, vörös' (WogWört.737); *vorti* 'vöröslík' (Szilasi 157). (N *vortēm* *hīlā saji* *tūl* *saste'it* 'vereslő négy medve-szemfog abból terem' (VNGy I. 125).) (A szó eredetéről ld. 3.3.1.)

3.4. Sárga

3.4.1. wošram

A déli nyelvterület kivételével minden nyelvjárásban megtalálható a szó, a magyar *sárga* színnévnél jelentősen nagyobb területet fed a színmezőből, a sárga árnyalatokon kívül jelöli a zöld világosabb árnyalatait is, de jelölheti például a rénszarvas vörös-barnás színét is: N *wošrēm* ~ *wošérēm* [wošram], LM *vašérēm* ~ *kwašérēm*, LU *kwašrēm*, P *vašrēm*, K *wošrēm* ~ *wošérēm* 'epe, zöldessárga, vörösbarna' (WogWört. 740).

A Rombangyjeva-Kuzakova szótár szerint a *вошьрам* jelentése 'epe, keserűség', és a *харп* utótaggal alkotott összetétel használatos színnévként: *вошьрамхарп*

‘ЖЕЛТЫЙ’ (RombKuz. 26). Ezzel szemben Balangyin-Vahruseva szótárában а восьрам ЖЕЛТЫЙ’ mellett a восьрамхарпа jelentése ЖЕЛТОВАТЫЙ’ (BalVahr. 26).

A wošram obi-ugor eredetű, eredeti obi-ugor alakja *wäcerem lehetett (ostj. V K wat’ərim, Trj. wat’ərem, DN wat’ərem, Ko. wöt’ərim, Ni. wöršem, Kaz. wōšrem, O wašrəm) (ObugrVok. 190). A WogWört.-ben a wog. wošram igei származékai-ként feltüntetett alakokat (N vošértaxti ~ kwošértaxti, LM kwäšértaxti ~ kwašértaxti, P kwašértaxti, K kwäškértaxti ‘éget, ég, csíp, csípős íze van’ (WogWört. 740)) az UEW a magyar keserű szóval egyezteti, és hangtani okokból nem tekinti egybetartozónak a wošram ‘sárga’ szóval (UEW 861).

A szó eredeti jelentése ‘epe’ lehetett, s ebből fejlődtek ki a további jelentések: ‘epe’ > ‘epe színű’ > ‘zöld, zöldessárga, sárga’; ‘epe’ > ‘epe ízű’ > ‘keserű, keserűség’ (konkrét értelemben) > ‘keserű, keserűség’ (absztrakt értelemben). A színnévi jelentések kialakulása azon - a természeti népek számára egyértelmű - megfigyelésen alapult, hogy a növényevő állatok (pl. halak) epéje zöld, a húsevőké pedig sárga.

Hasonló jelentésfejlődésre több nyelvben is találunk párhuzamot (ld. fi. viha (Joki 1973, 346)).

3.4.2. kasm

Csak a folklór szövegekben fordul elő a N kasm, LM P kāsm, K kāsēm, T kēšēm ‘sárga’ szó (WogWört. 198).

Steinitz a szót az urwog. *kēš- ‘räuchern’: LO So. kos- ‘ohne Flamme brennen’ kas_{sml}- ‘räuchern’, So. kasm- ‘rauchig sein, rauchen’, LO So. kasēm ‘gelb’ (Steinitz 1955, 151) ige participiumának tartja: *kēšēm ‘gerauchert, gelblich, gelb’, mely ige eredetét tekintve összetartozik a *kūš- ‘glimmen’ szóval (Steinitz 1955, 288). Ez utóbbi igével azonos lehet a WogWört. N kwossi [kosi], LM kwāši, P kwāšau ‘izzik, ég, fáj’ alakja, bár a szótár nem utal a kasm ‘sárga’ szóval való etimológiai összetartozás lehetőségére (WogWört. 241).

Az UEW a vogul igei alakot finnugor eredetűnek tartja, és egyezteti a fi. kyte- ‘verdeckt brennen, glimmen, glühen, schwelen’ és ostj. V kōč-, DN kōč-, O kus- ‘glühen, glimmen, ohne Flamme brennen’ szavakkal (UEW 153). (Korábban Toivonen egyeztette a magyar kozmás szóval is (Toivonen 1933, 137), azonban a TESz ezt már elveti (TESz II. 599).)

A vogulban a színnévi jelentés a nyelv önálló életében alakult ki, az ige befejezett melléknévi igenévi alakján, a jelentésfejlődés színbeli hasonlóságon alapult: ‘megégett, izzott’ > ‘megégett színű’ > ‘sárga’. E jelentésfejlődés alapján feltételezhető, hogy a kasm színnév a sárga színterület sötétebb, barnás árnyalatait jelölte. (Hasonló, ‘sárga’ színnévi jelentéssel találkozunk az osztjákban is, azonban ez átvétel a vogul szoszvai nyelvjárásából (DEWOS 590).)

3.5. Zöld

3.5.1. *nār*, *nārpum āspā*

A zöld színt a *wošram* (3.4.1.) szón kívül a *nārpum āspā* összetétel jelöli. A irodalmi nyelvi szótárak ez utóbbi alakot tartalmazzák 'zöld' jelentéssel. Az összetétel tagjai: *nār* 'nyers, friss', *pum* 'fű' és *āspā* 'színű' (*ās* 'szín, felszín' + *pā* nomen possessoris képző), így jelentése valójában 'friss fűszínű'. Az irodalmi nyelvi szótárakban szereplő formák: *нярппумоспа, няртпумоспа* (BalVahr. 69), *нярппум хурп* (*хурп* 'alak, kép' + *-п* nomen possessoris képző) (Romb. 96.). Ezen alakokban a *nār* szónak *-p* illetve *-t* denominális nomenképzővel ellátott formái szerepelnek.

A folklór szövegekben a *nārpum āspā* alak nem szerepel, csupán a szó jelzői előtagja található meg 'zöld' jelentéssel.

A wog. N *nār* ~ *nār* [*nār*], LM *nār* ~ *hoār* ~ *nār*, LU *nār* ~ *nār*, P *nār* ~ *nār* ~ *nār* K *nār* ~ *hoār* ~ *nār*, T *nār* ~ *nār* 'nyers, friss, zöld (növény), nedves' (WogWört. 356) homonímája a N *nār* ~ *nār* [*nār*], LM *nār* ~ *hoār* ~ *nār* ~ *nār*, LU *nār* ~ *nār*, P *nār* ~ *nār* ~ *nār*, K *nār* ~ *hoār* ~ *nār*, T *nār* ~ *nār* 'csupasz, kopasz, sima' (WogWört. 356) szónak, mely eredetét tekintve átvétel a zürjén nyelvből (SyrjLehn. 127). A WogVolk. szójegyzéke a két szót egy szócikkben tárgyalja: LO *nār*, So. *nār*... 'nackt, roh, kahl' (WogVolk. VII. 229).

A szó etimológiáját többen is vizsgálták, és jelentéseit többnyire a felhasznált forrás szerint adták meg, különválasztva, illetve egybevéve a 'nyers, friss' és 'csupasz, kopasz' jelentéseket. Fedotov (Fedotov 1965, 262) cseremiszt, votják és zürjén megfeleltetések mellett a magyar *nyers* szóval egyeztetni a 'nyers, friss' jelentésű vogul szót, Nyíri (Nyíri 1964, 420) pedig *nyár* 'aestas' szavunkkal. Kálmán Béla a WogText.-ben még egy szóként veszi a homoním alakokat, és zürjén átvételnek tartja (WogText. 273). A WogWört.-ben azonban már külön szerepelnek, és csak a 'csupasz, kopasz' jelentésű szónál utal a szótár a zürjén eredetre (WogWört. 356).

A szó megtalálható az osztjakban is, szintén ugyanezekkel a jelentésekkel (KT 630; DEWOS 1076). Rédei a 'csupasz, kopasz' jelentésű obi-ugor szavakat zürjén átvételnek tartja, és szemantikai okokból elkülöníti a 'nyers, friss' jelentésűeket. Honti ez utóbbiakat obi-ugor eredetűnek tünteti fel: **nār*: wog. **nār*: TJC *nār*, KU KM KO *nār*, P *nār*, VN *nār*, VS LU LM *nār*, LO So. *nār* 'roh' ~ ostj. **nār*θ: VVj. *nār*θ, Trj. J *nār*θ, DN Ko. *nār*θ, Ni. *nār*θ, Kaz. *nār*, O *nār* 'id.' (ObugrVok. 172).

Úgy vélem, a szó etimológiája további vizsgálatokat igényel. Egyrészt a szemantikai elkülönítést nem tartom indokoltnak. A zürjénben a szó főképpen bőr, irha jelzőjeként szerepel, s ebben az összefüggésben egy 'csupasz' > 'nyers' jelentésfejlődés könnyen elképzelhető. Így az obi-ugor példáknál sem feltétlenül homoním alakokkal kell számolnunk, hanem egy szóval. Másrészt a zürjén átvételnek pedig az a tény mond

ellent, hogy a kérdéses szó az egész vogul és az egész osztják nyelvterületen elterjedt, ráadásul mindkét jelentéssel.

Tanulmányom témáját tekintve mindenesetre megállapítható, hogy a színnévi jelentés előfeltétele – azaz a 'nyers, friss' jelentés, mely a növénytakaró jelzőjeként szerepel – csupán az obi-ugor nyelvekben alakult ki. 'Zöld' jelentéssel minden vogul nyelvjárásban találkozunk, és több osztják nyelvjárásban is elszórtan az északi, a déli és keleti nyelvterületen (Ni., Kaz., O., Vj., Kr. - (DEWOS 1076)). Az ostj. Vj. és Kr. nyelvjárásokban a vogul *ñar-pum áspä*-vel megegyező szerkesztésmód is előfordul: ostj. Vj. *ñarəy-pam kōrasəw*, Kr. *ñarə-pum oxtep* 'grasgrün' (DEWOS 1077).

Feltételezhető, hogy a színnévi jelentés már az obi-ugor alapnyelvben is létezett. De nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a színnévi jelentés az obi-ugor nyelvek külön életében alakult ki, hisz a 'nyers, friss (növénytakaró, fű)' > 'zöld' jelentésfejlődés egyértelmű (hasonló pl a magyar zöld szó jelentésfejlődése is < oászét zāldā 'alacsony fűfajta' (TESZ III. 1197)).

A Kannisto és Munkácsi lejegyezte népköltési szövegekben a *ñar-pum áspä* összetétel nem fordul elő, de megtalálható a gyűjtők szótári feljegyzéseiben az északi nyelvterületen. Az újabb szótárak, szövegek ezt az alakot tartalmazzák 'zöld' jelentéssel.

A színnév jelentése a vizsgált szövegek alapján megfelel a magyar zöld jelentésének, csupán Kannisto kéziratos hagyatékában találok zöldtől eltérő jelentésekkel: KO *ñoärpumkar* 'viheriä, sininen', N *ñarpumtān* 'keltainen lanka'.

3.6. Kék

3.6.1. atərxari

A 'kék' jelentésű *atərxari* összetétel az újabb szövegekben, vogul nyelvtanokban és az irodalmi nyelvi szótárakban szerepel, a folklór szövegekben nem található meg.

A szó előtagja az N *atər* [atər], LM LU P K *ätər*, T *ätir* 'tisza, derült (idő, égbolt)' (WogWört. 56). A szó megtalálható az osztjában is: VVj. *etər*, Trj. J *ätər*, DN Ko. Ni. O *etər* 'klar', az obi-ugor alapalak **etər* lehetett (ObugrVok. 130). Az obi-ugor szót Aulis Joki középíráni jövevényszónak tartja (1973, 260).

A szó utótagja a N *xari*, LM *khar* 'égbolt' jelentésű szó (WogWört. 83), így az *atərxari* összetétel eredeti jelentése 'tisza, derült égbolt'. A *xari* – véleményem szerint – etimológiailag azonos lehet a N *xar*, LM *khar* 'kéreg, felület, szín' szóval (WogWört. 82), mellyel hangtanilag megegyezik, és egy 'felület' > 'ég felülete' > 'égbolt' jelentésfejlődés is logikusan feltételezhető. Ily módon a szóvégi magánhangzó az -i denominális nomenképző, mely kifejezhet valamivel való ellátottságot, állandó jegyet (Szabó 1904, 443). A szó feltehetően összefügg az ostj. Ko. Niz. *xärə*, Kaz.

χāri 'grüne od. rötliche Haut auf der Innenseite der abgezogenen Birkenrinde' alakkal (DEWOS 547), mely vélhetőleg átvétel a vogulból, mivel a vogullal érintkező nyelvterületeken található csak meg, és ugyanez a jelentés megvan a vogul nyelvben is: N *χariŋ-sās* 'vastag, vörös belsejű nyírhéj' (WogWört. 82; Kannistonál a K és P nyelvjáráásokban is: WogVolk. VII, 125).

Felvetődik az a lehetőség is, hogy a wog. *atər* 'derült, tiszta (égbolt)' szóhoz a *χar* utótag a 'szín' jelentéssel kapcsolódott, így az -i possessiv képzővel a szó jelentése 'derült éghez hasonló színű' lenne. Ezt sugallja Rombangyjeva vogul nyelvtanának a képzett melléknévekről írott fejezete, ahol e szót a wog. *fiar pum-āspā* 'zöld', *sēmāχarpa* 'sötét, szürke' színnevekkel együtt elemzi, és az utótagokat az *ās*, *χarp* 'felület' jelentésű szavak melléknévképzővel ellátott alakjaiként értelmezi. Azonban nála szerepel mind az *atərχari*, mind az *atərχarpa* alak, jelentéskülönbséget is tulajdonítva a kétféle melléknévképzőnek: *атырхари толубой*, *де атырхарпа синий* (Rombangyjeva 1984, 73).

Úgy gondolom, hogy az *atərχari* eredeti jelentése a 'derült égbolt' lehetett. Ezt alátámasztják Kannisto kéziratos hagyatékának ilyen adatai, mint LO *ātərχariōspā*, So. *ātərχariŋōspā* 'taivaan sininen' (Kannisto). Ha a *χari* utótag itt 'színű' jelentésű lenne, sem még egy -ŋ possessiv képzőt nem venne fel a hasonló szerepű -i után, sem ugyanazzal a jelentéssel az *ospā* 'színű' utótagot.

Feltételezem, hogy az *atərχari-atərχarpa* *толубой-синий* színnévpáros kialakulása századunkban történhetett, talán az irodalmi nyelv kialakításának (szótár- és tankönyvkészítések) munkálatai – befolyásolva az orosz két 'kék' színnevétől – hozhatták létre, hasonlóan a *sēmāχarpa* 'szürke, barna', *wošram-wiərχarpa* 'narancssárga' színnevekhez.

A népköltési gyűjteményekben sem az *atərχari*, sem az *atərχarpa* nem szerepel, a kék korábbi kifejezési lehetőségeihez talán e Kannisto által lejegyzett példák állhatnak közel: LO *ātərχariōspā*, So. *ātərχariŋōspā*, KU *ātərošp*, KM *ātərəsp* (Kannisto).

A vizsgált szó használata többnyire megfelel a magyar kék színnévnek. A felhasznált szövegekben egy kivétellel csupán Sesztalovnál fordult elő a szó, nála az ég színén kívül jelöli a folyó, a hó, az Ural, a gáz lángjának színét, költői szóhasználatban az északi tavasz, az északi haza, az égen futó rénszarvasok jelzője (Sesztalov 1987, WogText).

3.7. Barna

A folklór szövegekben 'barna' jelentésű színnév csak olyan szerepel, mely állatok barnás árnyalatait jelöli. Az újabb forrásokban és irodalmi nyelvi szótárakban található, barna színt is jelölő szavak jelentésmezője eltérő, a barna más színterületekkel is érintkező árnyalatait jelölik. Ezek részben a *sēmā* 'fekete' színnévből képzett

összetételek, illetve az állatok színére használatos *χopsat* 'barna, szürke'. Ez utóbbi a vizsgált anyagban zömmel 'szürke' jelentéssel szerepel, ezért a szót a szürke színterület szavainál tárgyalom. Rombangyejeva szótáraiban 'barna' jelentéssel előfordul még a *χariŋ sās ospa* kifejezés (RombKuz. 234, Romb. 115), melynek jelentése szó szerinti fordításban 'téli, vörös nyírhéjhoz hasonló színű', így feltehetőleg a barna színterület élénkebb, vöröshez közelítő árnyalatait jelöli. A vizsgált szövegekben példát e színnév előfordulására nem találtam.

3.7.1. *sēmālxarpa*, *sēmālospa*, *sēmāl-kēlp*

A *sēmālxarpa*, *sēmālospa* színnevek előtagja a *sēmāl* 'fekete', az utótagok pedig a *χar*, *os* 'szín, felület' jelentésű szavak -*pa* possessiv képzővel ellátott alakja. Így e színnevek jelentése a tagok szerint 'fekete (feketéhez hasonló) színű'. A szótárakban megadott jelentések az alábbiak: *сэмылхарпа* 'серый, чёрно-бурый, бурый, смуглый' (RombKuz. 117), *сэмылоспа* 'смуглый' (BalVahr. 110), 'тёмный' (RombKuz. 116). Hasonló szerkesztésmóddal több színnévnél is találkozunk (*atərxarpa*, *wošramwiərxarpa*). A vizsgált szövegekben csupán a *sēmālxarpa* színnév előfordulására találtam példát. Azonban arra több példa is található, hogy a *sēmāl* 'fekete' szó jelöl olyan árnyalatot, mely inkább tartozik a barna színterületbe, mint a feketébe: *сэмыл салы сов* 'fekete rénszarvasszőr', *сэмыл уй* 'medve: fekete állat' (Sesztalov 1987, 12, 72), *N χōtəln sēmliə kotərtəχtasə* 'a napon barnára sülték' (WogText. 74); *N sēmi* 'megbarnul, lesül a napon' (WogWört. 541).

Tehát a *sēmāl* színnév jelentésmezője nagyobb, mint például a magyar fekete színnévé, a feketén kívül jelölhet más, sötétebb árnyalatokat is. A szóval alkotott *sēmālxarpa*, *sēmālospa* összetételek újabb keletkezésűnek tűnnek.

Csak szótárban szerepelnek a *выгырхарп*, *К келпхарп* 'коричневый, рыжий' (BalVahr. 27) és a *sēmāl-kēlp* 'barnászörös' (WogText. 252) összetételek, melyek a barna szín vörössel érintkező árnyalatait jelölik.

3.7.2. 'Barna' jelentésű állatszínnevek

Munkácsi és Kannisto anyagában barna jelentésű színnév csak olyan található, mely lovak színét jelöli.

E színnevek a többi lószínnévhez hasonlóan orosz átvételek: *wog. karāj* (*lū*), *T kārāj* 'карая (лошадь)' < russ. карий; *K kārke* (*lo*), *P kafkaruŋsp Luum* 'карая лошадь' < russ. карко (RussLehnw. 169); *So. kiñetkā*, *K kōñetkē*, *P kintkā* *Λυβ* 'braunes Pferd' < russ. гнездо (RussLehnw. 166).

A WogWört.-ben található *N purkā*, *P purkē lū*, *K pōrkē lo* 'sötétpej' (WogWört. 483) Munkácsi gyűjtésében egy felsőlozvai táncécnekben szerepel, szövegbeli

jelentése 'rókaszőrű', tehát inkább vörösesbarna színt jelöl. A szó szintén átvétel az orosz nyelvből > russ. *бурка, бурко* (RussLehnw. 212).

3.8. Szürke

3.8.1. *šuli, šuliŋ*

A szó a vogul szótárak szerint a haj őszes, szürkés színét jelöli: N *šul* ~ *šuli*, LM *šul*, LU *šul* ~ *šul*, T *čol* 'ősz (haj)', melléknévképzővel ellátott alakja is 'ősz' jelentésű – N *šuliŋ* *šuləŋ*.... (WogWört. 605) A vogul irodalmi nyelvi szótárak ez utóbbi – képzett – alakot tartalmazzák 'ősz' jelentéssel, illetve a Rombangyjejeva-Kuzakova szótárban a N *šuliti* 'megőszül' ige participiuma szerepel: *сЮЛІТІМ'сЕЗОЖ'* (RombKuz. 117). A vizsgált anyagban 'szürke' jelentéssel is előfordult a Jk. nyelvjárásban: Jk *šuləŋ wiəł owəj* 'szürke vízzel hömpölyög' (WogText. 178).

A wog. *šuli* átvétele lehet az ostj.Kaz. *šöli* 'harmaa (tukasta)', az osztjákban a szó csak énekekben, mesékben fordul elő (KT 907).

Gombocz szerint a vogulban a szó török eredetű: < kaz.tat. *čala* 'őszbe csavarodott; gräulich', bask. *sal* 'szürke, fehéres szürke', osm. *čal* 'tete grise, grisatre, vieillard' (Gombocz 1898, 179).

3.8.2. *wōtim*

Ugyancsak 'ősz' jelentésű a csak az északi nyelvjárásban ismert *wōtim* szó. A szó szerepel a vogul irodalmi nyelvi szótárakban *ВОТІМ* (RombKuz. 319) és *ВОТІМ* (Romb. 283, BalVahr. 26) alakban is, azonban a felhasznált forrásokban sehol nem található szóbelseji palatális magánhangzó, mely alátámasztaná e szótárak *ВОТІМ* alakját.

A *wōtim* szóvégi -m-je a befejezett melléknévi igenév képzője. Ezt mutatják a Munkácsinál található alábbi adatok: N *akw puŋkā wōtim aĵkā* 'egy feje őszült öreg' (VNGy II, 259); N *wōtiŋ puŋkpā aĵkārišem* 'őszült fejű öregecském' (VNGy II, 260); N *puŋkā wōtwes* 'feje megőszült' (VNGy II.524). E példák alapján feltételezhető egy 'megőszülni' jelentésű ige, mely nem maradt fenn, de Munkácsi még lejegyezte szenvedő, múlt idejű alakját (*wōtwes*), -ŋ nomenképzővel ellátott formáját, és a mai napig megőrződött ezen ige befejezett melléknévi igeneve 'ősz' jelentéssel.

A Kannistonál szereplő So. *βōtlāŋ* 'ergraut, verblichen' és So. *βōtlaxt* 'verbleichen' alakok (WogVolk. I, 465) szintén e *wot-* fő továbbképzett változatai lehetnek. Kannisto a szót az ostj.Ni. *μṛṣṭā*, Kaz. *μṛṣṭi*, O *μṛṣṭā* 'wettergebräunt, von der Sonne verbrannt werden, ergrauen (Kopf, Bart)', Ni. *μṛṣtem* 'ergraut (Haupthaar, Bart)' átvételének tartja (WogVolk. I, 465), melyet alátámaszt az a tény, hogy a vogulban a szó csak az északi nyelvjárásban ismert, az osztjákban viszont szélesebb nyelvtel-

rületen (DN, V, Vj., TRJ., Ni., Kaz., O (KT 265)). Paasonennél szerepel az osztják kondai nyelvjárásból feljegyzett K *wotəm* 'grau' alak, melynél utalás található a vogul szóval való összetartozásra (Paasonen 1926, 301).

3.8.3. *χāus*

Munkácsi és Kannisto gyűjtésében egy-egy helyütt szerepel a szó 'ősz' jelentéssel: N *χāus* *puŋkpā* 'őszhajú' (WogWört. 115); KM *koßs: koßsēt* 'graues Haar', *koßsēt* 'grau (vom Kopf)' (WogVolk. VII. 102). A Konda vidékén az osztjákban is megtalálható: *χawəs* 'grau (Kopf)' (DEWOS 582). Mind az osztjákban, mind a vogulban csak folklórszövegekben fordul elő, etimológiája tisztázatlan.

3.8.4. 'Szürke' jelcéntű állatszínnevek

3.8.4.1. Az irodalmi nyelvi szótárak *хопсат*, *К хопс*, *хопсə* szavánál különböző jelentések szerepelnek: 'коричневый' (RombKuz. 143), 'серый (о волке)' (Romb. 284; BalVahr. 138). A WogWört. szerint a szó az északi és a középső nyelvrületen ismert, állatok világos szürke színét jelöli: N *χāpsāt* [*χopsat*] *āmp*, *ñoχs* 'hellgrauer Hund, Zobel'; P *khāpsēt* *ščwə* 'h. Hase'; K *khopsət* *ñoχs* 'h. Zobel'; N *χāpsā* 'kutyanév' (WogWört. 107). Munkácsi folklórszövegeiben nem szerepel a szó, de megtalálható Kannisto kéziratok hagyatékában az északi és a kondai nyelvjárásokból, a feljegyzésekben minden esetben kutya szürkés színét jelölte. A WogVolk.-ban előforduló K *āps* alak azonos lehet a tárgyalt színnévvel, a szövegbeli jelentése azonban 'ősz hajú (ember)' (WogVolk. VII:40). Balangyina-Vahruseva szótára is a kondai nyelvjárásban a szó rövidebb alakját adja meg: K *хопс*, *хопсə*. Így a *χopsat* alak szóvégi -t hangja talán a ritkán előforduló -t (-nt) deminutív képző (Szabó 453).

Az osztj.Kaz. *χopsāt* *punəp* 'Falbe (Pferd)' feltehetően átvétel a vogulból. A szó az etimológiai szakirodalomban nem szerepel, eredete tisztázatlan.

3.8.4.2. Lovak színét jelöli a N *sōlim* *punpā* 'deres lószín' kifejezés (WogWört. 558), azonban Munkácsi népköltési gyűjtésében szarvasborjú jelzőjeként is előfordul: N *sōlim* *punpā* *saw pāsī* 'ősz (szürke) szőrű sok szarvasborjú' (VNGy I, 90). Az összetétel utótagja a N *pun* 'szőr' szó -*pā* possessiv képzővel ellátott alakja, előtagja pedig a N *sōli* ~ *sołi* 'deresedik' ige befejezett melléknév igeneve. A N *sōl* ~ *soł* 'dér' alapszó finnugor eredetű: lp.N *čodče* 'coating of ice formed by frozen rain or sleet on stones or trees', osztj.V *soj* 'Reif; Rauh frost', DN *suj* 'Rauh frost', wog.TJ KU P *šāl*, So. *soł* 'Reif' (UEW 488).

A szónak az osztjákban is van színnévi jelentése, a vogulhoz hasonlóan állatok szürkés színét jelöli: Mj. *šoj-punəp* 'ziemlich hell', J *šoj-punəp āmp* 'серобурая собака', s. p. *Law* 'Schimmel', Kaz. *soji/Atəŋ* *punəp* 'grau (von Tieren)' (DEWOS 1294). Ennek ellenére a megegyező jelentésfejlődésnek nem feltétlenül kell közös

eredetűnek lennie, hisz a színelenevezés alapjául szolgáló jelenség és a szín kapcsolata egyértelmű (ld. magyar *dér* ~ *deres* (l6)).

3.9. Narancssárga, rózsaszínű, lila

E színterületeket jelölő színnevek csak az újabb vogul forrásokban szerepelnek. 'Narancssárga' jelentésű a *восьрам-выгьрхарпа* 'оранжевый' (RombKuz. 263), rózsaszínt jelöl a *выгьрнув харпа* 'розовый' (RombKuz. 315) és *выгьрхарпа* 'ua.' (Romb. 274). A szavakban a *wošram* 'sárga' és *wiγər* 'piros' színnevekhez – illetve ez utóbbinak *-nuw* középfokjellel ellátott alakjához – a *харпа* 'színű' jelentésű szó kapcsolódott. 'Lila' jelentésű Rombangyjeva-Kuzakova szótárának *сэмлоспа атырхаринуве фиолетовый* alakja (RombKuz. 117). A színnév többszörös összetétel: *сэмл* 'fekete', *оспа* 'színű', *атырхарин* 'kék'. Ez utóbbi szónak középfokjellel ellátott alakjához feltehetően a Sg3. birtokos személyjel kapcsolódott.

E színnevek csak a vogul irodalmi nyelvi szótárakban szerepelnek, a vizsgált szövegekben csupán a *wošram-wiγərхарпа* szerepelt egy Sesztalov versben (Sesztalov 1887, 25).

2.10. Az 1991-92. évek folyamán lehetőségem volt megismerkedni több vogul anyanyelvű személlyel, közülük két diáklányt és egy tanárnőt kérdeztem ki nyelvük általuk ismert színneveiről. Mindhárman vogul anyanyelvűnek vallják magukat, gyermekkorukban az északi nyelvterületen, a Szoszva mellékfolyói mentén éltek. Azonban vogulul csupán nagyszüleikkel beszélgethetnek, ők maguk gyerekkoruk óta elsősorban az orosz nyelvet használják.

Informátoraim színminták alapján neveztek meg színeket. Csak az újabb forrásokban, irodalmi nyelvi szótárakban szereplő színneveket ismerték. Csupán egyikük használt olyan színneveket, melyek ezekben a forrásokban nem szerepelnek, de nem találhatók meg a népköltési szövegekben és más szótárakban, szójegyzékekben sem. Ezek a következők voltak: *холам хаьп лупта хурипа* 'sárga', *карт хурипа* '(sötét) piros', *толнэ туйт хурипа* '(világos) kék'. E színnevek felépítése azonos, egy-egy természeti jelenség megnevezéséhez kapcsolódik a 'színű, hasonló' jelentésű utótag: *холам хаьп лупта* 'elszáradt (elhalt) nyírfalevél', *карт* 'alvadt vér', *толнэ туйт* 'olvadó hó' + *хурипа* 'színű, hasonló'. Az általam vizsgált színnevek között is több hasonló szerkesztésű színelnevezés szerepel. Úgy vélem, a színmegnevezés ősi és még ma is élő módja lehet, mellyel egészen pontos színárnyalatokat is meghatározhatnak az egyéni nyelvi leleményességtől függően. Természetesen ez jó és ösztönös nyelvtudást igényel, nem véletlen, hogy három vogul ismerősöm közül az anyanyelvét legtöbbet használó tanárnőnél fordultak elő ezek a kifejezések.

A *холам хаьп лупта хурипа* 'sárga' színnévnél érdemes egy rövid kitérőt tenni. Kannisto népköltési gyűjteményében a nyelvi magyarázatokban szerepel a *holam-*

pum-ospa 'желто-зелёный' alak (az adat egyébként Csernyecovtól származik), melyben a pum-ospa utótagok jelentése 'fű + színű', és a holam jelzői előtag jelentése Kannisto számára kérdéses. Steinitz e szót az ostj. Syn. xolam, Kaz. xola'm, O xolam 'ein im Wasser wachsendes Gras' alakkal egyezteteti. Kannisto felveti azt a lehetőséget is, hogy a szó egy kihalt °xol- 'welken, gelb, bunt werden (vom Blatt)' ige particípiuma, mely esetleg azonos a °xol- 'sterben' igével (WogVolk. V, 247). Informátorom kérdéses adata Kannisto elképzelését erősíti meg. А холам халып лупта хурипа jelzője azonos lehet a fenti holam alakkal, és a nyírfa levelének jelzőjeként csak az 'elszáradt, elpusztult' jelentésű igenév állhat. Adatközlőm e 'sárga' jelentésű kifejezésében a xalp szó értelmezése problémás, mivel a jelentése a szótárak szerint 'a nyírkéreg külső rétege' (WogWört. 75, BalVahr. 133). A szó a xal 'nyírfa' -p melléknévképzővel ellátott alakja lehet, melyből kialakulhatott e mai jelentés, de a színnévi összetételben – úgy vélem – eredeti, 'nyírfás' jelentésével szerepelhet. (Vö. még xalp-ūs 'Berjozov': inkább „nyírfás város”, mint „nyírkéreg város”).

A zöld színterületet a két diáklány a (няр)-пумоспа, нярпумхарпа szavakkal jelölte, harmadik informátorom pedig következetesen a восьрам színnevet használta 'zöld' jelentéssel. Elmondása szerint az ő falujában (Sekurja) a нярпумоспа nem ismert, a восьрам pedig azért 'zöld' jelentésű, mivel a halak epéje zöld színű (vö. 3.4.1.).

Egyikük a színek sötétebb és világosabb árnyalatait az alábbi módon különböztette meg: восьрамыл войканнуv, восьрамыл сэмылнуv, атырхарил сэмылнуv, нярпумоспал сэмылнуv. Ezen kifejezésekben a színnév -л (a közlő értelmezése alapján az -л instrumentális) ragos formája és a войкан 'fehér, világos', illetve сэмыл 'fekete, sötét' szavak középfokjeles alakjai szerepelnek. Színneveinél a харпа utótag is a világosabb árnyalatok jelölésére szolgál: атырхарил 'sötét kék', атырхарпа 'világos kék' (Rombangyejevánál éppen fordítva; vö. 3.6.), нярпумоспа 'sötét zöld', нярпумхарпа 'világos zöld'. A sárga színnél pedig egész sorozatot jegyezhettem le a sötétedő sárga árnyalatok kifejezésére: восьрамыл войканнуv – восьрамхарпа – восьрам – восьрамыл сэмылнуv. Sötét és világos szín megkülönböztetésére szolgált egyiküknél a пумоспа '(sötétebb) zöld' és нярпумоспа '(világosabb) zöld' színnév-páros.

Vogul ismerőseim a csak a népköltési szövegekben előforduló színnevek közül egyet sem ismertek. Az újabb források északi nyelvjárási színnevezéseit viszont jól ismerték a ŋaraw 'fehér' állatszínnév, és a csak szótárban szerepelő alábbi színneveken kívül: sēmōlospa 'barna', sēmōl-kēlp 'ua.', xariŋ sās ospa 'barna', wošram-wiyōr-xarpa 'narancssárga', wiyōrnux xarpa 'rózsaszínű', wiyōr-xarpa 'ua.', sēmōlospa-atōr-xarinuwē 'lila'.

IRODALOM

- Berlin, Brent-Kay, Paul 1969, *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. University of California Press.
- BalVahr = Balangyin, A. N.-Vahruseva, M. P. 1958, *Manszijszko-russzkij szlovar*. Leningrád, Proszvescsenyije.
- Dewos = Steinitz, Wolfgang 1966, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Avademie-Verlag.
- Fedotov 1965, Marijszkije zaimsztvovanyija v csuvassztom jazyke. *Szovetszkoje Finno-Ugrovegyenyije* 1965 (1), 255-266.
- FUV = Collinder, Björn 1977, *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of Uralic Languages*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Gombocz Zoltán 1898, A vogul nyelv idegen elemei. *Nyelvtudományi Közlemények* 28, 148-184.
- Halász Ignác 1993, Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 28, 260-279.
- Itkonen, T. I. 1958, *Koltan ja Kuolanlapin sanakirja I-II*. Helsinki.
- Joki, Aulis J. 1973, Uralier und Indogermanen. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia*, 151.
- Kannisto = Kannisto kéziratos szótári hagyatéka a Turkui Egyetem Finnugor Tansején.
- Katzschmann, Michael 1977, *Versuch einer Analyse der nord-wogulischen Farbzeichnungen*. Göttingen.
- 1979, Versuch einer Analyse der nord-wogulischen Farbzeichnungen. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 3.
- KT = Karjalainen-Toivonen 1948, *Ostjakisches Wörterbuch I-II*. Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Koski, Mauno 1983, *Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä*. Savonlinna, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura..
- Kuznyecova 1980 = Kuznyecova, A. I.-Helimszkij E. V.-Gruskina, *Ocserki po szelkupszkomu jazyku*. Moszkva, Moszkovszkij Unyiverszityet.
- Lagercrantz, Eliel 1939, *Lappischer Wortschatz*. Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Lehtisalo, Toivo 1928, Uralische etymologien. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia* 58, 119-137.
- Lewy, Ernst 1927, Arisch-Finno-Ugrisches. *Ungarische Jahrbücher* 6, 90-93.
- Mikola Tibor 1976, Adalékok a nganaszán nyelv ismeretéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 59-93.

- Munkácsi Bernát 1893, Adalékok a szamojéd-ugor nyelv-hasonlításához. *Nyelvtudományi Közlemények* 23, 87-94.
- 1895, A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25, 257-288.
- MUSz = Budeňz József 1873-1881, *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Nielsen, Konrad 1932-1938, *Lapp Dictionary I-III*. Oslo, H. Aschehoug & CO.
- Nyíri Antal 1964, A magyar nyár 'aestas' eredetéről. *Magyar Nyelv* 60, 414-423.
- ObugrVok = Honti László 1982, *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Paasonen, Heikki 1918, Die finnisch-ugrischen s-laute. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia* 51.
- 1926, *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. Helsingfors, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Rombangyejeva, E. I., *Russzko-manszijszkij szlovar*. Leningrád, Proszvescsenyije.
- 1984, *Manszijszkij jazyk*. Leningrád, 1987. Proszvescsenyije.
- Rombangyejeva, E. I.-Kuzakova, E. A. 1982, *Szlovar manszijszko-russzkij i russzko-manszijszkij*. Leningrád, Proszvescsenyije.
- RussLehnw. = Kálmán Béla 1961, *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sapir, Edward 1971: *Az ember és a nyelv*. Budapest, Gondolat.
- Semjakin, F. N. 1959, K voproszu ob isztoriceseszkom razvitii nazvanij cveta. *Voproszy Pszihologii* 5/4, 16-29.
- Sesztalov, J. 1987, *Mā-wit ēn' γ*. Leningrád. Proszvescsenyije.
- Sipőcz Katalin 1992, Az alapszínnevek kiválasztása. *Rédei-Festschrift*, 409-412.
- Steinitz, Wolfgang 1955, *Geshichte des wogulischen Vokalismus*. Berlin. Akademie Verlag.
- 1959, Zu den samojedischen Lehnwörter im Ob-Ugrischen. *Ural-altäische Jahrbücher* 31, 426-453.
- SyrjLehnw = Rédei Károly 1970, *Die syrienischen Lehnwörter im Wogulischen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Dezső 1904, A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34.
- Szilasi Móric, *Vogul szójegyzék*. Budapest, 1974. Tankönyvkiadó.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967-1976.
- Toivonen, Y. H., Über die vertretung des fingr. anlautenden k im ungarischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 22.
- Tyerescsenko, N. M. 1955, *Nyenyeczko-russzkij szlovar*. Moszkva, Szovetszkaja Enciklopedyija.

- UEW = Rédei Károly 1986–1988, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest.
- VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1921, *Vogul népköltési gyűjtemény I-IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- WogText = Kálmán Béla 1976, *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- WogVolk. = Kannisto, A.-Liimola, M., *Wogulische Volksdichtung I-VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 101, 109, 111, 114, 116, 134*.
- WogVolk. VII. = Liimola, M.-Eiras, V., *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I-VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180*.
- WogWört = Munkácsi-Kálmán 1986, *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DIE FARBNAMEN IN DER WOUGLISCHEN SPRACHE**KATALIN SIPŐCZ**

In meiner Studie untersuche ich die Farbnamen, die ich aus der Volksdichtungssammlung von Munkácsi und Kannisto, aus verschiedenen Wörterbüchern und den neueren - schon literatursprachlichen - Quellen gesammelt habe, bzw. ich habe meine Materialien mit von Muttersprachlern stammenden Angaben ergänzt. Aufgrund von etymologischen Untersuchungen dieser Wörter versuche ich auf die Ursprünge der Farben, die Herausbildung des Systems dieser Namen und die Charakteristik der Farbnamen in der wogulischen Sprache zu schließen.

A SZENVEDŐ KÉPZŐS IGÉK NÉHÁNY KÉRDÉSE

H. TÓTH TIBOR

1. Dolgozatomban először a passzívum képzőjének eredetéről kialakult véleményemet ismertetem, majd a Bécsi Kódex szenvedő képzős igéin végzett vizsgálatom eredményeit foglalom össze. Az itt következők annak a nagyobb, áttekintő munkámnak alkotják részét, melyben a magyar igenemek és igeképzők kérdését vizsgálom elméleti szempontból a Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Bécsi Kódex anyaga alapján. A vizsgálódáshoz keretként – E. Abaffy Erzsébet (1977, 18) módosításainak figyelembevételével – a Károly Sándor (1967, 213) által vázolt igenemfelosztást, illetve ennek általam definiált változatát használtam föl (1. sz. tábla).

1. sz. tábla

Igenem	Rövidítés	Definíció* (az ige alanyára vonatkozó megkötés)
(III.) Passzív	(p)	$[-\text{akt}] \wedge [+ \text{rá}]$ a tiszta tranzitív transzformja (-ATIK, -TATIK képzővel)
I. Mediális Bennható Reflexív	(m) (b) (refl)	$[-\text{akt}]$ (bővítménnyel is) $[+\text{akt}] \wedge [-\text{tr}]$ bővítmény nélkül $[+\text{akt}] \wedge [+ \text{tr}] \wedge [+ \text{rá}]$ bővítmény nélkül
II. Reciprok – mediális – aktív	(rec) (rec,m) (rec,a)	$[+ \text{tr}] \rightarrow [+ \text{rá}]$ $[-\text{akt}] \wedge ([+ \text{tr}] \rightarrow [+ \text{rá}])$ $[+\text{akt}] \wedge ([+ \text{tr}] \rightarrow [+ \text{rá}])$
III. Intranszítív kiható Tiszta tranzitív Műveltetők Direkt tárgyú – kauzatív – faktitív Indirekt tárgyú – kauzatív – faktitív	(ik) (tt) (dir,k) (dir,f) (ind,k) (ind,f)	$[+\text{akt}]$ határozói vonzattal $[+\text{akt}]$ tárgyi vonzattal, a műveltetők alakok kizárásával műveltetők képzős, tranzitív; alapigéje tárgyatlan műveltetők képzős, tranzitív; alapigéje tárgyas

* A meghatározásokhoz és megkötésekhez az esetgrammatikában alkalmazott *aktív* $[\pm \text{akt}]$, *tranzitív* $[\pm \text{tr}]$ és *ráható* $[\pm \text{rá}]$ jellemző (specifikáló) jegyeket használtam föl (Komlósy 1973, 161), valamint a szimbolikus logika műveleti jelei közül itt a *konjunkció* (\wedge) és az *implikáció* (\rightarrow) jelét.

Az igenemek kérdéséről és a definiálás elméleti háttéréről másutt részletesebben is szólok.

2. A passzívum képzőjének eredetéről

2.1. Az -ATIK, -TATIK képző származtatásával többen foglalkoztak már. Nyelvészeink túlnyomórészt arra a következtetésre jutnak, hogy az említett képző valamikor műveltető elemből és -ik formánsból állt össze. A keletkezés módjára vonatkozóan azonban már megoszlanak a vélemények.¹ Egyesek az -ik elem visszaható, reflexív szerepét emelik ki, illetve a *törík, szülik* 'születik' stb. -féle igék analógias hatására hivatkoznak (Finály 1888; Szinnyi 1892; Simonyi 1895, 450-451; Simonyi 1906), mások az E/3. személyű -ik ragnak a T/3. személyből való átkerülésével párhuzamosan vezetik végig a képző keletkezésének folyamatát (Mészöly 1941-43; D. Bartha 1958, 52; D. Bartha 1991, 94-95). Egyúttal a műveltető -AT, -TAT igeképzőnek a szenvedő képzőbe való beépülését illetően is többféle elképzeléssel találkozunk: Finály és Szinnyi a műveltető képző *m e g e n g e d ő f u n k c i ó j á b ó l* indul ki. Szinnyi (1892, 105) a *k ö z v e t e t t s é g* jó kifejezőeszközét is látja a műveltető elemében; hasonlóképpen gondolkodik Károly Sándor (1967, 209). Az eredeti műveltető használatból vezeti le a formánsnak a szenvedő képzőbe való beépülését Mészöly Gedeon (1941-43, 9).

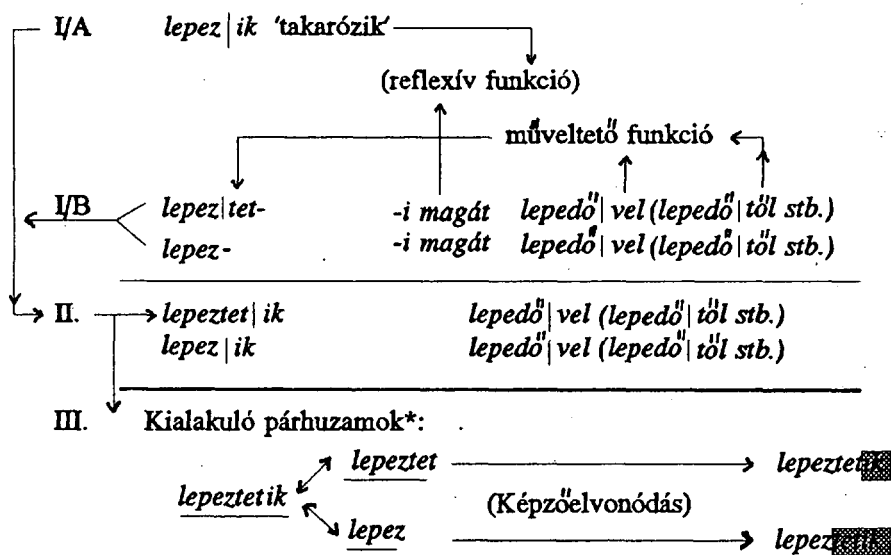
- Klemm Antal (1942) a passzívum képzőjének kialakulását egészen más módon magyarázza. Véleménye szerint a befejezett melléknévi igenévnek, illetve történeti előzményének előhangzós -t eleme él tovább az -AT, -TAT képzőrészletben, s a műveltetővel való egybeesése úgymond véletlen. A visszahatas kérdését a magyarázatból kizárandónak tartja, s úgy ítéli meg, hogy a „múlt idejű” melléknévi igenévi előhangzós -t elemnek a grammatikai személyre nézve jelölt alakjai indítottak paradigmát; ezek az alakok névszói állítmányi használatban verbum finitummá értékelődtek át (1942, 192).

2.2. A főlvázolt származtatásokhoz, valamint A magyar nyelv történeti nyelvtana által képviselt állásponthez (lényegében a Mészöly-féle magyarázatot fogadja el - D. Bartha 1991, 94) a következőkben teszem meg észrevételeimet.

A szakirodalmi állásfoglalások legtöbbje meglehetősen határozott, vagyis csupán egyféle fejlődésmenetet tart elképzelhetőnek. Úgy gondolom, párhuzamos folyamatokkal is számolhatunk, sőt számolnunk kell. Már pusztán a különböző nyelvjárássok egymásra hatása is többféleleképpen és több irányból befolyásolhatta például a

¹ A vélemények szoros időrendi, valamint tudománytörténeti szempontú áttekintését most nem tartom célnak.

szenvedő képző kialakulását. Az *-ik* reflexív szerepét, ennek fontosságát a folyamatra nézve elfogadom. Szinnyei (1892, 105) például remekül összefoglalja az *-ATIK*, *-TATIK* analógiás elvonódásának alapját adó összefüggéseket. Finály és Szinnyei az *-AT*, *-TAT* képzőelem behelyeződésének egyik minden bizonnyal fontos szerepet játszó tényezőjét ismeri fel a megengedő mozzanat kifejeződésében. Szinnyei, majd később Károly Sándor találó kifejezéssel él, amikor az *-AT*, *-TAT* szerepét a cselekvés közvetettségének nyelvi megnyilvánulásában fogalmazza meg. (Károly Sándorral abban is egyetérthetünk, hogy a *-t* tárgyrag kialakulása e tekintetben kevésbé fontos tényező.) Mindemellett a Mészöly által fölvázolt magyarázatot sem kell elvetnünk, mivel az *-ATIK*, *-TATIK* szerepének kialakulásában igen nagy valószínűséggel efféle nyelvi mozzanatok is helyet kaptak. – Hogy a reflexivitással összefüggő egyéb részfolyamatok is erősíthették, segíthették a passzívum képzőjének kialakulását, arra bemutatok egy lehetőséget a 2. sz. ábrán.

2. sz. ábra: A szenvedő képző kialakulásának egyik lehetősége

*A képzőelvonódás összefüggései természetesen más úton létrejött igealakokra is érvényesek.

Látható, hogy a képzőelvonódás tényét tekintve a Finályéval és a Szinnyeiével azonos eredményre jutottunk. A bemutatott visszaható szerkezetű szintaktikai séma azonban a szenvedő képzővel létrehozott, de funkció szerint visszaható igék kialakulására hoz példát, s így a szenvedő képző többfunkciós használatára további magyarázattal szolgál

(vö. a tanulmány második részében a Bécsi Kódex szenvedő képzős igealakjainak különböző szerepeivel).

– Az eddigi (újabb) összefoglalások általában kevés figyelemre méltatták Klemm Antalnak a már említett eltérő véleményét (D. Bartha 1958, 52; D. Bartha 1991, 94). A több lényegi szempontból is egyetértő, egyező felfogással szemben Klemm teljesen más úton indul el a kérdés megoldásában. Elgondolásának kiindulópontját rendkívül figyelemreméltónak találom; tudniillik Klemm valami olyasmire figyelhetett föl, ami nekem is szemet szúrt. Nyilván az efféle mondatok szóalakjainak azonossága készítette töprengésre: *víztől elsodort/elsodrott ház ~ a víz elsodorta/elsodrotta a házat ~ a ház elsodratik stb.* A szenvedő képző kialakulásával kapcsolatos további gondolatmenethez alapul számomra is a (jelzői, illetve állítmányi szerepű) befejezett melléknévi igenévnek és a szenvedő képzős ige múlt idejű alakjának homonimiája szolgált (*a könyv meghozatott – a könyvtár által – ~ a meghozatott könyv stb.*). A lényegi eltérés a Klemm kifejtette álláspont és az én véleményem között abban áll, hogy én műveltető eredetű -AT, -TAT elemet veszek föl már a kiindulásban is, s így az igenévképző előhangzós -t elemét nem az -AT, -TAT képzőelem, hanem a -t-s múlt idő előzményének tekintem. Klemm elképzelésének egyik gyenge pontja éppen az, hogy egyáltalán nem szól a múlt idő és a -t igenévképző eredetbeli összefüggéséről.

Klemm felfogását nem kívánom részletekbe menően cáfolni. Szükséges azonban e helyütt röviden utalnom néhány olyan megjegyzésre, amely valószínűleg téves.

– Klemm (1942, 191) állítása szerint a szenvedő igeképző csak átható igékhez járulhat. Ez a kijelentés a régiségre vonatkozóan sem állja meg egészen a helyét – amint később látni fogjuk –, s a kódexekben is szép számmal találunk ellenkező példákat (véltetően nem csupán az idegen nyelvi hatás eredményeképpen).² – Nem kapunk választ Klemmtől (1942, 195) arra a kérdésre sem, hogyan ment végbe a műveltető képzővel való teljes egybeesés. Ha ugyanis ez gyors, analogikus egyirányú fejlődés eredménye, akkor máris fel kell tételeznünk: az -AT, -TAT képzőnek igen fontos szerepe volt a passzívum létrejöttében. Ezzel azonban Klemm önmagát cáfolná meg.

A múlt idő jelének és a befejezett melléknévi igenév képzőjének összefüggése pedig olyan rendszerbeli kérdés, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül. Föltehetőleg a -t jeles múlt idő és a szenvedő képző létrejötte, valamint a -t tárgyrag elterjedése időben nem vált el élesen egymástól (nagyjából az ősmagyar kor közepére tehetjük e folyama-

² Itt köszönöm meg Horváth Mária részletes lektori észrevételeit, melyben többek között a latin hatás fontosságára is felhívta a figyelmemet. Én is fontosnak tartom a fordításokban kétségtelenül jelentős szerepet játszó idegen nyelvi hatást, azonban dolgozatomban elsősorban éppen azokra a tényezőkre szeretném ráirányítani a figyelmet, melyek a latin hatástól függetlenül is jelentkeztek.

tok egymásra hatásának időszakát – legalábbis egyes nyelvjárásokban vagy az azok érintkezése révén kialakult nyelvi közegben). Ebben az esetben viszont a következő nyelvi kölcsönhatások és folyamatok lehetőségével kell számolnunk.

Mivel általános mondatszerkezeti, funkcionális jelenséggént tartjuk számon, hogy az igenevek jelzői és állítmányi helyzetben egyaránt előfordulhattak – s ebből többféle alaktani-szófajbeli változást le is tudunk vezetni –, a befejezett melléknévi igenév jelzői és állítmányi szerepben való előfordulását kell megvizsgálnunk. Ha az intranszitiv és a tranzitiv alapigékből képzett igeneveket vetjük össze, azt tapasztaljuk, hogy az intranszitiv alapszavú, bázisú (a kifejezésre vö. Károly 1967, 216) igenév – állítmányi szerepéből adódó, funkcionális hasadással létrejött – *-t* jeles múlttá átértékelődött formája is ugyanazt a jelentésrelációt fejezi ki, mint a jelzői/állítmányi igenév. Azaz: *a lépett ember* = (az) *ember lépett* [igenév] = *az ember lépett* [verbum finitum]³. Hasonlóképpen például: *állott étel* = *az étel állott* [igenév] = *az étel állott/állt* (valameddig) [verbum finitum]. Ezzel szemben a tranzitiv bázisú igék múlt ideje az előzménynek tekinthető befejezett melléknévi igenév jelzői vagy állítmányi szerepű használatának jelentésétől aktív–passzív vonatkozásban eltér (vö. még Jászó 1991, 337); például: *(magával) hozott ember* = *az ember hozott* [igenév] ≠ *az ember hozott* [verbum finitum]. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy amikor a tárgyrag még nem terjedt el általánosan, a verbum finitumként használt tranzitiv bázisú, *-t* jeles, múlttra utaló igealak szenvedő értelmét egy -AT, -TAT-féle elem közbeiktatásával ki kellett, illetve igen jól ki lehetett fejezni. Például:

elhagyott asszony ≠ asszony elhagyott [verb.fin.]

az -AT, -TAT képzőelem beépülése asszony elhagyatott* [verb.fin] =
= elhagyott asszony [a kiinduló szerkezet]

3. sz. ábra

*A máig kialakult speciális jelentéseket nem vetíthetjük vissza automatikusan a múltba. Így például az

elhagyatott igenévi jelentésével sem tehetjük meg.	Vö.	vont székér	{	vontatott székér	stb.
				vonatott székér	

Az ilyen képzésű ige pedig a rendszer mintái szerint az ikés, intranszitiv sorba épült be.

³ Az = jele a szerkezetek értelmi, jelentésbeli azonosságára utal.

2.3. Ki kell térni arra a kérdésre is: vajon eredetileg csak a tranzitív igékhez járulhatott-e a szenvedő képző, pontosabban annak előzménye. Véleményem szerint erős a valószínűsége annak, hogy az intranszitiv többől történő képzés is eredeti. Bármelyik keletkezési módot, magyarázatot vesszük ugyanis alapul (Klemmét kivéve), arra kell következtetnünk, hogy az intranszitiv igető után az -AT, -TAT elem lépteti be az ige jelentésszerkezetébe a második bővítmény lehetőségét⁴, valamint az -ik-kel való lezárhatóság alaki előfeltételét. Az ikes visszaható, szenvedő török, *hallik, érzik, szülik* típusú igék mintájára például az *áll, él, ül stb.* → *álltat, éltet, ültet stb.* igékből *álltatik, éltetik, ültetik stb.* típusú igék keletkezettek.

Ebben leljük meg az egyik magyarázatát a sokféle funkciót kifejező, gazdag alakiségű passzív igeképzés sokszínű jelentkezésének is. Az intranszitiv többől való képzés egyenes következménye az is, hogy az intranszitiv többől származó szenvedőige-képzést majd csak akkor kezdi furcsának felfogni a nyelvérzék, amikor az -ATIK, -TATIK képző végleg megszilárdul. Az alakhalmozás, a túljelölés már egyértelműen a szenvedő képző összeforrottságát jelzi számunkra. Az intranszitiv és tranzitiv töveknek a műveltető és az -ik elemhez való viszonyában tárulnak föl ezek az összefüggések, s csak így érthetjük meg azt a nyelvi bizonytalanságot, mely az -ATIK, -TATIK képző oszthatóságának, fölbontásának kérdésében még nyelvészek részéről is fölmerült. Gyakori eset, hogy maga a Nyelvtörténeti Szótár is tanácstalan annak eldöntésében, vajon egy műveltető képzős ige visszaható formájával vagy egy szenvedő képzős igével áll-e szemben. Például: a *beszolgáltatik, benyomotik, beköttetik, beszítatik stb.* ígét is műveltető képzős címszóként veszi fel a NySz.; az *alkalmaztatik* esetében pedig nem tud dönteni.

2.4. Összefoglalva: a szenvedő képző az -AT, -TAT műveltető képzőre és az -ik formánsra (ezek összekapcsolódására) vezethető vissza. A paradigmát azonban több oldalról meginduló szintaktikai folyamatok hozhatták létre. E változásokban kiemelkedő szerep jutott a különféle visszaható szerkezeteknek és jelentéseknek, valamint a befejezett melléknévi igenév, a -t jeles múlt idő és a -t ragos tárgy kategóriái összefüggéseinek. A vizsgálat megmutatja, hogy az intranszitiv és a tranzitiv igék bővítményszerkezete (jelentésszerkezete) szintén alapvető tényező volt a folyamatban. Valószínűleg az intranszitiv többől való képzés is szabályosnak, eredetinek tekinthető, amíg a szenvedő képző [-AT, -TAT] és [-ik] eleme valamelyest önálló volt. A szenvedő képző teljes funkcionális egységének létrejötte, grammatikai átértékelődése elvezetett – túljelöléseken, bizonytalanságokon keresztül – a mai nyelvi állapothoz, melyre jellemző, hogy szabályosnak csak akkor tartjuk a szenvedő képző használatát, ha e toldalék tárgyas

⁴ A beépülés a múlt időn s az E/3. személyű ikes alakon keresztül egyaránt megkezdődhetett, az eredmény ugyanaz lett, a paradigma kiépült. Az -AT, -TAT efféle szerepének talán legjobb megfogalmazását Károly Sándor adta (1967, 209).

alapigéhez járul. (Az analógia szerepét természetesen én is figyelembe veendőnek tartom.)

3. A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan él tovább a kialakult szenvedő képzős igerendszer a kódexirodalom korában. A Bécsi Kódex igéin végzett vizsgálatban a következő elvi megfontolásokra támaszkodom. – A passzívum alaki jelölője az -ATIK, -TATIK képző; ez az *a l a k i p a s s z í v s á g* kritériuma. A szenvedő képzős igék azonban gyakran nem passzív jelentésben állnak, hanem például mediális vagy reflexív szerepben. Ez azt jelenti, hogy mediális vagy visszaható igével helyettesíthetők (tehát az alakilag passzív igék *f u n k c i o n á l i s a n* lehetnek mediálisak, reflexívek stb).⁵ – Elkülönítem, és külön tárgyalom a szabályosan és a szabálytalanul képzett szenvedő igéket. *S z a b á l y o s* nak nevezem a képzést, ha az a következő módon történik: $[V_{tr} + K_{passz}] = V_{int(passz)}$. *S z a b á l y t a l a n* a képzés, ha a következő elemekből épül: $[V_{int} + K_{passz}] = V_{int(passz)}$.⁶

A következő, elemző részben a Bécsi Kódex passzív képzésű igéinek típusok szerinti vizsgálatát végzem el. A példák bemutatásában típusok bemutatására töreksem. Adataimat nem betűhíven közlöm, csupán a morféma szintű hitelesség megtartását tekintem feladatomnak, mivel e forma is megfelel a vizsgálat céljainak. Zárójelben a lelőhelyet adom meg a kódexben szereplő számozás szerint. Az értelmezésekhez az 1982-es kiadású Biblia (1982)⁷ szövegét használom föl.

3.1. Szabályosan képzett szenvedő igék

3.1.1. Mediális szerep. Az egyik legjobb példa erre az ÖTTETIK ige. Többször is efféle jelentésben áll: *kiöttetik* vala a láng 'kicsap a láng (a kemencéből)' (130/47).

– A KEZDETIK ige mindig 'kezdődik' jelentésben áll: próféta könyve *kezdetik* (286); *dulakodás kezdetett* a városban stb. Alátámasztják ezt E. Abaffy Erzsébet (1975, 416-417) megfigyelései is: „A *kezdődik* jelentést a kódexek korában a *kezdetik* fejezte ki: ... JordK. 615: »Az ynnep nap *el kezdetyk* vala.«»

⁵ A funkció tárgyilagossá megítéléséhez segítséget nyújt a bibliafordítás, a szöveg latin megfelelője, illetve a grammatikai környezet (például: jelen van-e olyan –TÓL– esetleg egyéb –ragos határozó a mondatban, amely indokolja a passzív értelmezést, használatot).

⁶ V^{tr} = tranzitív ige; V^{int} = intranszitív ige; $V^{int(passz)}$ = szenvedő ige; K^{passz} = a passzívum képzője; $K^{műv}$ = műveltető képző.

⁷ E frissebb szövegváltozat fölhasználását dolgozatom célja – a jelenkori és a Bécsi Kódex korabeli nyelvváltozat egységes alapú, következetes összevetése – kellően megindokolja.

A *kezetik*hez hasonló szerepű az *ELEVÉ* 'előre' *VETTETIK* is (245/11). Jelentése e helyeken: 'elől van, ezzel kezdődik (stb.)'. E csoportba sorolható még a *TARTATIK* ige is következő jelentéseiben: (a szövegek) görög betűkben *tartatnak* 'görög betűkben állnak (leírva), görög betűkkel vannak írva, görög betűsek'.

– Külön csoportba sorolhatók azok az igeik, melyeknek szenvedő alakját azért foghatjuk föl mediális funkcióként, mert Isten akaratára, a történés tőle való irányított-ságára utalnak. Isten mindenütt való jelenléte tehát a természeti történésekével azonos, azzal egyező nyelvtani formát és funkciót kíván.⁸

A következő igeik tartoznak ide:

– *FELTÁMASZTATIK*: „*feltámasztatnak* (a) téged megszaggatók” 'föltámadnak...' (272/7); *ELHOZATTATIK* 'eljön, elérkezik': „*elhozattassék* az örök igazság” 'eljön, elérkezik' (157/24). Ez az ige egyébként többnyire egyszerű, konkrét passzív szerepben áll ('elhozzák azt' ~ 'az *elhozattatik*' stb.). Egyetlen esetben még a csoportra jellemző mediális szerepben lép föl: „a könyvnek vége után *hozattatik* vala e kapitulum” 'következik...' (73/3); *MEGTÖRETETIK*: „a hajó veszedelmezik vala *megtöretetni*” 'már-már összezúzódtott' (240/4); *ELVÁGATTATIK*: „*elvágattatik* az oltárnak szarvai” 'letörnek...' (219/14); *ELTÉKOZLATIK* „sok házak *tékozlatnak el*” 'eltűnnek a házak' (219/15; 307/10).

– A következő esetek már közelebb állnak a passzív funkcióhoz.

A *LELETTETIK* vagy *HASONLATTATIK* ige például így is előfordul: „belőlem *lelettetett* te gyümölcsöd” 'tőlem van, tőlem származik'; „bölcesség *lelettetik* benned” 'bölcesség van benned, bölcs vagy'; illetőleg: „prófétáknak kezekbe *hasonlattattam*” 'próféták által szóltam hasonlatokban' (201/9; 198/10).

Az *ÉRTETETIK* már bizonyos fokig passzív funkciójának is tekinthető (átvitt jelentése miatt szerepe átmeneti jellegű): „...mely szívben *érttetetik*” 'szívben talál visszhangra, szívnek szól' (201/10).

3.1.2. Reflexív szerep

A *KENETIK* és a *KENETTETIK* ige a kódexben főleg reflexív szerepben fordul elő (255/15; 6/2). A NySz. tanúsága szerint akkoriban nem volt meg a ma reflexív funkciójú *kenekedik* ige. A passzív képző tehát ezt a szerepet is elláthatta. (Meg kell jegyezni, hogy a *ken* tiszta tranzitív ige mindegyik kódexbeli előfordulásában visszaható szerkezetben használatos: *keni magát vmivel*.) A másik, reflexív szerep-

⁸ Itt csupán arra a – számomra kézenfekvőnek látszó – összefüggésre szeretnék rávilágítani, hogy a történés (természeti jelenség stb.) a vallásos fölfogásban nem „magától” jön létre, hanem tulajdonképpen Isten cselekedete. Horváth Mária mindezt „kissé talán misztikus magyarázatnak” találja.

ben is előforduló ige a MEGÉKESEJTETIK, mely 'magát megékesíti, fölékesíti' értelemben is megjelenik a kódexben (52/13; 286/4).

3.1.3. Passzív szerep

– Van néhány olyan ige, melynek a mai fordításban *határozatlan alanyt* vagy *személytelen megoldást* feleltethetünk meg. Ilyenek a következők: VONTATIK: „gyötrelmekre *vontatik* vala” 'kínpadra viszik; föllép a kínpadra' stb. (92/28); RAKATTATIK: „ház *rakattasson*” 'épüljön, építsenek...' stb. (256/11); LÁTTATIK: „*láttatnak* vala vizet meríteni” 'látják őket vizet meríteni; észrevehető, látható volt, hogy...' stb. (24/7).

– Egy másik csoportot alkotnak azok az igék, amelyek *szókásos, álltallános* vonatkozást emelnek ki. Mai fordításuk főleg általános alanyú tranzitív ige vagy mediális jellegű ige. Ide tartoznak a következők: NEVEZTETIK, MONDATIK/MONDATTATIK *vkinek, vminek*: 'hívják, nevezik, tartják (stb.) vkinek, vminek' (232; 23/3); VISELTETIK: „bálványok vállakon *viseltetnek*” 'vállon hordják, viszik, illetve szokták vinni a bálványt' (112/25); – egy esetben mediális funkcióban is megjelenik: „*álság viseltetik* ő kezében” 'ravasz, álnok' (154/25); GERJESZTETIK: „Isten nem *gerjesztetik* haragra” 'nem gerjeszthető haragra, senki sem gerjesztheti haragra' (27/15). – A *gerjed* és a *gerjesztetik* ige használata között a kódexben megfigyelhető olyan különbség, hogy az előbbi jelentése specifikusabb (hirtelenkedetbe *gerjed*, haragra *gerjed* az ember), míg az utóbbi általánosabb, szélesebb körű, mind a *gerjed* jelentésében, mind pedig konkrétan értelemben megjelenik (a kemence, a tűz, a fazék *gerjesztetik*). MEGÉGETTETIK: „amiként az ezüst *megégettetik*” 'amint az ezüstöt is kiégetik, ki szokták égetni' (315/9). Ez az ige egy esetben ténylegesen passzív funkcióban jelenik meg – az Úr mondja – : „*megégettetnek* tűzzel” 'az Úr megégeti' (247/7).

– Újabb csoportot képez az a ma is tipikusan szenvedőként fölfogott szerkezet, melyben *-tól/-től* ragos határozó formájában megjelenik az aktív cselekvő is. Például: „(a bért,) kivel *megbérlettem* őtőlük” 'azt a szép bért, amennyit érek nekik' (311/13).

3.2. A szabálytalan szenvedő alakok főbb csoportjai

3.2.1. Sok esetben *mediális jellegű funkció* ban jelennek meg ezek az igék. Ide tartoznak a következők:

– KELLETIK: Sok előfordulása mindegyikében helyettesíthető a *kell* igével is. – JUTTATIK: „mígnem *juttatik* tengerre” 'jut' (13/14). Megjegyzendő, hogy ez az alak csak egyetlen helyen fordul elő, míg a *jut* 20-szor jelenik meg a kódexben. – RÁ-

ZÓDTATIK: „térdei egymáshoz rászódatnak vala” ’egymáshoz verődtek’ (141/6). – **MEGOSZLATIK:** „megoszlattott ő szívük” ’két színű a szívük’ (194/2), az ige másik előfordulása passzív funkciójú (l. később). – **ÁLLAPTATIK:** „...és vége után állaptatik pusztulat” ’elpusztul, vége lesz’ (158/26). – **MEGVÁLTOZTATIK:** „királynak orcája megváltoztaték” ’elváltozott az arca’ (141/6). Minden előfordulása ehhez hasonló. Megemlítendő, hogy a *változik* ige viszont csak egyetlen egyszer fordul elő, noha ma éppen ezt használnánk minden egyes szöveghelyen. – **MEGRÉMÖLTETIK:** „kik jelen állnak vala, hamis irgalmassággal rémöltetének meg” ’rémültek meg’ (91/21). – **HÁBOROLTATIK:** „a király pedig háboroltatik vala” ’nyugtalan, zavarodott lesz’ (82/19). – **MEGFESLETIK:** „veséinek ízi megfeszletnek vala” ’csípőjének ina elemnyed’ (141/6). – **VIGADTATIK:** „a csillagok vigadtattanak” ’...vidáman ragyognak’ (104/34). Itt is meg kell említeni, hogy a *vigad* ige huszonegyszer fordul elő, tehát a *vigadtatik* egyedi, ritka jelenség (l. a *juttatik* ígét előbb!). – **BÓDOGLATIK:** ’sikerral járt, boldogult’ (154/24). – **TISZTOLTATIK:** „és legottan megtisztoltatának” ’miután a nép megtisztult’ (46/22).

3.2.2. Egyes esetekben (a szabályos szenvedőkhöz is hasonlóan) már passzívabb funkcióban jelentkeznek ezek az igék, mivel a háttérben, a szöveggörnyezetben **I s t e n** van jelen **m i n t c s e l e k v ő**. (Természetesen fordításuk mediális is lehet, ezért alkotnak közbülső csoportot.) – **MEGFORDOLTATIK:** „ő maradékai megfordoltatnak” ’visszatér a maradék’ (252/3). – **MEGFESLETTETIK:** „kövek megfeszlettetnek őtől” ’darabokra törnek előtte a sziklák’ (259/6).

3.2.3. Következő csoportunkban a **p a s s z í v f u n k c i ó j ú** példák találhatók. Itt már valamilyen cselekvő személy vagy személyek vannak jelen a mondatban **határozói mondatrészként**. Ha pedig ez nincs meg, mindenképp jelen van a szenvedő nézőpont külső, cselekvő, ható eleme: a megértésben – a jelentésben.

– *Ahol kitett határozó is van:*

VESZEDELMEZTETIK: „ki miatt a hajó veszedelmeztetik” ’veszélyben van miatta, tőle’ (239). – **LESELKEDTETIK:** „ellenségektől leselkedtetnek vala” ’figyelik, lesik őket’ (258).

– *Ahol nincs kitéve határozó:*

SZÓZATTATIK: ’szót adnak neki; megszólalásra bírják, kéri’ (268). – **MEGBIZONYOLTATIK:** „sokan ők megbizonyoltatnak” ’sokat próbára tesznek’ (167/10). – **MEGFEJÉRÖLTETIK:** „sokan ők megfejtetnek” ’sokat megtisztítanak’ (167/10). – **MEGPUSZTULTATIK:** „Izraelnek szenteleti megpusztultatnak” ’szentélyeit lerombolják’ (226/9).

3.2.4. Az itt következő csoportban néhány igét részletesebben vizsgálók meg, mert jóllehet beilleszkednek az előző típusokba, elemzésük külön tanulsággal is jár.

a) *ÉLTETETIK*

A kódexben huszonkétszer fordul elő, főleg intranszitiv kiható és bennható jellegű funkciókban. Az igének a következő fontosabb használati helyzeteit érdemes megemlítenünk:

Bécsi Kódex	Szöveghely	Mai bibliafordítás
(a nép) új törvényekkel <i>éltetik</i>	55/8	<i>különböznek törvényeik</i>
a dajka tisztével ~ <i>ik</i>	10/16	<i>dajkálta a gyereket</i>
a gyűrűt, kivel ~ <i>ik vala</i>	56/10	<i>gyűrűt, amit viselt</i>
kenetekkel ~ <i>nek vala</i>	52/12	<i>keneteket használtak</i>
hamukkal ~ <i>nek vala</i> ágyért	57/3	<i>hamu és zsák volt a fekhelyük</i>
így ~ <i>tek</i> 3 esztendeiglen	117/5	<i>így kellett 3 éven át nevelkedniük</i>
ez igékkel ~ <i>ett</i>	291	<i>e szavakat használta</i>
húsokat, kikkel illik vala ~ <i>ni</i>	91/21	<i>húst, amit megehet stb.</i>

E használatok esetenkénti passzív jellegük ellenére is távol esnek az igazi szenvedő funkciótól. Hogy megértsük az *éltetik* ige gyakori fölbukkanását, figyelembe kell vennünk a következőket. A latinnal igen szoros megfelelésben van a fordítás. Az *él* (*vmivel stb.*) ige mindig a latin *vivo* fordításaként jelenik meg, míg az *éltetik* sohasem a *vivo* fordítása, hanem több más latin ige közös magyar megfelelője (*utor* (9)⁹; *vescor* (6); *fungor* (3); *nutrior* (2); *fruor* (1); *abutor* (1)). Ebből következik, hogy az *éltetik* szerepe eltávolodott az *él* alapjelentésétől, és épp a passzív képző halmazódásának köszönhetően egy általánosabb, közvetettebb „töltelékelem”, s e g é d e l e m - s z e r ű szerepet játszik a fordításban. Természetesen ahhoz, hogy ez a szerep létrejöhetett, az *él* alapige általános, könnyebben absztrahálható jelentése is hozzájárult. Viszont az új funkció, a segédszó jelleg a passzív forma által rögzül, és lesz termékennyé. Egyes esetekben a passzív funkcióhoz egészen közel áll az ige használata,

⁹ A zárójelben az előfordulások számát adom meg.

s fokozatokon keresztül hajlik át a szinte tartalmatlan – illetve sokféle tartalom kifejezésére alkalmas – használatba.

b) EMLÉKEZTETIK

Az ige háromszor jelenik meg a kódexben, s mindhárom esetben passzív funkcióban. Például: „megemlékeztetik ő hamisságok” '(az Úr) megemlékezik gonoszságukról' (192/13).

Azt tapasztaljuk, hogy egy kiható ige passzívuma a többi intranszitiv igenem passzív alakjánál könnyebben, egyértelműbben lehet szenvedő szerepű; hiszen az intranszitiv kiható áll legközelebb a tranzitiv csoporthoz. Ezt mutatja az *emlékeztetik* példája is, mert az *emlékezik* alapige kiható (emlékezik vmire, vmiről).

c) INDOLTATIK

E szabálytalan passzívum hatszor fordul elő a kódexben, de három különféle szerepben.

– Négy esetben az ige a *mediális* funkcióhoz közel eső használatú, de a passzív funkciót is képviseli valamelyest, mert egy erő (Isten) cselekvő jelenlétét fejezi ki: „Hegyek megindoltatnak vizekkel (együtt)” 'meginognak a hegyek és a vizek...' (46/18).

– Mászor a hasonló használat ellenére az ige már nem fordítható mediálissal, mert a *ktiv cselekvést* fejez ki: „és megindoltatnak tengertől” 'és vándorolnak az egyik tengertől a másikig' (229/12).

– Végül van olyan használata is az igének, ahol *lelki folyamatra* vonatkozik: „félelemmel megindoltattak” 'félelem és rettegés fogta el őket' (43/1).

Látható, hogy az *indul* ige a konkrét cselekvéstől a passzív mozgáson át a lelki folyamattig többféle jelentésben is használatos (jelentésátvitel). A passzívum *-tatik* képzője nem mutat önálló funkciót ezekben a példákban, esetleg annyit, hogy valamilyen *külső hatás* közvetettsége, jelenléte érezhető lesz általa.

3.3. Miután a leglényegesebb példákat bemutattam, a szabálytalan szenvedő formák közös problémáiról szólok, illetve a *passzívum* kódex korabeli használatának általános sajátosságait emelem ki.

3.3.1. E. Abaffy Erzsébet (1975, 411-414) a *kelletik* igeről írt cikkében a következő ide vonatkozó gondolatokat adja elő.

A problémáról írva:

„A szenvedő igealak ... nemcsak a magyarban, hanem más nyelvek grammatikája szerint is csakis tárgyas igéből hozható létre, márpedig a *kell* ... mindig intranszitiv volt.

[...] Az ..., hogy ezek a passzívumok [az intr. alapból képzettek]¹⁰ eredeti szövegekben – nem [csupán] latinból való fordításokban – szerepelnek, azt bizonyítja, hogy a tárgyatlan alapigéből képzett szenvedők mégsem írhatók egytől egyig a latin rovására ...
 [...] A másik magyarázati lehetőség az lenne, hogy pl. ... a *fehérültetik* egy *fehérültet* alapszó származéka volna (Révai véleménye). [...]

Megmagyarázhatnánk azzal is ..., hogy elfogadott volt a régiségben [ez a képzés] ... De akkor is felmerül a kérdés, mi lehetett a funkciója ..., s miért lehetett olyan népszerű ...”

Saját véleménye pedig a következő:

„A *fehérültetik* ige szemben a *fehérül* igével ... a maga [-*tetik*] képzőjével utal arra, hogy valakitől, valamitől kiindult a cselekvés; másrészt a *fehérültetik* szemben a *fehérítettetik* igével, a maga -*ül* képzős változatával a cselekvés, okozás következtében beálló állapotot is hangsúlyozza. [...] A szenvedő alaknak speciális funkciója volt. Az *indul* ige önmagában mind aktív cselekvést ('megy'), mind pedig történést ('léleken felindul, megindul'; 'elkezdődik') egyaránt jelenthetett ... a nyelvérzék igyekezett elkülöníteni a két jelentést, s a történést kifejező igehez alaki megkülönböztettként a passzívum képzőjét tette hozzá, ezzel kívánta az ige medialitását külön is hangsúlyozni. [...] Véleményem szerint tehát a *történést kifejező igék jelentésének alaki kitevővel való megtámogatása volt az intranszitiv igék szenvedő képzőjének legfontosabb funkciója*. Akkor is, ha az ige nem adott félreértésre okot. Ebben a szerepben találjuk meg a *kell*etük igealakban is az -*etik* képzőt. ... a *kell* ige személytelen, ... mediális jellegét hangsúlyozza a képző.”

3.3.2. Azért idéztem itt ilyen hosszan a szerző fejtegetéséből, mert nagyon jó összefoglalása a kérdésnek, s magam is egyetértek E. Abaffy Erzsébet magyarázatával. Azonban néhány gondolattal ki kell egészítenem a fentieket.

– A szabálytalan passzívum nem csupán a történést kifejező mediális funkciójú igeiken tapasztalható, hanem más esetekben is. A már említett igék közül a *megfordoltatik* 'visszatér' jelentésben vagy az *indoltatik* 'elindul' jelentésben aktív szerepű, nem történést jelöl. Igaz viszont, hogy zömmel valóban mediális jellegűek a szabálytalan szenvedők. Csakhogy a szabályos szenvedők még inkább! Meg kell tehát néznünk azt, hogy a szabályos és szabálytalan szenvedő igealakok használatában adódik-e valamilyen különbség. Vizsgálataim során úgy tapasztaltam, hogy rendszerszerűnek mondható eltérés nincs ilyen vonatkozásban, noha lélektanilag támogatható az a megfontolás, amit Abaffy a *fehérül* – *fehérültetik* – *fehérítettetik* szembenállásáról előadott. (A lélektani szempont itt a struktúrakeveredés magyarázó elveként léphet be a vizsgálatba.)

¹⁰ A betoldások tőlem valók: H. Tóth Tibor.

Azonban azt kiemelésre érdemesnek tartom, hogy maga a szenvedő képző olyan általános funkciókat is képvisel, amelyek már nem köthetők közvetlenül a *transzítív – intranzítív* viszonyhoz. Fontosnak tartom a következőt.

A szenvedő funkció alkalmas arra, hogy a *személytelenség*, a *közvetettség* kifejezője lehessen. Ez nagyon jól illeszkedik egy olyan szöveg stílusába, mint például a bibliafordítás. Olyan elbeszélésről van ugyanis szó, melyben nagy dolgokat, változtathatatlan és korban is távoli eseményeket kell a lehető legkisebb személyes beavatkozás nélkül elmondani, továbbadni. Ezt a távolságtartó előadásmódot leginkább a szenvedő szerkezet szolgálhatja. Nem kevésbé lényeges az sem, hogy egy ilyen latin szöveg nagyfokú hűséggel tolmácsolandó, s ezt a fordító meg is teszi.

Az is szerepet kap a passzívum gyakori használatában, hogy (a Bibliáról lévén szó) Isten mindenütt való jelenléte – sokszor mint az egyes oksági folyamatok előidézője, ágense – a szenvedő képző révén nyelvi formában is érzékletesen juthat kifejezésre.

A szenvedő képző szerepének sokszínűségét mutatja, hogy a szabályos szenvedő reflexív szerepű alakot is képezhet, s nagyon tanulságos az egyértelműen mediális kitevőként való megjelenése a *kezdetik*, *ötletik* típusú igékben. Ez is igazolja E. Abafynak a szenvedő képző mediális jelölő szerepére vonatkozó elképzelését, hiszen a szabályos passzívum efféle alakjaiban kialakult funkció a szabálytalan passzívumban is megjelenhet, de ott már csak a medialitás kiemelése lehet a feladata, hisz maga az alapszó intranzitív, s így a *transzítív – intranzítív szembenállás* szükségképp *elveszik*. Emellett az *éltetik* példáján láthattuk, hogy az *elvonság*, *közvetettség* funkcióját nagyon jól kifejezheti a passzívum képzője.

A műveltető *-AT*, *-TAT* a szenvedő képzőben nemcsak történetileg van benne, hanem némileg a szinkrón rendszerben is él a passzívumon belül, mivel a szenvedő képzőben a *mástól való ráhatás* jelentésmozzanata a műveltető elem ottlétének funkciója. Biztosítja ezt az is, hogy maga a műveltető képző ugyanilyen alakban él ma is, és erősen produktív. Ugyanakkor azzal nem érthetünk teljesen egyet, hogy a szabálytalan szenvedő alakokat leíró szempontból úgy kellene tagolni, mintha műveltető ige és *-ik* kapcsolatából származnának. A műveltető képző és az *-ik* passzívumban való szoros kapcsolatának következménye (a különösen egytagú igéken megjelenő) *alakhalmozás* is (pl. *hitettetik*, *vetettetik*, *vitettetik* stb.). Ehhez az elbizonytalanodásból származó *túljelöltséghez* az is hozzájárul, hogy sokszor az intranzitív igéhez előbb műveltető képzőnek kell kapcsolódnia, hogy az így létrejött tranzitív igéből szenvedőt lehessen alkotni. Tehát szabályos szenvedő szerkezet esetén:

$$[(V^{int} + K^{műv}) = V^t] + K^{int(pasz)} = V^{int(pasz)}$$

Pl.: FERTEZ-TET-TETIK (stb.)

– Ki kell még térnünk egy kérdésre a szenvedő képzők vizsgálata kapcsán. A Bécsi Kódexben előforduló igecsaládok, tranzitív–intranszitiv szembenállások az intranszitiv oldal fölényét mutatják, legalábbis változatosságban. Például a *fordejtatik*; *fordolatit*, *fordol* három intranszitiv igével csak egyetlen tranzitív, a *fordejt* áll szemben. Nincs ugyanis a kódexben *fordejtat*, de nincs *fordoltat* sem. Ez nem azt jelenti, hogy az intranszitiv formákra számban nagyobb szükség volt, hanem azt, hogy a szenvedő képző segítségével finom árnyalatokat lehetett kifejezni. Ezt pedig csak úgy értelmezhetjük, hogy a passzívum képzője egyrészt általános, másrészt sokszínű funkciókat képviselt. Ez egybevág eddigi megállapításainkkal.

3.4. Egy ellentétes tendencia

Olyan példákat mutatok itt be, melyek passzív funkcióban szenvedő képző nélkül jelennek meg. Ez azért kivételes, mert mint láthattuk, épp a túljelöltség jellemző erre a funkcióra, illetve alaki jelölőjére, a passzív képzőre. Ezért is neveztem a jelenséget *ellentétes tendenciának*, mely a túljelöléssel szemben a *nyelvi gazdaságosság* megnyilvánulása. A jelenség viszont – természetéből adódóan – csupán szórványos.

3.4.1. – „*Kiirtattanak* a kiirtótól és a kígyóktól *elvesztenek*” (28/25). Tehát: *elvesztesz* helyett csak *elveszik* szerepel.¹¹

– „*Hegyek megindultanak* őtől” (259/5): itt nem a *megindultatik*, csupán a *megindul* ige szerepel.

A két példában közös, hogy az aktív cselekvő határozóként jelen van a mondatban, s így a passzív funkció „kötelező”. Tehát az egyébként mediális funkciójú alakokat itt passzív használatnak kell értékelnünk.

3.3.2. „...*hogy megbátorodnék és megerősítenék*” (161/1). Azonos latin funkció és alak mellett („*confortaretur et roboraretur*”) a szöveggörnyezet passzív megoldásai ellenére nem *megbátoríttatik* szerepel, hanem *megbátorodik*; vagyis passzív helyett mediális ige. A szövegből nyeri el ez esetben az ige a passzív funkciót, mivel nincs egy, az előbbi példákban említett típusú határozó a mondatban. (A kódexben nincs *megbátorejtatik* alak, csak *megbátorejt* és *megbátorodik*.)

3.5. Tekintsük át egy táblázatban a szenvedő képző régebbi és mai produktív funkcióit az egyes igenemekben, hogy lássuk, mennyivel szélesebb körű volt az *-ATIK*, *-TATIK* szerepe régebben.¹²

¹¹ Az *elvesztenek* esetében a *-t* elem miatti tagolásbeli elbizonytalanodással is számolnunk kell.

¹² Horváth Máriának azon megjegyzésével teljesen egyetértek, mely szerint a Bécsi Kódex szenvedő képzős igéi „alkalmi fordítási kísérletekről” is tanúskodhatnak. Ez azonban éppen hogy összhangban, ok-okozati összefüggésben van a leírtakkal, a szenvedő képző igen kiterjedt, sokoldalú használatával.

Igenemfunkció	Produktív esetek (Példák)	
	Régen	Ma
Passzív	<i>mondatik;</i> <i>megégettetik</i> stb.	<i>vétetik</i> stb. (produktív, de elavult, ill. régies)
Mediális	<i>öttetik;</i> <i>kezdetik;</i> <i>kelletik</i> stb.	<i>szükségeltetik</i> stb. (nem produktív) stb.
Bennható	<i>indultatik</i> stb.	–
Reflexív	<i>kenettetik;</i> <i>ékesejtetik</i>	–
Kiható	<i>éltettetik</i>	–

* A *vezettetik valahová* stb. típusú példák nem felelnének meg az *éltettetik* jelentésintegrációjának.

4. Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a passzívum képzője – szabályos esetekben is – lehetőséget adott gazdag jelentésárnyalatok kifejezésére. A szabálytalan passzívum külön funkciót is jelentett; emellett pusztán a mediális funkció alaki jelölőjeként is szerepelt a korabeli használatban. A latin szövegek fordítása és a bibliafordítások stílusa olyan funkciójú nyelvi eszköz megteremtését és széles körű használatát igényelte, amilyen a passzívum képzője volt, illetőleg amilyené vált éppen e sajátos alkalmazása folytán. Olykor pusztán megszokásból, stílus- és műfajjelző elemként, „tartozékként” is megjelenhetett ez a képző, és szinte elburjánzott.

A passzívum képzője ma is jelen van ugyan eredeti magyar szövegekben, sőt a népnyelvben is, de használata nem olyan jellegű és mértékű, mint a kódexirodalomban volt. Néhány igében meg is tapadt – egyedi jelentéssel – az -ATIK, -TATIK képzőelem. Lexikalizálódásának legjobb példája a (valószínűleg igen korai) *születik* ige (D. Bartha 1991, 95). Azonban néhány további alakulatban is számottevő specializálódás ment végbe a képző révén (pl. *szükségeltetik*, *viseltetik*, *adatik*).

IRODALOM

- Biblia 1982, *Biblia*. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, Szent István Társulat.
- D. Bartha Katalin 1958, *A magyar szóképzés története II.* (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek) Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1991, *Az igeképzés*. In: Benkő L. szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–103.
- E. Abaffy Erzsébet 1975, *A kelleltik igéről*. Magyar Nyelv 71, 410–417.
- E. Abaffy Erzsébet 1977, *A műveltető igékről I.* Magyar Nyelv 73, 9–19.
- Finály Henrik 1888, *Hogy is mondjuk magyarul?* Budapest, Kiadja a MTA
- Jászó Anna 1991, *Az igenevek*. In: Benkő L. szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 319–352.
- Károly Sándor 1967, *A magyar intranzitív–transzitív igeképzők*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V, 189–218.
- Klemm Antal 1942, *A magyar szenvedő ige*. In: Melich-émlékkönyv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest
- Komlósy András 1973, *A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése*. Nyelvtudományi Közlemények 75, 155–175.
- Mészöly Gedeon 1941–43, *Az ikes ragozás -ik ragjának eredete*. Nyelvtudományi Közlemények 51, 1–13.
- Simonyi Zsigmond 1895, *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I.* Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása
- Simonyi Zsigmond 1906, *Az ikes ragozás története*. Nyelvészeti füzetek 28. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása. (főleg 7–10)
- Szinnyei József 1892, *A szenvedő igék képzése*. Magyar Nyelvőr 21, 102–105.

SOME PROBLEMS OF PASSIVE DERIVATIONAL VERBS

TIBOR H. TÓTH

The first part of this paper gives a review of different approaches to the origin of passive derivational suffixes in Hungarian and presents the current hypothesis. Special emphasis is given to the parallelism of processes, the function of reflexive sentence structure on the one hand, and the formal and functional interrelatedness between the derivational suffix of the past participle and the inflectional suffix of the past tense (-t/-tt), and the systematic influence of the appearance of the accusative suffix on the other.

The second part is a classification of the passive derivational verbs found in *Bécsi Kódex* (*Viennese Codex*), and a summary of some essential problems in the use of the passive.

14 ÉVES GYERMEKEK ÉLŐ NYELVHASZNÁLÁ- TÁNAK NÉHÁNY BELSŐ ÖSSZEFÜGGÉSE

ZSULÁN JULIANNA

Az itt következő adatok egy nagyobb empirikus vizsgálat részei; a teljes anyagból a kutatás céljaira és körülményeire, valamint az élőnyelvi töltelék- és hibajelenségekre vonatkozó részek korábban már megjelentek (Zsulán 1989–90); s ugyancsak napvilágot látott a korpuszban szereplő 155 tanulótól összegyűjtött kb. 114 ezer szövegszó főneveinek jelentéstani vizsgálatáról szóló összegzés (Bicskeiné 1990). Így e közlemény nem tér ki egyetlen olyan témára sem, amely az említett írásokban megjelent.

Ahhoz azonban, hogy az alább következő elemzések világosak legyenek, mégis szükséges a hivatkozott első cikkből a korpusz jellegére vonatkozó közléseket megismételni.

Az itt közölt vizsgálat anyagát 155 nyolcadik osztályos tanulónak kb. 114 ezer szövegszónyi spontán beszélt nyelvi szövege adja. Őket egy nagyobb kutatási bázisból rétegezett mintavétellel választottuk ki úgy, hogy a kiválasztási szempontok az országos arányok leképezésére törekedtek az adatközlők neme, a szülők iskolai végzettsége és az iskola szociológiai környezete szempontjából.

Az adatgyűjtést megelőzően a kiválasztott tanulókkal csoportosan és egyénileg ismerkedő, gátlásoldó célú beszélgetést tartottunk. Ezt követően minden gyerekkel 2 x 5 percnyi magnetofonos felvétel készült két témáról: 1. egy történet elmondása (saját élmény, film vagy irodalmi mű cselekménye lehetett), 2. pályaválasztási elképzelések és motivációk, jövőkép. Az első téma tehát elbeszélő, a második értekező-fejtegető műfajú spontán szöveg alkotását kívánta; s vélhetőleg az első könnyebb, a második nehezebb feladatot rótt az adatközlőkre. A feladatokat előre nem, csak egyénenként, közvetlenül a felvétel előtt kapták meg, s a már elhangzott interjúk alanyai „kötelező titoktartást” fogadtak. Erre feltétlenül szükség volt a spontaneitás biztosítása végett. S mivel ezek a 14 éves gyerekek élvezték a játékos hangűtést, tapasztalataink szerint többnyire sikerült is a „titoktartást” megőrizni.

A felvétel előtt folyamatos beszédre kértük őket, segítséget csak akkor adtunk, ha az adott időn belül kifogytak a mondanivalóból, s akkor is csak olyan segítséget, amelynek a megfogalmazása nem adott nekik új kifejezéseket, ötleteket a folytatásához (pl. egyáltalán nem tettünk fel teljes formájú kérdéseket, sem kiegészítendőket, sem eldöntendőket).

Az elhangzott szövegeket ellenőrzés után számítógépre vittük, majd Word-program segítségével részint kódoltuk a vizsgált nyelvi jelenségek szerint, részint egyénenkénti szógyakorisági listákat készítettünk (ezekből készült a teljes korpusz gyakorisági szótára). A kódjelek összesítése és a statisztikai adatok kiszámítása szintén

számítógépen történt. Megjegyzendő még, hogy – mivel a minta kiválasztását külső személy végezte – a kódolás időszakában az adatközlőkről mindössze annyit tudtunk, melyik iskolába járnak, sem tanulmányi eredményük, sem társadalmi hátterük nem volt ismeretes számunkra; így a szövegek egyes nyelvi jelenségeinek megítélésében még akaratlanul sem lehettünk részrehajlók.

Ebben a dolgozatban a nyelvhasználati jelenségek közötti összefüggések feltárására a statisztikai módszerek közül a korrelációs számítást használtuk fel. Ez a módszer a nem oksági, valószínűségi kapcsolatok vizsgálatára alkalmas, hiszen képes meghatározni a sztochasztikus kapcsolatok szorosságának mérőszámát: a korrelációs együtthatót. Az alábbiakban az összes elemzés ezzel az adattal dolgozik. A korrelációs együttható (a dolgozat szövegében következetesen: „a korreláció”) értelmezése a következő:

- ha értéke:
- 0, akkor a két jelenség között nincs kapcsolat;
 - 1, akkor a két jelenség között igen erős fordított arányosság áll fenn;
 - +1, akkor a két jelenség között igen erős egyenes arányosság áll fenn;
 - 0 és 1 közé esik (akár negatív, akár pozitív előjellel), akkor
 - 0,0 – 0,3 gyenge összefüggést,
 - 0,3 – 0,6 mérsékelt,
 - 0,6 – 0,9 erős,
 - 0,9 – 1,0 igen erős kapcsolatot jelez.

A korpusz jellegének és a statisztikai eljárásnak az ismertetése után álljon itt a dolgozatban használt nyelvészeti terminológiára vonatkozó néhány megállapítás is! Mivel a feldolgozott anyag spontán beszélt nyelvi szöveg, a dolgozatban előforduló „mondat”, „mondategység” kifejezések (amelyek az írott szövegre vonatkozó terminus technikusok) „megnyilatkozás”, „nyilatkozat”, illetve „egység”, „egész” értelemben használatnak. Továbbá: az „élő nyelv”, „beszélt nyelv”, „elhangzó szöveg”, „élőszóban elhangzó mondat” kifejezések mind a „spontán beszélt nyelvi szöveg” szinonimáiként kerültek a dolgozatba, bár kétségtelen, hogy jelentésük a szakirodalomban nem teljesen egyezik az itt használttal.

E dolgozatban a következő nyelvhasználati jelenségek közötti belső összefüggések matematikai-statisztikai vizsgálatának eredményei kaptak helyet:

a) A korpuszban előforduló nyelvi jelek és jeltípusok közötti arányok mérésére az *iteráció* ($J : J_i$) és a *szókincsgazdagság* ($J_i : \sqrt{J}$) mutatóját használtuk fel. E két mutató a magyar szakirodalomból is jól ismert (Nagy 1980, 25., Zsilka 1974, 22.); köztudott az is, hogy az utóbbi csak 2000 szövegszó feletti korpuszban ad torzítatlan képet. Hasonló a gond az iterációs mutatóval is. Minél rövidebb ugyanis egy szöveg, annál kisebb a szóismétlések (nyelvhasználati hibák!) valószínűsége, s a szóismétlődéseké (a nyelv természetes jelenségei, pl. a névelők, névmások, vagy a téma részletezésé-

hez feltétlenül szükséges szavak esetében) is meglehetősen csekély. A hosszabb szövegekben az ismétlődés száma törvényszerűen nő, az ismétlésé csak fogalmazási ügyetlenség miatt. Ha pedig azonos terjedelmű két szövegből az egyik részletesen kifejti gondolatait, a másik csak felvillantja őket, az előbbiben biztosan több lesz az ismétlés és ismétlődés (a feltétlenül szükséges szavak miatt meg esetleg a fogalmazási gyakorlatlanság miatt is), vagyis: az első szöveg iterációs mutatója kedvezőtlenebb lesz, mint a másodiké, pedig a szövegminőség az első esetben jobb. Ezért az iterációs adatot ebben a korpuszban kétféle módon értelmeztük: elvileg akkor kedvező a közleményben a jelöltípus viszony, ha a mutató értéke alacsony; de a fejletlen vagy fejlődőben levő nyelvhasználatú szövegek alacsony értékű mutatói éppen a rövidség és kifejtetlenség miatt alakultak ki, ez esetben tehát a magasabb értékek a kedvezőbbek (tehát ha a közlemény hosszabb és kifejtettebb). Az itt vázolt problémák megkérdőjelezzik e mutatók használatát; s hogy mégis felhasználtuk őket, annak oka az a feltevés volt, hogy a várható torzítások és értelmezési nehézségek ellenére is képesek lesznek a többi mutatóval együtt jellemezni az egyéni nyelvhasználatot.

E két mutatónak egymással és a többi mutatóval kialakult kapcsolatait az 1.1.

– 1.4. pontban tárgyaljuk.

b) Mutatót képezünk a szövegben előforduló *elvont jelentésű jelípusok* arányának vizsgálatára, s ennek segítségével az egyéni szókészlet absztrakciós szintjére nézve kívántunk adatokat szerezni. (Az osztályozás szempontjairól és módszereiről l. Nyr. 114: 68-9.) Ezen mutató kapcsolatainak elemzése a 2.1. – 2.3. pontban található.

c) A terjedelem mérésére a *teljes korpusz*, a *tartalmi egységek* és a *mondategységek szövegszavainak számát* használtuk. Tartalmi egységnek azokat a szövegegységeket neveztük, amelyek neve az írásos közleményekben bekezdés; mivel azonban ezek elkülönítése az elhangzó beszédműben még a mondategységek határainak megállapításánál is nehezebb (és ezért szubjektívebb is), célszerűnek látszott másik elnevezés keresése. A tartalmi egységek határait - hasonlóan a drámai művek felépítésében a jelenetek tagolásának elvéhez - ott húztuk meg, ahol vagy az előbbiekhöz képest teljesen új gondolat kezdődött, vagy pedig olyan motívummal bővült a szöveg, amely újabb kifejtést igényelt. Ezek az új motívumok a szövegben mindig rémák, de természetesen nem minden rémához tartozik új tartalmi egység, csak azokhoz, amelyek új gondolatsort indítanak meg. Ebben a korpuszban a tartalmi egységek terjedelme igen változó: lehet bekezdésnyi vagy csupán egy-két mondategységnyi is.

A terjedelemre vonatkozó mutatók egymással és a többi mutatóval kialakult kapcsolatait a 3., 3.1. – 3.3. pontban olvashatók.

d) A gondolatok grammatikai strukturáltságának (alárendeltségi fokának) vizsgálatában három mutatót alkalmaztunk: 1. a *mondategységek* és a *mondatrészek átlagos mélységének* mutatóját, (ezek lényegében súlyozott átlagszámítással jönnek

létre az egyes szintek népességének a szint sorszámaival való megszorzása útján), valamint a két valódi mélységmutató összevonásából nyert *átlagos mélységmutatót*.

Ezen mutatók kapcsolatainak elemzését a 4. pont végzi el.

Az alább közlendő eredmények segítségével nemcsak a fejlődőben levő élő nyelvhasználat néhány jellegzetességére kívánunk rámutatni, hanem arra is, hogy a felsorolt mutatók hogyan működnek, mennyire adnak jellemző képet a vizsgált nyelvi jelenségekről, s alkalmasak-e későbbi felhasználás esetén az egyéni nyelvhasználat (itt az elhangzó spontán beszéd) jellemzésére.

A statisztikai úton nyert adatok elemzésének sorrendje végig azonos: először az adott csoporton belüli szignifikáns összefüggések értelmezését végezzük el, ezt követik a nem szignifikáns adatokra vonatkozó megállapítások.

1. A jel-jeltípus viszony két mutatójának kapcsolatai

1.1. Az *iteráció* és a *szókincsgazdagság* mutatója egymással 0.2197 értékű, a mutatók elvi irányai miatt fordított arányú, gyenge összefüggésben van. A fordított arány a két mutató kiszámításának módját ismerve érthető, hiszen egymásnak lényegében reciprokai.

A gyenge arányú összefüggés azonban elgondolkodtató, hiszen a tényezők azonosságából az következne, hogy ennél lényegesen erősebb legyen a két mutató közötti korreláció. E kapcsolatgyengülés okául felvetődhet a mutatók elégtelen működése és/vagy érvényességük korlátozottsága. E kérdést a szakirodalmi utalással együtt a bevezetőben már említettük; de hogy még e korlátok ellenére is van jellemző erejük, azt az alábbiakkal bizonyítva látjuk.

Ha ugyanis összehasonlítjuk a két - kétségtelenül vitatható - mutató kapcsolatrendszerét, láthatjuk, hogy szignifikáns összefüggéseik száma közel azonos, s ezek felerészben meg is egyeznek. (A jelölések: *xx erősebb, x gyengébb* korrelációt jelent.)

A mutató neve	korrelációja	
	az iterációval	a szókincsgazdagsággal
elvont jeltípusok aránya	x	xx
a korpusz szövegszavai	xx	xx
a tart.egys. "	xx	xx
a mondategys. "	xx	x
a mondategys. mélysége	xx	xx
a mondatrészek "	o	xx
összevont mélységmutató	xx	xx
'hezitáció	o	x

modorosság	x	o
a kötőszók hibái	xx	o
összes hiba	x	o
összes hiba és hiány	x	o

* E mutatók tárgyalása nem e dolgozat keretébe tartozik (vö. NrNyt. XXXIII. 91-103.), a teljesség kedvéért azonban álljanak itt ezen adatok is.

Vagyis: a korrelációk

megegyeznek

eltérnek

xx - xx módon 4 esetben

xx - o módon 2 esetben

x - xx módon 2 esetben

x - o módon 4 esetben.

Ez az adatsor azt látszik bizonyítani, hogy az egyéni beszédképesség sokoldalú jellemzésében mindkét mutatót (együtt!) haszonnal alkalmazhatjuk. További részletes elemzésük szintén ezt kívánja bizonyítani.

1.2. A jel-jeltípus viszony összefüggése az elvont jeltípusok arányával

A korrelációs adatok a következők: az elvont jeltípusok aránya az iterációval 0.2438, a szókincsgazdagsággal 0.3996 értéket mutat, vagyis az előbbi a két jelenség közötti gyenge, a második mérsékelten erős kapcsolatra utal. A két jel-jeltípus mutató reciprok mivolta szerint a korrelációs adatok ellentétes jelentést hordoznak: az elvont jelek aránya az iterációval fordított, a szókincsgazdagsággal pedig egyenes arányosságban áll. Eszerint az elvont jelentésű jeltípusok arányának szövegbeli növekedése maga után von(hat)ja az iterációs tendencia csökkenését, illetve a szókincsgazdagság növekedését. Így azt mondhatjuk, hogy a gazdagabb szókincs, a választékosabb szóhasználat százalékos arányban kifejezhetően több elvont jelentésű jeltípust képes alkalmazni, mint a gyengébben fejlett (vö. Nyr. 114: 73-85.); illetve: magasabb absztrakciós szinten valószínűleg kisebb mértékű a fogalom-, viszony- és határozószók ismétlési tendenciája a szövegben.

1.3. A jel-jeltípus arány és a szövegegységek szószáma közötti kapcsolat

A teljes szöveg szószáma azért jellemző adat, mert adott idő (10 perc) alatt megalkotott szöveg hosszát mutatja, vagyis azt, hogy melyik adatközlő hány szövegszóból volt képes mondandóját összeállítani ennyi idő alatt azonos témáról, műfajban és teljesen azonos közlési körülmények között (arra törekedtünk pl., hogy még a segítő közbevetések, biztatások is azonosak legyenek).

A tartalmi egységek hossza igen változó; vannak olyan korpuszok, amelyek sok témát érintenek részletezés nélkül, és vannak olyanok is, amelyek részletesen kifejtik gondolataikat. A tartalmi egység szószáma sem nem szűkíthető, sem nem bővíthető a végtelenségig: a sűrítésnek a minimálisan kötelező információmennyiség kényszere szab határt, a bővítésnek pedig a redundancia; s általában a különféle témák, kommunikációs helyzetek és műfajok többé-kevésbé meghatározzák az optimális szószámot.

A mondategység szószáma tekintetében lényegesen kevesebb a variációs lehetőség, mint az előző két esetben; e korpuszban ez az adat az ilyen életkorú adatközlők ilyen műfajú és témájú szövegeiben tipikusan jellemzőnek tűnik; s általánosabban véve is igaz az, hogy a mondategység szószáma a magyar nyelv balra bővülő szerkesztésmódja következtében nem lehet túlságosan nagy, különösen az elhangzó beszédben, amelyben a sokszorosan bővített és alszerkesztett mondat megértésének kommunikációs akadályai vannak.

A fenti megállapítások ismeretében lássuk a korrelációs adatokat:

<u>Szószám</u>	<u>iteráció</u>	<u>szókincsgazdagság</u>
a teljes szövegben	0,7641	0,7616
a tart. egységekben	0,4843	0,5266
a mondategységekben	0,2718	0,2087

A három adatsor közül az első, a jel-jeltípus viszonyra és a teljes szöveg terjedelmére vonatkozó adatok a legmagasabbak és rendkívül közeli értékűek: az iterációval erős fordított, a szókincsgazdagsággal pedig erős egyenes arányosság alakult ki. Ez nyilvánvaló: a gazdagabb szókincs, amelynek birtokában a szövegben kisebb a szóismétlések valószínűsége, nagyobb szövegterjedelmet tesz lehetővé.

A második adatsor a jel-jeltípus arány és a tartalmi egységek szószáma közötti mérsékelt erősséggel összefüggést mutatja. A korrelációs adatnak a teljes szöveghez képest való csökkenése minden valószínűség szerint arra utal, hogy - bár az előző bekezdésben a szókincs, a szóismétlések és a terjedelem összefüggéséről tett megállapítás itt is igaz - ezen összefüggés érvénye a szövegnél alacsonyabb szintű egységekben korlátozódik, s nyilvánvalóan éppen a téma által meghatározott módon. Ám fel kell figyelni arra, hogy a két korreláció közül a szókincsgazdagságra vonatkozó a nagyobb értékű, s ez minden bizonnyal azt jelenti, hogy az egyéni szókincs terjedelme erősebben befolyásolja a tartalmi egységek szószámának alakulását, mint a szóismétlési/ismétlődési tendencia.

A harmadik adatsorban látható adatok a vizsgált jelenségek között gyenge összefüggéseket jeleznek: a mondategység szószáma fordítottan arányos az iterációval és egyenesen a szókincsgazdagság mutatójával. Eszerint azokban a szövegekben, amelyekben az átlagosnál kevesebb szóból épülnek fel a mondategységek, előfordulhat, hogy erősebb a szóismétlési tendencia; illetve: a gazdagabb szókészlet nagyobb szószá-

mű mondategységek szerkesztésére tesz képessé. Az utóbbi megállapítás evidencia; az előbbi viszont talán új nézőpontot jelenthet a fejletlen-fejlődőben levő nyelvhasználat vizsgálatához. Mindemellett a korrelációs adatok gyengesége arra is utal, hogy a mondategységek szószámát ebben a vizsgálatban nem igazán befolyásolta az egyéni szókészlet nagysága, hanem inkább a közlési körülményeket jellemző sajátságoknak bizonyult.

Mindezekon kívül a fenti adatsor fényt vet az iterációs és szókincsgazdagsági mutatók működésére is. A teljes szöveg terjedelmére vonatkozó adatpár azt látszik bizonyítani, hogy a jelek és jeltípusok aránya mindkét mutatóval közel azonos megbízhatósággal mérhető; de azt is bizonyítja, hogy torzításuk nem abszolút mértékű, hiszen akkor a korrelációjuk is magasabb értékű lenne. Így ha azoknak a teljes szövegre vonatkozó nagysága nem 0,9, hanem csak 0,7, ez mindenképpen azt jelzi, hogy a képletek – ha nem is tökéletesen – képesek a különbségeket regisztrálni a különböző hosszúságú szövegek szókészletének terjedelmére nézve.

A tartalmi egységekre vonatkozó két korreláció különböző nagysága arra enged következtetni, hogy az azonos jelenséget mérő különböző mutatók közül a szókincsgazdagság adja a szorosabb összefüggést, valószínűleg azért, mert mérési módszere kevésbé torzít, mint az iterációé.

1.4. A jel-jeltípus arány és a mélységmutatók kapcsolata

A mondategységek és a mondatrészek mélysége, valamint az e kettőből összevont mélységmutató - egy kivétellel - szignifikáns összefüggésben van az iterációval és a szókincsgazdagsággal. Korrelációs adatai:

	<u>iteráció</u>	<u>szókincsgazdagság</u>
a mondategységek mélysége	0,4565	0,2738
a mondatrészek mélysége	0,0013	0,2868
	(nem szign.!!)	
összevont mélység	0,4281	0,3737

Először vegyük szemügyre az iterációnak az első két mélységmutatóval kialakult kapcsolatait! Az első adat mérsékelten erős, az iteráció elvi iránya miatt fordított arányosságot jelez, s ez arra utal, hogy a mondategységek mélységének csökkenésével, vagyis erőteljesebb mellérendelő szerkesztésmóddal a szóismétlések száma növekszik, az alárendelő mondatok arányának növekedésével pedig csökken. Ez az összefüggés nyilvánvaló, hiszen az összetett mondatok szerkesztésében az alárendelés inkább kizárja a fogalomszók ismétlését, mint a mellérendelés, amelyben az ilyen szavak - főleg fogalmazási gyakorlatlanság esetén - gyakrabban felbukkanhatnak. Az első oszlop második adata érdekes megfigyelésre ad alkalmat: az iteráció, amely a mondategységek

mélységével mérsékelten erős kapcsolatban van, a mondatrészek mélységével egyáltalán nem függ össze (a korrelációs adat majdnem 0!), s ez annak bizonyítéka, hogy a szóismétlési tendencia a mondatrészek hierarchiájából szinte teljesen hiányzik.

Ha most a második oszlopot nézzük, látható, hogy a szókincsgazdagság mutatója megközelítőleg azonos erősségű kapcsolatot jelez a mondategységek és a mondatrészek mélységével. Ezek a gyenge, egyenes arányú összefüggések arra utalnak, hogy az egyéni szókészlet terjedelmének növekedésével együtt jár mind a mondategységek, mind a mondatrészek erőteljesebb megszerkesztettsége, azaz az alárendelő konstrukciók növekedő száma. Az a beszélő tehát, akinek birtokában megfelelő nagyságú és összetételű szókincs van, nyelvi tevékenységében képes a dolgok és jelenségek összefüggéseit nemcsak tartalmi-logikai (mellérendelő), hanem grammatikai (alárendelő) struktúrákban megfogalmazni.

A szókincs terjedelmére és a mélységre vonatkozó korrelációs adatok közül a legmagasabb értékek a táblázat harmadik sorában találhatók: ezek az összevont mélységmutató mérsékelten erős kapcsolatát mutatják mind az iterációval, mind a szókincsgazdagsággal, és ez az előbbi esetben fordított, az utóbbiban egyenes arányosságot jelent. Eszerint a szövegben a mondategységek és a mondatrészek alárendelő struktúráinak nagyobb aránya együtt jár a szóismétlések számának csökkenésével; vagy a másik mutató felől megközelítve: a szókészlet terjedelmének növekedése maga után vonja mindkét nyelvi szinten a mélyebb szerkezetek arányának növekedését.

Annak, hogy a három mélységmutató közül éppen ez utóbbi összefüggés a legerősebb, értelmezésünk szerint a vizsgálati módszerre utaló jelentősége van: bizonyítja, hogy érdemes volt ezzel az összevont adattal kísérletezni, hiszen képes arra, hogy jellemző és összefüggéseiben is helytálló képet adjon a mélységi viszonyokról.

2. Az elvont jelentésű jeltípusok arányának kapcsolatai

2.1. Összefüggés a jel-jeltípus arányokkal

A kérdést az 1.2. pontban részletesen tárgyaltuk, itt - a teljesség kedvéért - csupán a fő következtetést ismételjük meg. Eszerint a fejlődő nyelvhasználatú élőnyelvi szövegekben az elvont jelentésű jeltípusok arányának növekedése együtt jár a szóismétlések ritkábbá válásával (vagyis a magasabb absztrakciós szókincs segítségével a 14 éves beszélő inkább el tudja kerülni a szavak ismételtetésében megnyilvánuló fogalmazási gyakorlatlanságot, mint az a társa, akinek szókészletében kisebb arányúak az ilyen szavak); illetve: az egyéni szókincs gazdagodása, a nagyobb lexikai választék több elvont jelentésű szó használatát valószínűsíti.

2.2. Az elvont jelentésű jeltípusok aránya és a szövegegységek terjedelme közötti viszonyok

Az elvont jelentésű jeltípusok aránya a teljes szöveg terjedelmével 0,3897, a tartalmi egységével 0,5942, a mondategységével 0,1025 értékű korrelációt mutat. Ebből az adatsorból világosan kitűnik, hogy a felhasznált szókészlet elvontságának mértéke szignifikáns kapcsolatban van az adott idő alatt létrehozott teljes szövegben és annak tartalmi egységeiben levő szavak számával, de nincs kapcsolatban a mondategység szószámával. Ez utolsó adat ismét a fentebb már érintett megállapítást támasztja alá: ebben az életkorban, ilyen közlési körülmények között, adott műfajok és témák követelménye szerint a mondategységen belüli szószám alig jellemző az egyénre, inkább általános nyelvhasználati sajátásnak tekinthető; ezért szinte teljesen független a beszédtevékenység egyéb elemeitől, így a szókészlet minőségi összetételétől. Ugyanezt támasztja alá egyébként a mondategység szószámáról nyert alapstatisztikai adatsor is (átlag: 5,12, modus: 5,14, relatív szórás 15,44%, a megoszlási sorban az átlag alatti és feletti, legközelebbi osztályközökben található a teljes mintának 75%-a).

Ezután térjünk vissza a szignifikáns összefüggésekre! Az adott idő alatt létrehozott teljes szöveg és a tartalmi egységek szószáma egyaránt mérsékelten erős, egyenes arányú összefüggést mutat az elvont jelentésű jeltípusok mennyiségével, de úgy, hogy ez a kapcsolat lényegesen erősebb a tartalmi egységek szószáma esetében. Ezt figyelemre méltó adatként kell értékelnünk, mivel azt jelzi, hogy a kisebb szövegegységek kifejtésében az elvont jelentésű jelek szerepe nagyobb, mint a teljes szövegében. Mit jelent ez? Azt, hogy egy-egy gondolati egységet akkor lehet bővebben kifejtteni, ha a beszélő a szövegepítésben nem csupán az érzéki úton nyert képzeteit szimbolizáló jeleket használja, nemcsak egymás mellé állítja a dolgokról és jelenségekről szóló mondandójának egyes elemeit, hanem összefüggéseket is keres köztük, azaz képes a viszonylatokat, relációkat kifejező szavak használatára is, pl. okokat, következményeket keres, hasonlít, magasabb halmazokba sorol, belső, lelki, emberi kapcsolatokat fejez ki, érvel vagy cáfol stb.; vagyis ha egy-egy fogalomszó szemantikai mezőösszefüggéseit minél szélesebb körben megnevezi. Persze így a tartalmi egység nemcsak több szóból áll, hanem valószínűleg megszerkesztettebb, mélyebb konstrukció lesz, tehát a mélységmutatók is növekednek (erről 1. még a 2.3. pontban).

A vizsgált jelenségek közötti, megközelítőleg 0,6 értékű korreláció azonban azt is jelzi, hogy ez az összefüggés a korpuszban nem érvényesül általánosan. A feldolgozott szövegek tanúsága szerint ugyanis (a várákozásnak megfelelően) az elbeszélő műfajú szövegekben általában alacsonyabbak az elvontsági értékek, mint az értekező-fejtegető műfajúakban. Ez evidencia, hiszen az események elmondása közben a beszélő jó és kifejtett szöveget hozhat létre akkor is, ha többségében konkrét jelentésű, érzéki tapasztalatokat leképező szavakat alkalmaz. Eszerint az egyéni szóbeli kifejezőképesség

mérésére mindenképpen legalább a fent említett két műfaj együttes alkalmazása célszerű, különösen a gyakorlatlan, fejletlen/fejlődőben levő nyelvhasználat esetében, hiszen a fejlett nyelvhasználatú művelt felnőtt nemcsak fejtegetéseiben tud absztrakt szintre emelkedni, hanem képes arra is, hogy az események elmondása közben elszakadjon az érzékelhető valóság kizárólagos megfogalmazásától; a fejletlen szövegalkotás viszont éppen ebbe kapaszkodik.

E kérdéshez érdekes adalékul szolgálhat a vizsgálatnak az a tapasztalata, hogy az elbeszélő szövegcsoporthon belül igen nagy különbségek mutatkoztak az elvontság tekintetében aszerint, hogy milyen eredetű volt az az esemény, amit az adatközlő elmondott. Az olvasmányélményt ismertető szövegekben lényegesen magasabb elvontsági arány tapasztalható, mint azokban, amelyek egy film cselekményét mondták el. Ez utóbbiak - főleg a leggyengébbek - csupán a látványt regisztrálták, az előbbiek többnyire képesek voltak összefüggések, viszonylatok, belső tartalmak kifejezésére is (még a gyengébb képességűek is!). Persze az erre szolgáló nyelvi jeleket megtanulhatták magából az olvasmányból is (és ez az egyéni szókészlet fejlődésének egyik legbiztosabb útja); a film azonban - még ha nem kommersz, amilyenekről ezek a szövegek beszélnek, hanem művészi, akkor sem - nem tudja szavakban kifejezni képi mondandóját, a szókincsfejlesztésben ezért közvetlen hatásával nem számolhatunk.

2.3. A szókincs elvontságának összefüggése a mondategységek és a mondatrészek mélységével

Az előző pontban utalás történt arra, hogy azok a szövegek, amelyekben az elvont jelentésű jeltípusok aránya nagyobb, képesek az összefüggéseket is érzékeltetni, s ezzel tartalmi egységeiket részletesebben kifejteni, ez pedig mélyebb szerkezeteket hoz létre mind a mondategységek, mint a mondatrészek szintjén. Ez a megállapítás a korrelációs adatokkal bizonyítható is: az elvont jeltípusok kapcsolata a mondategységek mélységével 0,3060, a mondatrészekével 0,3027, az összevont mélységmutatóval 0,4110 értékű, egyenes arányú összefüggést mutat. Ezen adatok szerint tehát a magasabb absztrakciós szintet reprezentáló jeltípusok nagyobb szövegbeli aránya és a mondategységek/mondatrészek mélysége között mérsékelten erős összefüggés áll fenn; s ez, összekapcsolva a szókészlet terjedelmének és minőségének - már tárgyalt - szignifikáns viszonyával, azt bizonyítja, hogy az egyéni szókincs nagysága és minőségi összetétele, valamint az alárendelő mondategységek és mondatrészek beszerkesztésében alkalmazott struktúrák kölcsönösen befolyásolják egymást, s fejlettségük együttesen segíti elő a kifejezendő tudattartalom adekvát nyelvi megfogalmazását.

E két adat között nincs lényeges nagyságrendi különbség, a csekély eltérés mégis azt sejteti, hogy a szókincs elvontságának mértéke a mondategység alárendeltségi fokát valamivel erőteljesebb befolyásolja, mint a mondatrészeként.

3. A szövegegységek terjedelmének kapcsolatai

A három szövegegység szószámának egymással kialakult kapcsolatai a következők:

- a teljes szöveg és a tartalmi egységek között: 0,6429,
- a teljes szöveg és a mondategységek között: 0,3032,
- a tartalmi egységek és a mondategységek között: 0,2669.

Az első sor adata erős, egyenes arányú összefüggést jelez a teljes szöveg és a tartalmi egységek hossza között, és ez teljesen nyilvánvalónak látszik, hiszen ha valaki képes részletesen kifejteni a teljes témát, az képes ugyanerre a tartalmi egységekben is. Ez a vizsgált korpusz hosszú szövegeinek nagyobb részében így is van, de némelyekben éppen ennek ellenkezője tapasztalható. Ezekben a beszélők sok, egymásra torlódó közlendőjüket inkább csak jelzik, de nem fejtik ki őket, egyik gondolatról a másikra csaponganak (különösen a vizuális élményről szóló elbeszélésekben). E két szélsőség a tárgyalt korreláció nagyságrendjét bizonyára erősen befolyásolja, hiszen ha a „hosszú szöveg - hosszú tartalmi egységek” összefüggés valóban evidencia lenne, a korrelációs adat feltétlenül magasabb lenne a kapott 0,6 értéknél.

A mondategység szószáma kapcsolatba hozható a teljes szöveg és a tartalmi egységek terjedelmével is, ám ez a két korrelációs adat e szövegegységek között lényegesen gyengébb az előbb tárgyaltnál, csupán mérsékelt, illetve gyenge, egyenes arányú összefüggést mutat. Eszerint a teljes szöveg és a tartalmi egységek nagyobb terjedelme és a mondategységbeli szószám emelkedése együtt jár; vagy fordítva: az az egyén, aki képes több szóból felépíteni mondategységeit, képes lehet bővebb kifejtésre a magasabb nyelvi szinteken is. Ez a tendencia azonban az adatok szerint csak gyengén érvényesül, s ennek oka bizonyára - különösen a fejlődő nyelvhasználatú gyermekek elhangzó beszédében - nemcsak a nyelvünk szerkesztésmódjával összefüggő megértésszabálybeli akadály, hanem a még nem kifogástalanul működő mondat szerkesztési szabályrendszer. Ha ezek gátat vetnek a mondat szószáma emelkedésének, az új információk új mondategységekbe kerülnek; azaz a tartalmi egységek és a teljes szöveg szószámának emelkedése inkább a bennük lévő mondategységek számának emelkedésével jár, mint a mondategységeken belüli szószám lényeges növekedésével. E nyelvi szinten tehát az adatok szerint ebben az életkorban (még) a mondat bővíthetőségének viszonylag kevés az egyéni variációs lehetősége.

3.1. A szövegegységek terjedelmének összefüggése a jel-jeltípus aránnyal

Ezt a kérdést fentebb az 1.3. pontban részletesen tárgyaltuk. A szöveg/tartalmi egység és a jel-jeltípus arány közötti összefüggésről szóló fő következtetésünk ott az a nyilvánvaló igazság volt, hogy a gazdagabb szókincs nagyobb szövegterjedelmet tesz

lehetővé, és csökkenti azon szóismétlések számát, amelyek fogalmazási hibaként kerültek a szövegbe. Megjegyzendő azonban, hogy az iterációs mutató értelmezésének másik lehetősége szerint (erre a bevezetésben utaltunk) ez az összefüggés úgy is felfogható, hogy a gazdagabb szókincs nagyobb szövegterjedelmet tesz ugyan lehetővé, ám ez a fejlődőben lévő nyelvhasználat esetében nagyobb arányú szóismétléssel is együtt jár(hat), ha az adatközlő még nem tud élni a nyelvi szinonímia lehetőségeivel.

A mondategységek szószámát a szóismétlések alig befolyásolják; tehát ez a jelenség minden bizonnyal nem a mondategység, hanem az ennél magasabb szövegegységek szintjén ható nyelvhasználati tény.

Az e körbe tartozó összefüggések közül a leggyengébb, még szignifikáns korreláció a szókinccsgazdagság mutatója és a mondategységek szószáma között mutatkozik, s ez azt jelenti, hogy a szövegépítésben felhasznált egyéni szókészlet terjedelme nem befolyásolta lényeges módon azt, hogy ki hány szóból építette fel a mondategységeit. Valószínű, hogy ez az összefüggés az élőnyelvi mondatalkotásra fokozottan érvényes.

3.2. A szövegegységek terjedelmének összefüggése az elvont jelentésű jeltípusok arányával

Ezt a kérdést a 2.2. pontban tárgyaltuk. Eszerint az elvont jelentésű jeltípusoknak a teljes szöveg/tartalmi egységek terjedelmével mutatott összefüggése azt jelenti, hogy egy-egy gondolat sor bővebb kifejtése akkor lehetséges inkább, ha a beszélő a szövegszerkesztésben nemcsak az érzéki úton nyert képzeteit szimbolizáló jeleket használja, hanem képes magasabb absztrakciós szint megragadására is. Abból, hogy a mondategység szószáma nincs szignifikáns összefüggésben az elvontság mutatójával, arra következtettünk, hogy az ilyen korú adatközlők elhangzó beszédműveiben a mondategység terjedelmét a szókincs minőségi összetétele alig befolyásolja.

3.3. A szövegegység terjedelmének összefüggése a mélységmutatókkal

E mutatók kettő kivételével szignifikáns összefüggésben vannak egymással:

		mélység		
		<u>mondategység</u>	<u>mondatrész</u>	<u>összevont</u>
szó- szám	teljes szöveg	0,4831	0,1571	0,5170
	tart. egység	0,3815	0,2834	0,4728
	mondategység	0,0975	0,3445	0,2347

Az adatokból első közelítésben az olvasható le, hogy a teljes szöveg és a tartalmi egység terjedelmének a mélységmutatókkal való egyenes arányossága tendenciájában megegyezik: legerősebb az összefüggésük az összevont mutatóval, ennél gyengébb a mondategységek mélységével, leggyengébb a mondatrészek mélységével, olyannyira,

hogy a teljes szöveg – mondatrészek viszonylatában ez már a szignifikancia alsó határa alá esik.

Másféle a mondategység terjedelmének kapcsolatrendszere: a mondatrészek mélységével van a legszorosabb, az összevont mutatóval ennél gyengébb kapcsolatban; a mondategységek mélységével kialakult, igen alacsony értékű korrelációs adat azonban szinte kizárja köztük az összefüggést.

Akik a nyelvhasználatot valamilyen szinten vizsgálják, egyetértenek abban, hogy a mondategységek és mondarészek erőteljesebb alárendelő szerkesztésmódja a bővebb terjedelemmel és a minőségileg – mennyiségileg fejlettebb szókészlettel együtt a fejlettebb nyelvhasználat jele. E tényezők közül a szókészletre és a terjedelemre vonatkozókról az eddigiekben már megállapítottuk, hogy valóban szorosan összefüggnek. Hogy a teljes kapcsolatrendszer kirajzolódjék előttünk, ahhoz már csak a terjedelem és a mélység kapcsolatát kell a fenti megállapításoknál részletesebben szemügyre vennünk.

A mondategységek mélységének mérsékelten erős kapcsolata a teljes szöveg és a tartalmi egység szószámával azt jelenti, hogy ebben a korpuszban a mondategységek közötti erőteljesebb alárendelő szerkesztésmód és a mondanivaló bővebb kifejtésének lehetősége együtt járt; vagyis aki nagyobb szövegterjedelem létrehozására volt képes, az képes lehetett arra is, hogy gondolatait ne csak tartalmi – logikai, hanem grammatikai eszközökkel is strukturálja. Valószínű azonban, hogy ez az összefüggés a fejlődőben levő nyelvhasználatra vonatkozik inkább, mint a felnőttekére, hiszen pl. nem vonatkozhat a sokat, de primitíven beszélők szövegeire. Ilyen adatközlő ebben a vizsgálatban is akadt, és ez nyilvánvalóan érezteti hatását a korrelációs adatban: nélkülük ez az összefüggés erősebb számszerűséggel jelentkezett volna.

A mondatrészek mélységének kapcsolatai közül a legmagasabb értékű a mondategységek szószámával mutatott mérsékelten erős összefüggés, amely szerint a mondategységen belüli szószám emelkedése együtt jár a mondatrészek mélyebb alászerkesztettségével. A mondategységre vonatkozó, a 2.2. pontban közölt alapadatok bizonyossága szerint a mondat belsejében levő szavak átlagos száma e korpuszban nagyjából állandó; túlnyomó többségük mondat szintű mondatrész, ezért az átlagos mélység értéke alacsony. Ha mégis kerülnek alárendelő szintagmák a mondatba, ezek determinánsaival valóban növekszik a mondat szószáma. E korrelációs érték viszonylagos alacsonyossága azonban arra figyelmeztet, hogy e kapcsolatot az életkor, a műfaj és a téma mellett bizonyára befolyásolják az írásos és elhangzó mondat megszerkesztésének különbségei is.

A mondatrészek mélysége gyenge, szignifikáns kapcsolatban van a tartalmi egységek szószámával is, ez a kapcsolat azonban gyengébb, mint ami a tartalmi egységek szószáma és a mondategységek mélysége között mutatkozik. Ez azt jelenti, hogy a tartalmi egység bővebb kifejtése inkább a mondategységek, kevésbé a mondatrészek

közötti alárendelések számának növekedésével jár együtt, s ennek nyilvánvalóan ismét az élőnyelvi szerkesztésmód az oka.

Ha ezek után megfigyeljük, hogy a mondategység mélysége és a különböző szövegegységek közötti korrelációk ellentétes irányban erősödnek, mint a mondatrészek mélységével kialakult adatok, figyelemre érdemes tendenciát látunk. A mondategység mélységének alakulásában ugyanis a teljes szöveg adott idő alatt létrehozott terjedelme, a mondatrészekében pedig a mondategység szószáma a domináns tényező, vagyis: a legmagasabb szintű nyelvi egység (a szöveg) kifejtésének nagyobb mértéke nagyobb mélységű összetett mondatokkal jár együtt, a mondategység belsejének viszonyai pedig egymást befolyásolják. (A mondategységen belüli viszonyokat az 5. pontban, a nem szignifikáns adatok között újból tárgyalni fogjuk, megvizsgálendő, mi az oka annak, hogy e mutatók kapcsolatrendszere a leggyengébb.)

Végül tekintsük meg az összevont mélységmutató kapcsolatait is! Korrelációi erősödésének iránya a mondategységek ilyen adataival egyezik meg; legerősebb a kapcsolata a teljes szöveg, leggyengébb a mondategység szószámával. Ez az egyezés arra utal(hat), hogy az összevont mutató működésére a mondategységek mélysége erősebb hatást gyakorol, mint a mondatrészeké (bár ennek hatása is érződik benne). Ezt az összefüggést jól megvilágítja a két érintett mutató szórásértékének különbözősége: a mondategységek mélységének relatív szórása 8,06 %, a mondatrészeké 3,68 %, s ez azt jelenti, hogy ebben a korpuszban az adatközlők a mondategységek alárendelő viszonyainak megszerkesztésében lényegesen nagyobb (több, mint kétszeres) variációs lehetőséggel tudtak élni, mint az alárendelő szintagmák szerkesztésében (a kérdést részletesebben l. az alábbi pontban).

4. A mélységmutatók kapcsolatrendszere

E mutatók egymás közötti korrelációs adatai a következők:

- a mondategységek és a mondatrészek átlagos mélysége között: $-0,0412$,
- a mondategységek átlagos mélysége és az összevont mélységmutató között: $0,9076$,
- a mondatrészek átlagos mélysége és az összevont mélységmutató között: $0,3781$.

Az adatok közül az első igen kicsiny értékével azt jelzi, hogy a két jelenség nem függ össze egymással, a negatív előjel azonban arra enged következtetni, hogy egy csekély mértékű ellentétes tendencia mégis működik közöttük. A kérdés értelmezésére a nem szignifikáns kapcsolatok tárgyalásakor visszatérünk.

A mondategységek és a mondatrészek mélységének az összevont mutatóval kialakult korrelációs viszonya evidenciát fed, hiszen az összevont mutatót a másik kettő segítségével számoltuk ki. Így ez az adat összefüggésvizsgálatra nem használható; mégis

figyelemre érdemes, hogy az evidens esetekben várható 0,9 fölötti, igen erős korrelációs érték csak a mondategységek mélységével alakult ki, a mondatrészek mélységével mutatott értéke feltűnően alacsony. Ahhoz, hogy e jelenségre magyarázatot leljünk, érdemes áttekintenünk a mélységmutatók környezetét és alapstatisztikai adataikat egyaránt.

Ehhez először a három mélységmutatónak a teljes vizsgálatban kapott összes szignifikáns korrelációját foglaljuk táblázatba, benne azokat az adatokat is, amelyeket a NrNYt. XXXIII – ban megjelent írásban tárgyaltuk részletesen. (A korrelációs adatokat a jobb áttekinthetőség érdekében egy tizedesre kerekítettük.)

	mélység		
	<u>mondategységek</u>	<u>mondatrészek</u>	<u>összevont</u>
iteráció	0,5	0	0,4
szókincsgazdagság	0,3	0,3	0,4
elvont jeltíp. ar.	0,3	0,3	0,4
a teljes korpusz			
szövegszavai	0,5	0	0,5
a tart. egységek			
szövegszavai	0,4	0,3	0,5
a mondategység			
szövegszavai	0	0,3	0,2
a szemantikai			
hibák aránya	0	-0,3	-0,2
a kötőszók hibáinak			
aránya	0,2	0	0
az összes hiány			
aránya	0	-0,3	0

E táblázatból az derül ki, hogy az összevont mélységmutatóban nagyjából azonos súllyal van jelen a mondategységek és a mondatrészek átlagos mélysége, vagyis ezek az adatok nem magyarázzák a korrelációk fent taglalt nagy eltérését. Az alapstatisztikai adatok viszont közelebb visznek a lehetséges válaszhoz:

	mélység		% - os
	<u>mondategységek</u>	<u>mondatrészek</u>	<u>különbségek^{xx}</u>
átlag	1,33	1,17	12,06
első osztályközép	1,11	1,05	5,41
utolsó osztályközép	1,61	1,29	19,88
az osztályközők			
száma ^x	26	13	50,00
relatív szórás	8,06	3,68	54,34

^x az osztályközők mindkét adatsorban 0,02 értékkel emelkednek

^{xx} a %-os különbségek a mondategységek átlagos mélysége javára

Az alapadatok önmagukban is, a százalékos különbségek pedig azoknál sokkal szemléletesebben jelzik azt az eltérést, ami e két nyelvi szint mélységi viszonyait e korpuszban jellemzi (s amelyet a fentiekben már többször érintettünk): kétségtelennek látszik, hogy a 14 éves adatközlőink élőnyelvi szövegeiben a mondategységek alárendelő szerkesztésmódja erőteljesebb, mint a mondatrészeké. A jelenséget fentebb már magyaráztuk (a még nem teljesen fejlett nyelvhasználatra és az elhangzó beszéd mondat szerkesztési sajátosságaira hivatkozva); itt most ez a megfigyelés alkalmas arra, hogy indokoljuk vele a 4. pont elején közölt korrelációs adatok (0,9076 és 0,3781) közötti, elvileg érthetetlen különbséget: az összevont mélységmutató elsősorban a (mondatrészekhez képest) erőteljesebb alárendelő szerkesztésmódú mondategységek mélységi viszonyait tükrözi.

A továbbiakban – a teljesség kedvéért – megismételjük a mélységmutatók fentebb tárgyalt főbb szignifikáns összefüggéseit:

- a mondategységek alárendeltségi fokának emelkedése együtt jár az iterációs tendencia csökkenésével;

- a mondatrészek mélysége a szókészlet nagyobb választékával mutat összefüggést;

- az elvont jeltípusok arányának szövegbeli növekedése maga után vonja mind a mondategységek, mind a mondatrészek erőteljesebb alárendelő szerkesztésmódját;

- az adott idő alatt létrehozott szöveg terjedelme a mondategységek mélységi viszonyaival függ össze;

- a tartalmi egységek terjedelme a mondategységek mélységével erősebben, a mondatrészekével gyengébben hozható kapcsolatba;

- a mondategységen belüli összefüggéseket jól jellemzi a mondategység szószáma és a mondatrészek mélysége közötti összefüggés.

5. A vizsgált mutatók közötti nem szignifikáns viszonyok a következők:

1. iteráció – mondatrészek mélysége: 0,0013
2. az elvont jeltípusok aránya – a mondategység szószáma: 0,1025
3. a teljes szöveg terjedelme – a mondatrészek mélysége: 0,1571
4. A mondategységek mélysége – a mondategység szószáma: 0,0975
5. a mondategység mélysége – a mondatrészek mélysége: -0,0412

Az adatokból rendkívül tiszta kép bontakozik ki: a mondategység belsejét vizsgáló két mutató (a szószám és a mondatrészek mélysége) nincs összefüggésben az iterációval, az elvont jeltípusok arányával, az adott idő alatt létrehozott szöveg terjedelmével és a mondategységek mélységével.

Tekintsük meg ezeket az adatokat részletesebben is!

A mondategység szószámának alakulása a 2. adatsor szerint nincs kapcsolatban a szöveg elvont jelentésű jeltípusainak arányával, bár egy csekély mértékű egyenes arányosságot mégis kiolvashatunk belőle. Ez – mint fentebb már kifejtettük – alátámasztja azt a megfigyelésünket, hogy a mondategység szószáma adott életkorban és közlési körülmények között (valószínűleg főleg az elhangzó beszédben) viszonylag állandó, ám a legmagasabb absztrakciós szintű szókincs birtokosai az átlagosnál több szóból képesek mondategységeiket felépíteni.

Ennél érdekesebb a mondategységek mélysége és terjedelme közötti viszony (4. adatsor), amely azt jelzi, hogy a mondategységek közötti alárendelő struktúrák gyakorisága nincs összefüggésben a bennük lévő szavak számával (bár egy igen gyenge egyenes arányosság fennáll közöttük). Ez a megfigyelés ellentétes B. Fejes Katalinével (1987), aki általános iskolás tanulók írásos szövegeinek statisztikai elemzése alapján arra a következtetésre jut: „Ha hierarchikusabban tagoltak a szöveg mondategységei..., akkor a főmondatok mondatrészei zsúfoltabbak”, vagyis: ha emelkedik a mondategységek közötti mélység, emelkedik a főmondatokban levő szavak száma is (B. Fejes 1987, 34). Ha ez a két, statisztikai úton nyert megfigyelés egymással szembe kerül, mindkettő igazságának feltételezése mellett meg kell találnunk az eltérés okát. Véleményünk szerint ez az ok a kétféle közlésfajta mondat szerkesztési különbségeiben keresendő: az írásbeli mondat megszerkesztésében sokkal nagyobb tere lehet a balra bővülő szerkezetes mondatrészeknek anélkül, hogy ezek a megértést akadályoznák, mint az élőszóban elhangzó mondat esetében; így ez utóbbi természetszerűleg kevesebb szóból tevődik össze még akkor is, ha a spontán élőnyelvben oly gyakori témaismétlő szerkezetek, halmozott mondatrészek és módosító mondatrészeket fő- és mellékmondatban is lehetséges felbukkanása még emeli is a szószámot. Így azt mondhatjuk, hogy a mondategységen belüli szószám és a mondategységek közötti alárendelések száma valóban egyenes arányosságban áll, de ez a tendencia az élőnyelv sajátos szerkesztésmódja miatt nem érvényesül meghatározó mértékben, csak a legjobbak mondataiban. Az

élőnyelv fent említett, a mondategység szószámát emelő jellemzőiről l. Bicskeiné 1985. 61–2. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a B. Fejes által talált összefüggés a főmondatok szószámára vonatkozik, az itt közölt adatok pedig általában a mondategységekre.)

A mondatrészek mélysége nincs összefüggésben az iterációval, a szöveg terjedelmével és a mondategységek mélységével. A nullához közelítő korrelációs adat lényegében minden összefüggést kizár a szavak ismétlési/ismétlődési tendenciája és a mondatrészek alárendeltségi foka között (l. adatsor). Ez akkor válik könnyen elfogadhatóvá, ha szemügyre vesszük az iteráció korrelációit a különböző nyelvi szinteken:

a teljes szöveg szószámával:	0,7641
a tartalmi egység szószámával:	0,4843
az összetett mondaton belüli viszonyokkal:	0,4565
a mondategység szószámával:	0,2718
a mondatrészek közötti viszonyokkal:	0,0013

Így az adatok bizonyítják az empirikus megfigyelést: a szóismétlési jelenség a szöveg makroszintjén és a tartalmi egységek szintjén a legerősebb, de már a bekezdés sem viselheti el olyan arányban, mint a teljes szöveg; a tartalmi egységek szószáma és az egységet felépítő mondategységek mélységi viszonyai felől nézve közel azonos erősségű, hiszen e két tényező azonos nyelvi szint két különböző aspektusa; ennél lényegesen gyengébb e tendencia a mondategységet alkotó szavak körében, hiszen valóban ritka az, amikor egy mondategységen belül fogalomszó ismétlésére/ismétlődésére kerül sor, ám ott is van némi valószínűsége a névelők, névutók, határozószók és módosító elemek ismétlődésének – ezért a gyenge korrelációs adat itt indokolt. E sor végén jutunk el a szerkezetes mondatrészekhez, és zárhatjuk ki annak a valószínűségét, hogy ezekben szóismétlés lehetne (ismétlődés is aligha lehet más, mint a névelő).

A mondatrészek között megjelenő alárendelő viszonyok aránya nem függ össze az adott idő alatt létrehozott szöveg terjedelmével sem (3. adatsor). Ez jelzi: egyáltalán nem biztos, hogy a bőbeszédű, közlékeny ember mondataiban több lenne a szerkezetes mondatrészek száma, bár a szignifikancia alsó határához közelítő korrelációs adat halványan sejtet egy ilyen tendenciát.

Nincs szignifikáns kapcsolat a mondatrészek és a mondategységek mélységmutatója között sem (5. adatsor), sőt a korreláció értéke oly kicsiny, hogy szinte minden kölcsönösséget kizár; fel kell azonban figyelniük az előjelre, mivel azt mutatja, hogy a két nyelvi szinten levő alárendelő szerkesztésmód ellentétes tendenciájú. Valószínűnek tartjuk, hogy ez az ellentétesség teljesen hiányzik a művelt felnőtt írásos közleményeiből, a fejlődő nyelvhasználat spontán elhangzó szövegeit azonban annál inkább jellemzi; azaz az írott szöveg mondatrészeinek mélysége a beszélt nyelvben inkább a mondategységek mélységében jelenik meg. Saját elemzési tapasztalatainkból ennek az ellentétes tendenciának bizonyítékát látjuk a körülírások szerkesztésmódjában

(is). Ez az élőnyelvben, ott is főleg a fejletlen szókincsű szövegekben előforduló konstrukció ugyanis pontosan a fent vázolt módon épül fel: egy-egy, a mondatból szókincs-hiány (vagy pillanatnyi zavar) miatt kimaradó szót úgy próbál pótolni, hogy annak fogalmi jegyeit különálló, gyakran alárendelt mondatokba foglalja (BICSKEINÉ 1984. 19–20.).

A dolgozatban közölt adatokhoz a már publikált részekkel együtt szorosan hozzátartozik még az itt ismertetett mutatóknak az élőnyelvi töltelék- és hibajelenségekhez fűződő kapcsolatrendszere; ám ez már egy másik dolgozat témája. E vizsgálat (részben vagy egészében bizonyára vitatható) mutatói korrelációs adataikkal (akár szignifikánsak, akár nem azok) feltártak egy sor nyelvi összefüggést, amelyek között voltak nyilvánvalók is, meg olyanok is, amelyek figyelmet érdemelnek. A kutatás elvégeztével azonban bizonyítottnak látjuk, hogy ilyen – lényegében egyszerű, vagy a szakirodalom nyomán haladva, de leegyszerűsített – mutatókkal jól lehet jellemezni a tanulók spontán beszédtevékenységét, és hogy bizvást számíthatunk az ilyen jellemzés során arra, hogy feltáruznak az egyéni nyelvhasználatnak azon elemei, amelyek igénylik az anyanyelvi képességfejlesztést.

IRODALOM

- B. Fejes Katalin 1987, A szintmélységmutató környezetstruktúrája. *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, Series Linguistica, Litteraria et Aestetica*. Szeged, 29–35.
- Bicskei Dezsőné 1984, A mondathosszúság és a mondategészbeli kapcsolások 14–15 éves gimnazisták nyelvhasználatában (élőszóbeli és írásos szövegek alapján). *Néprajz és Nyelvtudomány* 28, 17–28.
- Bicskei Dezsőné 1985, Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői. *Magyar Nyelvőr* 109, 48–62.
- Bicskei Zsuzsanna Julianna 1990, A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata a szókincs elemzés segítségével. *Magyar Nyelvőr* 114, 67–85.
- Deme László 1971, *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1970, *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai.
- Kovácsics József 1979, *Statisztika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nagy Ferenc 1980, *Kriminálisztikai szövegnyelvészet*. Budapest, Akadémiai.
- Wacha Imre 1988, Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei

alapján). In: Kontra Miklós szerk., *Beszélt nyelvi tanulmányok Linguistica Series A/1*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 102–158.

Zsilka Tibor 1974, *Stilisztikai és statisztika*. Budapest, Akadémiai.

Zsulán Julianna 1989–90, Az élőnyelvi szöveg hiba- és töltelékjelenségeinek belső összefüggései. *Néprajz és Nyelvtudomány* 33, 91–103.

**ON SOME INTERNAL RELATIONS IN ORAL DISCOURSES
OF FOURTEEN-YEAR-OLD CHILDREN**

JULIANNA ZSULÁN

The paper presents the results of a longer project on spontaneous oral discourses of fourteen-year-old children. A statistical analysis is used to determine the relations between the data concerning qualitative and quantitative composition of the corpora, the sizes of text units at different levels, and the subordination of clauses and phrases. The goal of this analysis is twofold: to examine the characteristics of the dynamism of indices as well as their appropriateness in giving an objective measure to developing language use.

The most important observations are the following: (1) in texts with fewer-than-average words per phrase word repetitions tend to be more frequent; (2) word repetitions are independent of phrasal hierarchy; (3) the role of expressions of higher abstraction is more prevalent in the explication of paragraph size texts than in whole texts; (4) the extent and quality of individual vocabulary and the structures embedding clauses and phrases are interdependent; (5) the size of clauses is related to the depth of phrases; (6) the depth of phrases is not related to the size of text or the depth of clauses or iteration.

NÉPRAJZ

A PARASZTKÖZÖSSÉGEK ÖNSZERVEZŐDÉSÉNEK NÉHÁNY FORMÁJA KALOCSA KÖRNYÉKÉN

BÁRTH JÁNOS

BEVEZETŐ

A parasztközösségek önszerveződésének formáival keveset foglalkozott a magyar társadalomnéprajzi kutatás. A közbirtokosságok, a szomszédsági és termelési társulások, a sokféle feladatot ellátó „gazdaságok” kutatásának kevés nyoma akad a magyar néprajzi irodalomban.¹

Érdeklődésemet már pályakezdő etnográfus koromban, az 1960-as évek második felében felkeltették a „gazdaságok”, amelyeknek említésével, emlékeivel Kalocsa környéki levéltári és néprajzi kutatásaim során lépten-nyomon találkoztam. 1968-ban és 1969-ben többször végeztem néprajzi kutatást Homokmégyen, Szakmáron, Ludas szálláson és Uszódon a „gazdaságok” témakörében. Jegyzeteimet az 1971-ben megszervezett kalocsai Viski Károly Múzeum adattárában helyeztem el.² 1968–69-ben kiváló adatközlőkre leltem. Közülük is kiemelkedett tudásával a Ludas szállási Tóth Lajos és a homokmégyi Markó Gergely.³ Mindketten elköltöztek már az élők sorából. Türelmes és alapos magyarázataikat ezúton is köszönöm.

Többször kísérletet tettem arra, hogy a XX. század közepén megszűnt „gazdaságok” iratait megszerezzem. Törekvésemet néhány esetben siker koronázta. Múzeumba került az ún. Ordasmaloméri Gazdaság pusztagazdájának 1934-től 1940-ig

¹ Szendrey Ákos 1929 - Bodgál Ferenc 1962 - Földes László 1962 - Varga Gyula 1976 - Báর্থ János 1968 - Érinti a témát: Balogh István 1958 - Csiba Lajos 1958 - Csizmadia Andor 1977.

² Viski Károly Múzeum (rövidítése: VKM), Adattár: 5-72. (1968. évi gyűjtés Ludas szálláson) - U. ott 11-72. (1969. évi gyűjtés Homokmégyen).

³ Tóth Lajos 1968-ban 77 éves volt, tehát 1891-ben született. Markó Gergely 1969-ben 72 éves volt, tehát 1897-ben született. Mindketten tisztséget viseltek falujuk „gazdaságában”. Az ő elbeszéléseik képezik mostani tanulmányom leíró részeinek alapját.

használt pénztárkönyve és néhány irata.⁴ Ugyancsak a kalocsai múzeumban van a negyven „kisház” legelő zsellérgazdaságának pénztári naplója a gazdaság tagjainak névsoraival.⁵

1975-ben a kalocsai szállásokról szóló könyvemben röviden, szinte csak utalás-szerűen megemlékeztem a szállási gazdaságokról.⁶ Az ott ígért részletes feldolgozás mindezideig elmaradt. Most sem valósul meg. Jelen tanulmányomban csak adatközlésszerűen, leíró jelleggel, négy szállási „gazdaság” működésének bemutatását végzem el.

A kalocsai szállások területén különösen gazdag hagyománya alakult ki a parasztközösségek öngazgatásának, a szomszédsági csoportok önszerveződésének. A szállásnak nevezett gazdasági telephely-csoportok másfél évszázadon át tartozéktelepülésként éltek életüket. Lassan, fokozatosan váltak városi portáktól független állandó lakóhelyekké. Falusiasodásuk szervezeti és építészeti értelemben a XIX. század végén gyorsult fel. A folyamat fontos állomását jelentette 1898. január 1-je, amikor a szállások két önálló községbe szerveződve elszakadtak Kalocsától.

1898 előtt a szállási lakos, ha már tartósan szálláson élt is, kalocsai polgárnak számított. A kalocsai városháza azonban messze volt. A 20–30–50–100 gazdát összefogó szállási szomszédsági közösségnek viszont sűrűn akadtak elintézendő ügyei, megszervezendő feladatai. A határ nyomásos művelése, az állatok közös legeltetése, a csősztartás, a kovácstartás, az utak és a kutak javítása, a pásztorházak fenntartása olyan közösségi feladatoknak számítottak, amelyeket a szállási parasztközösség spontán alakulású szervezete, a „gazdaság”, illetve annak választott vezetője, a *pusztagazda* oldott meg. A szállási „gazdaság” tehát kitöltötte a hivatalos városi közigazgatás távolságából adódó igazgatási űrt.⁷ Ezzel magyarázható, hogy a kalocsai szállások világában a „gazdaságnak” nagyobb szerep jutott a paraszti élet mindennapjaiban, mint a történelmi parasztfalvakban, ahol a paraszti kézben lévő hivatalos községi hatalom és a „gazdaság”, mint szervezet, nem mindig különült el élesen.

A szállások nevével jelzett „gazdaságok”, pl. „Homokmégyi gazdaság”, „Részteleki gazdaság” stb. valószínűleg az egy-egy pusztán telket birtokló kalocsai jobbágyok birtokszomszédsági közösségeinek önszerveződéseiként jöttek létre a XVIII. században. Később a XIX. század második felében ezek a szervezetek a szállások faluvá formáló-

⁴ VKM. TDGy. 75.1.1. - 75. 1.20.

⁵ VKM. Gyn. sz. 804.

⁶ Bárh János 1975. 135-136.

⁷ Ebből a szempontból 1898 után sem változott a helyzet. Homokmégy és Szakmár, majd Öregcsertő és Drágszél kivételével a szállások ezután sem lettek községheleek. A szállások többsége továbbra is nélkülözöte a hivatalos közigazgatás jelenlétét. A szállási közösségek önszerveződésének továbbra is maradt létalapja.

dása során „falusias gazdaságokká”, apró parasztfalvak lakóközösségeinek „gazdaságai-vá” váltak.

A Kalocsa környéki tájon a XX. század első felében is léteztek olyan „gazdaságok”, amelyek egy-egy lakatlan puszta birtokosait vagy bérlőit foglalták szervezetbe. Ezek tulajdonképpen kései megfelelői a falusiasodott XX. századi „szállási gazdaságok” XVIII. századi elődeinek. A pusztabirtokló parasztközösségek „gazdaságaira” jó példa a homokméggyiek (és a halomiak, kiskecskeméggyiek) „foktői gazdasága”, amely a foktőiektől megvásárolt máriaházi és körmei földek új pota⁸ birtokosait fogta össze. Ilyen jellegű „gazdaság” volt a főntebb már emlegetett „Ordasmaloméri gazdaság” is, amely a hajdan ordasiak által birtokolt Malomér puszta jórészt szakmári új birtokosait foglalta közösségbe. Az efféle „gazdaságok” előképeinek azok a pusztabérlő társaságok tekinthetők, amelyeknek írásos említéseivel gyakran találkozhatunk a XVIII–XIX. századi levéltári iratokban. Szerződéseiket,⁹ illetve azok válogatását más alkalommal és más fórumon kívánom bemutatni.

A „gazdaság” kifejezés mögött a „gazdák együttese”-gondolat húzódik meg. Eszerint a „gazdaság” olyan szervezet, amely magában foglalja egy-egy település, szomszédsági közösség, vagy valamely szakmai, termelési cél érdekében létrejött agrárcsoportosulás parasztgazdáit. Néha nehezen dönthető el, hogy a régi iratokban szereplő „gazdaság” szó közösségi szervezetre vagy úgy általában a „gazdák”-ra vonatkozik-e. Az olyan megfogalmazások, mint pl. „...az egész ottlévő gazdaság javaslása...”, vagy „...most pedig az egész gazdaságnak némely része azt állítja,” stb. azt sejtetik, hogy ezeken a helyeken a „gazdaság” szó „gazdák” értelmű.¹⁰ Az alábbi néhány példából azonban nyilvánvaló, hogy az idézett szövegekben előforduló „gazdaság” szó, parasztközösségi szervezetre vonatkozik.

„Csóti János beadván panaszát abban, hogy a Szántó földgyéből, amelyet ő tüssökből írtott, azon okbul, hogy az halomi kaszálóbul törte volna föl, ugyan a halomi Gazdaság egy darabot alkompolt, amelyet ő magának vissza adatni kéri... (1802)¹¹

„... Mínek utána Homokméggyi Gazdaság azon panaszkodott volna, hogy az Alsóméggyi Gazdaság az már több rendelkezések ellen is a Birkákat az ő Határjokon legeltetvén, nékiek nem kevés károkat okoznának...” (1814)¹²

⁸ Báth János 1973.

⁹ KÉL. II. Kontraktusok. Pusztabérletek.

¹⁰ Bács-Kiskun m. Levéltár (rövidítése: BL). Kalocsa, Tj.kv. 1812-21. 28. p., 39.p.

¹¹ BL. Kalocsa Tj.kv. (1796-1811). 173. p.

¹² BL. Kalocsa Tj.kv. (1812-21). 82.p.

„Kiss András Kis Csertői Gazdaság Gulyása abbéli panaszát adta a Tanács eleiben, hogy amidőn a Gulyás Gazda ő nékie szegődségiben lévő egyéb ruházattát a Vásárban az ő jelen létiben meg vette...” (1814)¹³

„Halomi Szőlő hegybéli gazdaság olly helytelen cselekedetnek végbe vitelében tapasztaltatott...” (1812)¹⁴

„... A kalocsai határ földmérési és telekkönyvezési eljárásánál a szállásokra semmi gond sem fordítottatott, sem a város, sem az illető kalocsai plébános által. Így történhetett csak meg, hogy a templom, iskolák és plébánia a temetővel együtt a szakmári gazdaságra lett telekkönyvezve” – A szakmári plébános levele a szakmári temető tulajdonjogával kapcsolatos vitában. (1903)¹⁵

A „gazdaságok” spontán módon, önszerveződéssel, hatalmi beavatkozás nélkül jöttek létre. A mindennapi élet szükségessé tette létezésüket. A hivatalok, a hatóságok számára tulajdonképpen szervezetekként nem léteztek, ámbár vezetőjükkel, a pusztagazdával, mint egy-egy parasztközösség tekintélyes képviselőjével praktikus okokból szükség esetén a hatóságok is felvették a kapcsolatot. Ahogy haladt az idő a XX. század közepe felé, a „gazdaságok” egyre gyakrabban hivatalos szervezet formáját öltötték. Az „Ordasmaloméri Gazdaság” pénztárkönyvének elején 1934-től származó szolgabírói hitelesítést látunk.¹⁶ Ez a tény már sejteni engedi, hogy a XX. század első felében, különösen az 1940-es évek táján a „gazdaságok” egy része belenőtt a hivatalos agrárközösségek: a legeltetési társulatok, hegyközségek, szövetkezetek, „Zöldmező” szövetségek stb.¹⁷ világába. A homokmégyi „belső gazdaság” is hivatalos legeltetési társulattá alakult az 1940-es évek második felében. Így élt néhány esztendeig, végső felszámolásáig. Ez alatt az idő alatt nagyjából ugyanúgy működött, mint korábban. Az élén álló pusztagazdát azonban elnöknek titulálták.

Az 1950-es évek elején beköszöntött a „gazdaságok” és esetleges modernizált utódaik alkonya. A szocialistának nevezett agrárpolitika nem szimpatizált semmiféle társadalmi önszerveződéssel, így a nagymúltú „gazdaságokkal” sem. A kolhoz rendszerű TSz-ek megszervezésével eltűnt a „gazdaságok” létalapja is.

¹³ BL. Kalocsa Tjkv. (1812-21). 94.p.

¹⁴ BL. Kalocsa Tjkv. (1812-21). 30. p.

¹⁵ KÉL. I. Plébániai iratok. Szakmár.

¹⁶ VKM. TDGY. 75. 1.1.

¹⁷ Csizmadia Andor 1977. 40-49.

A „LEGELTETÉSI GAZDASÁG” LUDAS SZÁLLÁSON

Néhány szó a településről

Ludas szállás az ún. kalocsai szállások egyike. 1898. január 1-je óta Szakmár község kötelékébe tartozik. Az egykori kalocsai határ északkeleti részén fekszik, a művelhető földterületek szélén. A szállástól keletre szikes, alig hasznavehető legelők terülnek el.

A település a családi nevet viselő, valószínűleg osztódással növekedett kis szállások csoportjába tartozik. A környezetében hasonló házcsoportok álltak valaha: András szállás, Bolvári szállás, Pécsi szállás, Szalontai szállás. Közülük Bolvári szállás és Szalontai szállás már a kommunista parasztnyúzó politika első szakaszában, az 1950-es években elpusztult. Pécsi szállás és András szállás az 1960-as években néptelenedett el. Helyükön földhalmok jelzik a hajdani házakat. 1968-ban, amikor először végeztem néprajzi kutatást Ludas szálláson, feljegyeztem jegyzetfüzetemben, hogy a környező kis szállások már elpusztultak, bezzeg Ludas szállás még létezik. 1968-ban a két sor rangos gazdaház falusias utcaképet alkotott a közeli Alsóerekre vezető út két oldalán. Sajnos az azóta eltelt két évtizedben Ludas szállás sem kerülhetett el a környező kis szállások sorsát. Lakói elköltöztek, házai elpusztultak. A hajdani utca két oldalán lehangoló épületromok árválkodnak. A XIX. század végén nagy társadalmi összefogással épített kápolna is osztozott a hajdanán virágzó falucska sorsában.

Az „osztott paskomtól” a közös legelőig

Ludas szállás határában 1938-tól 1941-ig végeztek tagosítást. Ekkor a gazdáknak „tagokat” osztottak. Előzőleg fertályok szerint tartották nyilván a földet. A fertály szó a jobbágyvilág korának „negyed telkére” emlékeztet. A tagosításkor ügyeltek arra, hogy minden gazdának jusson parcella a jobb minőségű földekből és a rossz, gyöngye földekből is.

A tagosítás befejezésének időpontja, 1941 választóvonal a legeltetés rendjében és vele együtt a „gazdaság” működésében egyaránt. 1941-ben lett ugyanis újra közös a külső legelő. Következésképp ettől az időtől beszélhetünk közös marhalegeltetésről és a „legeltetési gazdaság” aktív működéséről. Ez az állapot az erőszakos TSz-szervezés befejeződéséig, kb. 1961-ig tartott. Amit tehát alább a Ludas szállási legeltetési gazdaság működéséről leírtunk, az jórészt az 1940-es és az 1950-es évek gyakorlatára vonatkozik.

A népi emlékezet, illetve a helyi hagyomány szerint hajdanán is közös volt a külső legelő. Ez valószínűleg az 1870-es, 1880-as évek előtt lehetett. Ekkortájt a közös külső legelőt, a „paskomot” felosztották. A XIX. század végén és a XX. század első négy évtizedében egyéni, családi legeltetés folyt a külső legelő magánparcelláin. Való-

szerűleg a régi közös legelők időkben is működött. Ludas szálláson legeltetési gazdaság, de ez olyan régen volt, hogy népi emlékezettel már nem érhető el. Az „osztott paskomos” időkben a gazdaság működése jórészt a belső legelőn végzett közös disznólegeltetés szervezésére korlátozódott. A gazdaság vezetőjét, a „gazdát” ekkortájt „kánaszgazdának” nevezték. 1941 után a gazdaság életéből a disznólegeltetés szervezése harmadlagos feladattá degradálódott.

1941 előtt nemcsak a Ludas szállásinak volt „osztott paskomja”, hanem Szalontai szállás, Bolvári szállás és Pécsi szállás lakosságának is. Az András szállásiak és az alsóerekiek mindvégig közösen, osztatlanul használták külső legelőjüket. 1941-ben közös lett a Ludas szállási és a Pécsi szállási külső legelő is. Szalontai szállás és Bolvári szállás népe azonban továbbra is kitartott az „osztott paskom” mellett.

Mivel Ludas szállás a hajdani kalocsai határ szántható szállásföldjeinek keleti részén feküdt, nem esett messze az Órjeg-széle külső legelőktől. A Ludas szállási „belterület” és a Ludas szállási külső legelő viszonylag közel feküdt egymáshoz. Csak a belső legelő, valamint az ún. Kókai dűlő és a Mándai réti legelődtől közéjük.

Az „osztott paskom” időszakában a külső legelőből kialakított parcellák nagysága természetesen változott a gazdák vagyoni helyzeté arányában. Hallunk 28 holdas paskomról és 50 holdasról is. Ha a gazda meghalt, gyerekei általában nem osztották el a paskomot, hanem közösen használták azt.

Az „osztott paskomokon” családi alapon szervezték a marhalegeltetést. Nem volt közös pásztor és közös gulya. Minden család a maga paskomján legeltetett. A jószágot gyerekek őrizték. A gazdák legtöbbször a saját gyerekeket küldték ki az állatok mellé. Ha nem volt a feladatra alkalmas gyerek a családban, fogadtak cselédgyereket. Előfordult, hogy testvérek, közeli rokonok közösen fogadtak gulyásgyerekeket. Mivel a testvérek legelőparcellája általában szomszédos volt, a fogadott pásztorgyerek nagyobb területen járathatta a rábízott marhát. Az efféle társulások miatt általában kevesebb gyerek őrzött egyidőben a legelőn, mint ahány ház volt a szálláson. Legtöbbször 7-8 gulyásgyerek legeltette a rábízott marhákat egyidőben a Ludas szállási külső legelőn. A gyerekek unták a magányt és igyekeztek minél több időt együtt tölteni a szomszédos legelőn a pásztorodó gyerekekkel. Főleg a déli órákban hevenyésztek együtt a kutak mellett.

A felosztott külső legelőn a legtöbb gazdának volt kútja a maga paskomján. Előfordult, hogy két szomszéd közösen ásott kutat a két birtok határán. A tagosítás után, amikor újra közös lett a legelő, a gémeskutakat megszüntették, téglabétüsüket kiszedték, gödrüket behúzták.

A kiosztott paskomokon egy-egy gulyásgyerek 10–15 marhát őrzött. Szentgyörgy-naptól november közepéig legeltettek. Mivel a külső legelő nem feküdt messze a szállástól, a jószágot minden este hazahajtották, reggel pedig újra kihajtották. November közepétől Szentgyörgy-napig az állatok a szálláson teleltek. Kinn a legelőn nem fejték. A fejest este és reggel a szálláson végezték el.

A legelőkön nem álltak építmények. A gulyásgyerekek a kutaknál ebédeltek. Reggelire tarisznyában vittek ki szalonnát. Ebédet legtöbbször maguk főztek. Katlant vájtak a földbe. Erre tették a főzésre használt gölöncséredényt, a „kotlát”. Néha szalonnát sütöttek, kenyeret pirítottak. Gyakran főztek krumplit, amelyet szalonna mellé ettek.

Néhány gazda a XIX. század végétől felszántotta a külső legelője „java részét”. Sokra nem ment a tulajdonos az efféle szántogatással, mert ezek a földek gyengék voltak. A kukorica nem termett meg rajtuk. A külső legelőkön feltört szántót minden harmadik évben ugarként kellett pihentetni. Ugar után búzát vetettek, majd árpa, zab vagy „zabszéna” következett. A gyengén termő külső szántásoknak a gulyásgyerekek látták kárát. Állandóan vigyázniuk kellett, hogy a jószágok ne menjenek rá a szántott- vetett területekre.

A belső legelő használata

Ludas szállás belső legelője 12 kat. hold nagyságú volt. Libákat, disznókat legeltettek rajta. A belső legelő mindig közlegelőnek számított. A külső legelő osztott használata idején sem osztották fel.

A libákat gyerekek őrizték. Minden család külön járatta a maga falkáját.

Más szállások gyakorlatához hasonlóan Ludas szálláson is állt a szállás szélén egy közös disznóól. Ebben tartották éjszaka a kijáró disznókat. A hízók a lakóházak telkén lévő ólakban hízak. Este, amikor a kanászigyerekek behajtott, a disznók hazamentek gazdáik udvarára *kosztolni*. Utána valamelyik családtag visszahajtotta őket *hálásra* a közös ólhoz. *A kanásznak ott vót a hele addig, még az utósó bé nem vót csukva*. Reggel a kanász kiengedte a disznókat a közös ólból. Azok hazamentek enni. Az evés befejezése után gazdájuk, illetve annak egy családtagja visszahajtotta őket a közös ólhoz. Amikor minden disznó összegyűlt, a kanászigyerekek kihajtotta a kondát a belső legelőre.

A szállás népe közösen fogadott disznópásztort, aki télen-nyáron őrizte a kijáró disznókat. Legtöbbször Akasztóról szegődött el kanásznak egy 13–14 éves gyerek. A kanász kosztot és gabonabért kapott munkájáért. Minden gazda annyi nap *kosztolta* a pásztorgyerekeket, ahány disznót kivert a közös legelőre. A gabonabér évi 8–10 mázsa búzát jelentett. Ezt a gabonamennyiséget a „gazdaság” irányítói elosztották a legelőn járatott disznók számával. Megállapították, hogy melyik gazda mennyi gabonával köteles hozzájárulni a kanászbérhez. A gabonajárandóság összeszedését a *kanászgazda*, 1941 után pedig az egész „legeltetési gazdaságot” irányító *gazda* végezte.

Ludas szállás parasztságának öngazgató, autonóm szervezete: a „gazdaság”

1941 után megszűnt a családi marhalegeltetés Ludas szállás külső legelőjén. Ettől kezdve a szállásbeli gazdák marhái együtt jártak az újra egy tagba mért közös legelőn. Az állatokra fogadott pásztor vigyázott, aki a legelő közelsége miatt a marhákat naponta ki-be hajtotta.

1941-ben, a tagosításkor a Ludas szállási gazdák megszavazták, hogy 4000 négyszöglől legelő lesz egy szarvasmarha eszmei legelőnagysága. „32 marhára mérették ki a külső legelőt”. Más szóval élve: lett a szállási gazdaságnak $32 \times 4000 = 128.000$ négyszöglől, vagyis 80 kat. hold külső legelője, amelyet 32 jog megosztásának arányában vehettek igénybe a gazdaságot alkotó birtokosok. A gazdák 1941-ben aszerint jutottak 1, 2, 3 vagy több *joghoz*, hogy 4.000, 8.000, 12.000 vagy több négyszöglől legelőt ajánlottak fel közlegelőnek. A közös legelő kimérése és a jogok rendjének bevezetése után már nem azt mondták a szállásiak, hogy *8.000 négyszöglől legelőm van*, hanem: *két jogom van*.

A legeltetési jogot elvileg el lehetett adni, de ilyen eset, az alatt a 20 év alatt, amíg a gazdaság valójában működött, nem fordult elő. A jogok osztódására sem került sor. Aki „nem töltötte be” a jogát, kiadta másnak haszonbérbe. 120–150 kg búzával lehetett egy jogot nyárra bérbe venni.

Legtöbbször 32-nél több marha legelt a Ludas szállási „gazdaság” külső legelőjén. *Jogon föllű* is lehetett marhát kihajtani, ha *fűbért* fizettek utána. A fűbér összege egy évre 150 kg búza volt. A borjúért fél részt kellett fizetni, vagyis 75 kg-ot. A begyűlt fűbér a „gazdaság” jövedelmét növelte.

A „gazdaság” március táján, kihajtás előtt választotta meg a gulyást. Ilyenkor a *gazda* házánál gyűlést tartottak a „gazdaság” tagjai. Előfordult, hogy többen is jelentkeztek pásztornak. Ilyenkor alkudoztak velük. Azt választották meg, ki kevesebbet kért és alkalmasabbnak mutatkozott. A gulyásbér mennyisége évenként változott. Mindig attól függött, mennyiért sikerült megfogadni a pásztort. A kialakult bért elosztották a jogok arányában és aszerint szedték be a marhatartó gazdától. A pásztorbér mindig gabonabér volt, amelyet kevés *dohányra való* pénz egészített ki. Mivel Ludas szálláson nem volt közös pásztorház, gulyásnak mindig helybeli lakost választottak meg. Általában *gyöngefájú embör* vagy öreg ember vállalta el ezt a munkát. A megválasztott pásztort más szállások gyakorlatával ellentétben nem emelgették föl, és pásztorfogadás alkalmával nem ittak áldomást.

A parasztgazdák közös ügyeinek intézését, a *Ludas szállási Gazdaság* irányítását a *gazda* végezte. Ludas szállás kis szállás lévén nem volt külön kanászgazdája és gulyásgazdája. A *gazda* a tagosítás előtt jóformán csak a kanászgazda teendőit végezte. A tagosítás után, amikor elkezdődött a közös marhalegeltetés, a gazda teendői megszokasodtak. Ez tükröződött munkájának díjazásában is. 1941 előtt semmiféle járan-

dósága nem volt. 1941 után fizetés gyanánt kihajthatott egy számosállatot fűbér fizetése nélkül a közös legelőre.

A *gazda* személye évenként változott. A tisztséget házanként haladva sorban viselték a földet és jószágot birtokló férfiak. Ritkán előfordult, hogy valaki nem vállalta, amikor ráesett a sor, mert „nem akart vesződni vele.” Legtöbbször azonban ennek az ellenkezője volt a jellemző. Az emberek szívesen voltak „gazdák”, mert jól jött számukra egy számosállat egy évi ingyenes legeltetésének lehetősége. Ha az utcasorban özvegyasszony háza „következett volna a gazdaságra”, az a ház kimaradt, mivel csak férfiember viselhette ezt a tisztséget.

A gazdaság tagjai évente 2-3 alkalommal gyűltek össze az aktuális ügyek megvitatása és döntéshozatal céljából. Legtöbbször a gulyásbér összeszedése előtt tartottak gyűlést, vagy akkor, ha *kútreperálásra* kellett pénzt gyűjteni. A legfontosabb és legjelentősebb összejövételnek az év végi *számadás* számított. Ha valami fontos ok miatt gyűlést kellett tartani, a *gazda* elküldte a kanászgyereket: *eredj, járd végig a szállást és hívd össze a gazdákat*. A gazdaság gyűlését a mindenkori *gazda* házánál tartották.

Nagyobb kiadások előtt a gazdaság vezetője pénzt szedett össze a Ludas szállási gazdától. Általában többet kért, mint amennyi éppen kellett, hogy maradjon tartalék. Így a „gazdaságnak” mindig volt pénzalapja. Kisebb kiadás esetén nem kellett összehívni a gazdákat, nem kellett újabb pénzt gyűjteni. A *gazda* fizethetett a közös pénzből, csak a számlákat kellett megőriznie, hogy fel tudja mutatni az év végi számadáson. Néha maradt pénz a következő esztendőre is, de ritkán, mivel a maradékot év végén *ádomás* gyanánt legtöbbször megitták. A *gazdának* úgy kellett gazdálkodni a közös pénzzel, hogy maradjon belőle az *ádomásra*. Nagy szégyen volt ránézve, ha üresen állt a kassza az év végi szállásgyűlés előtt. Ilyenkor ugyanis elmaradt az *ádomás*, amit mindenki sajnált.

November végén, december elején, az állatok beszorulása után tartották a *számadást*, az év végi szállásgyűlést, amelyen megjelent az egész „gazdaság”. Az összegyűltek előtt a *gazda* beszámolót tartott a „gazdaság” tevékenységéről, helyzetéről. Ismertette az elmúlt év bevételeit és kiadásait. Bemutatta a nyugtákat. Kis szállásról lévén szó, mindenki ismerte a *gazdát*. Nem volt a gazdaságnak külön ellenőre, mint a nagy szállásokon. Aki azonban közel ült a *gazda* asztalához, az futólag átnézte a számadást. *Vótak fiatal, fineszös embörök, akik mindig kíváncsiak vótak* - emlékeznek a Ludas szállásiak. A beszámoló után kijelölték az új *gazdát*. Választása nem okozott gondot, mivel a tisztség házról-házra haladt.

A számadás utolsó mozzanata az *ádomás* volt. A maradék pénzből a *gazda* előzőleg bort vásárolt. 8-10 liter bor fogyott el egy-egy *ádomás* alkalmával. A Ludas szállási gazdák később is jó emlékekkel gondoltak a régi *ádomásokra*. Úgy tartották:

lásukat. *Aki szeretőt szórakozni, az emönt... Bolondság, nevetség vót az egész - emlékeznek néhány évtizeddel később a fölszázalásaiak.*

A csősz háza legtöbbször kicsinek bizonyult, ezért az udvaron nagykabátban ácsorogva hallgatták meg az emberek a csőszgazda beszámolóját. Ugyancsak az udvaron választották meg az új csőszgazdát és az új csőszet. Itt kezdték el az *ádomást* is. Az ilyenkor elengedhetetlen jegyzőkönyvet néhány férfi a csősz házában írta meg. Amíg a jegyzőkönyv elkészült, a többi férfi az udvaron beszélgetett.

A januári gyűlésen minden évben újraválasztották a *csőszgazdát* és a *csőszet*. Akkor is megrendezték a választást, ha ugyanazok a személyek maradtak a következő esztendőre is. Először mindig a csőszgazdát választották meg. Utána került sor a csősz megválasztására.

Az *ógazda* a januári gyűlés kezdetén *beszámolt*, vagyis ismertette a „csőszgazdaság” anyagi helyzetét. Egyben jelezte, van-e kedve továbbra is a tisztség viseléséhez, vagy szeretne megválni tőle. Ha jól végezte a dolgát és maradni akart, a gazdák rendszerint újraválasztották. Ha nem akart maradni, megkérdezték: ki akar *csőszgazda* lenni? Mindig voltak jelentkezők, akik közül a jelenlévő gazdák szavazással választották meg az új csőszgazdát, aki pénzárandóságot kapott megbízóitól. Az 1930-as években 50 pengő volt a csőszgazda évi bére. Ezt az összeget a „csőszgazdaság” bevételeiből fizették. A bevétel pedig leginkább a *hajtópénzekből* származott.

A csőszgazda rendszeresen vezette a *gazdakönyvet*. Ebbe beírta a csősz által jelentett lopásokat, kártételeket, valamint az elkövetőkre kiszabott büntetést, a *hajtópénzt*. A *gazda gondoskodott* arról, hogy a csősz aktív közreműködésével a kiszabott hajtópénzek be is follyanak a „csőszgazdaság” kasszájába. A hajtópénzekből fedezték a csőszgazda 50 pengős évi bérét. A maradék pénzt a gazdák megitták az *ádomás* alkalmával.

Általában csak szegény ember vállalkozott arra, hogy csőszként dolgozzon. A gazdaság gyűlésén a csőszgazda bejelentette a jelentkező nevét. *Enek is éni kő - dörmögték* rá a gazdák. Ezzel meg is választották az új csőszet. Gyakran előfordult, hogy a régit választották meg újra. Volt olyan alsóbereki csősz, aki tíz évig végezte a munkát egyfolytában.

Csőszválasztáskor jegyzőkönyvet írtak, még abban az esetben is, ha a régi csősz megmaradt. A jegyzőkönyvben megfogalmazták a csősz kötelességeit. Rögzítették azt is, hogy milyen kártételért milyen bírságot, mennyi *hajtópénzt* kell követelni.

A csősz ritkábban pénzben, legtöbbször azonban az inflációs időkre való tekintettel gabonában kapta a bérét. A meghatározott bért elosztották a felügyelt földterület fertályaival. Egy véka, vagyis 21 liter gabona jutott egy fertályra. A véka felét búzából, másik felét árpából adták a gazdák. A csősz maga szedte össze a bérét szállásról szállásra, házról házra járva. A kis szállásokon egy-egy háznál lerakta az összegyűlt gabonáját, amelyet azután egy odaváló gazda szívességből lovaskocsival átvitt

Alsóerekre, vagy oda, ahol a csősz lakott. A gazdák *favékával* mérték ki a csősz járandóságát. Amelyik háznál már nem volt véka, ott *literrel* mérték ki a 21 liter gabonát. A csősz egy füzetben tartotta számon, hogy kitől vette át a búzát és az árpát. A csőszbér szedése hosszú ideig elhúzódott. Elkezdődött a cséplés után és eltartott karácsony tájáig, aszerint, hogy mennyire volt szüksége a csősznek a gabonára. A csőszbér szedésének legjellemzőbb időpontja a november volt. Ekkor szinte mindennap járta a csősz a házakat. Ilyenkor legtöbbször alaposan berúgott, mert minden háznál megkínálták borral.

A „csőszgazdaság” gyűlése *ádomással* zárult. A hagyomány szerint az áldomást a megválasztott új csősznek kellett *állni*. Mindenki tudta azonban, hogy a csősz szegény ember, nem várható el tőle, hogy a teljes gazdatársadalmat borral itassa. A szokásjog dokumentálása, újra és újra történő tudatosítása azonban megkívánta, hogy az első kancsó bort a csősz fizesse és még a gyűlés színhelyén kínálgassa a gazdáknak. Állítólag volt rá példa, hogy szegénysége miatt a megválasztott csősz az egy kancsó bort sem tudta kifizetni, ezért szomszédja, egy „jó gazda” fizette ki helyette. A csősz kancsójával elkezdett *ádomást* a helyi kocsmában folytatták, ahova a gyűlés színhelyéről átvonult a gazdatársadalom. Mivel ezen a vidéken nem jellemző a bortermelés, a gazdák csak a kocsmában találtak maguknak elég kortyolnivalót. Először a hajtópénzekből származott jövedelem maradékát itták meg. Utána a gazdák rendeltek bort a kocsmárostól. Órákon át folyt a dalolás, mulatozás.

Kovácsgazdaság

A *kovácsgazdaság* élén a *kovácsgazda* állt, akit évente választottak maguk közül a „kovácsgazdaságot” alkotó gazdák. Megválasztásának módja és bérezése hasonlított a fentebb bemutatott csőszgazdáéhoz. Választása vagy újraválasztása a „kovácsgazdaság” novemberi gyűlésén történt, a kovács megfogadása előtt.

A „kovácsgazdaságnak” Alsóereken volt egy kovácműhelye és egy kovácsháza. Utóbbi szobából, konyhából és kamrából állt. A kovács lakbérfizetés nélkül, ingyen lakott benne. A műhely belső berendezése a kovács tulajdona volt. Ha változott a kovács személye, az elmenő kovács vitte magával a szerszámaint, az új pedig hozta a magáét. Műhelyjavítás esetén a szükséges pénzt fertályok arányában a *kovácsgazda* szedte össze a gazdáktól.

A „kovácsgazdaság” évváró és kovácsfogadó gyűlését novemberben tartották. Azért kellett már novemberben eldönteni, hogy ki lesz a következő évi kovács, hogy a jelentkező és esetleg elutasított kovácsok elszegődhessenek máshová az év kezdetéig. Gyűlést és kovácsválasztást minden évben tartottak, még akkor is, ha nyilvánvaló volt, hogy marad a régi kovács. A gyűlésen egyezkedés után jegyzőkönyvbe foglalták a kovács által felszámítható árakat. Ez a *limitáció* egész évben ki volt függesztve a

műhelyben. A kovács nem kérhetett többet a limitációban feltüntetett árnál. Ha valakinek különleges nagy munkája akadt, amelynek árát nem szabályozták a kovácsfogadaskor, pl. egész kocsit akart vasaltatni, külön egyezkedett a kováccsal. A gazdaság legutolsó kovácsa folyamatosan 32 évig állt a hat szállás gazdájának szolgálatában, mégis minden évben megrendezték a kovácsválasztást és minden esztendőben készült kovács-szerződés és limitáció.

A novemberi gyűlést a kovácsszállánál tartották. A szobában a kovácsgazda, a kovács és két-három megbízott parasztember szerkesztett a jegyzőkönyvet, írta a limitációt. Ezalatt a gazdák többsége nagykabátban az udvaron ácsorgott és beszélgetett.

A kovácsválasztó gyűlés a kovácsszállánál tartott *ádomással* zárult. A vigasság költségeit a kovács állta. Volt olyan kovács, aki 50 liter bort itatott meg a gazdákkal *ádomás* alkalmával. Előfordult, hogy az alsóereki tanító hegedűjének hangjára táncoltak is a gyűlés, illetve az *ádomás* résztvevői.

A kovács bére a gazdaság tagjainak minden fertály földje után évente egy-egy véka gabona volt, amelynek felét búzában, felét árpában adták a gazdák. Járt még fertályonként egy-egy *porció* szalma vagy *ízék* is tüzelőnek. Ezért a bérért a kovács ingyen élezte a gazdaság tagjainak szántóvasait. A kovács maga szedte össze a bérét szállásról-szállásra, házról-házra járva. A gabona és a szalma összegyűjtésekor szedte össze a kapálókék élesztéséért járó kukoricacsöveket is.

A szántóvasak rendszeres élezése ezen a tájon nagyon fontos feltétele volt az eredményes paraszti munkának. A felsőszállások területén a talaj szikes és kemény, ezért könnyen kiment a szántóvas éle. Esős időben ritkábban kellett élezni. *Émönt egész hétön is*. Száraz időben azonban gyakran kellett váltogatni a szántóvasat. Egy-egy gazdának általában 2-3 vasa volt, hogy az élezés alatt is mehessen az eke. Száraz időben sokat mondogatta a kovács, hogy ráfizet. A sok ingyenes vasélezés rengeteg munkát jelentett számára. A fokozott munkatempó együtt járt a szénfogyasztás növekedésével, a szén pedig ő vette a jövedelméből.

Az Alsóerek környéki kemény, szikes földek szükségessé tették a *kapálókék* vasainak nyaranta kétszeri élezését. Erre külön alkut kötött a „gazdaság” a kováccsal. A megállapodás szerint egy kapálóke három vasának egyszeri élezéséért 25 cső kukoricát adtak a gazdák. A kovács nyáron feljegyezte az elvégzett élező munkákat és ősszel szedte be értük a kukoricát. A gazdák megengedték, hogy válogasson a kukorica javából, és a szebb csövekből vigye el járandóságát.

Akadtak gazdák, akik rendszeresen fuvaroztak a kovácsnak, pl. a gabona- és szalmajárandóság összegyűjtésekor, szénahordáskor. Ezeket a fuvarokat a kovács patkolással és más munkákkal dolgozta le a gazdáknak.

A HOMOKMÉGYI „BELSŐ GAZDASÁG”

Néhány szó a helységről és „gazdaságairól”

Homokmégy a hajdani kalocsai szállások egyike. 1898. jan. 1-jén, amikor a szállások elszakadtak Kalocsától, az ún. Alsószállásokból alakult új község központja és névadója lett. Lakói a XVIII-XIX. századi törzsökös kalocsai parasztszaládok leszármazottai.

A homokmégyi gazda három „gazdaságnak” lehetett a tagja: 1. a „belső gazdaságnak”, a tulajdonképpeni „homokmégyi gazdaságnak”, ha volt joga a belső legelőhöz. 2. a „külső gazdaságnak”, a déli szállások: Homokmégy, Alsómégy, Hillye, Drágszél és Öregcsertő közös „külső gazdaságának”, ha volt joga a közös külső legelőhöz. 3. a „foktűi gazdaságnak”, ha volt földje az ún. *foktűi fődéken*, vagyis azon a területen, amelyet a kalocsai szállások lakói a foktűi gazdáktól vettek meg a XIX. század második felében.

Míndezezből következik, hogy a „belső gazdaság” tekinthetett vissza a legnagyobb múltra. A *foktűi gazdaság* csak akkor jöhetett létre, amikor a foktűiek eladták földjeik javát, vagyis a XIX. század vége, XX. század eleje tájékán. Az ún. *külső gazdaság* a XIX. század második felében formálódhatott, amikor a déli szállások 150 holdas közös legelőjét elkülönítették és kimérték az Örjeg szélén. Az ún. belső gazdaság viszont valószínűleg egyidős a szállásokon lakással. A Homokmégy területén birtokló kalocsai gazdák szervezeteként alakulhatott ki, talán már a XVIII. század végén. Tanulságos, hogy a „belső gazdaság” vezetőjét a XX. században, amikor egy zárt állandó település „gazdaságáról” volt szó, *pusztagazdának* hívták. Ez az elnevezés nyilvánvalóan arra a régi időre utal, amikor Homokmégy még Kalocsa egyik pusztája volt és a homokmégyi pusztagazda a Homokmégyen birtokló kalocsai gazdák választott vezetőjeként szervezte a legeltetést, a határhasználatot és általában a szállási gazdálkodás közös feladatait.

A „belső gazdaság” tagjai, a „negyvennyolcadok” birtokosai

Alább, amikor Homokmégyről esik szó, mindig a szűken értelmezett Homokmégyre, a szállásból lett Homokmégy falura vonatkozik a mondanivaló. A Homokmégy község kötelékébe tartozó szállások, pl. Alsómégy, Hillye önálló „gazdaságokat” alkottak.

A homokmégyi „belső gazdaságnak” tagja lehetett minden olyan homokmégyi gazda, akinek joga volt a falu közelében fekvő nagy legelőhöz. A jogot *negyvennyolcadnak* nevezték. A gazdák nem négyszögölben, holdban tartották számon legelőilletőségüket, hanem a jogok mennyiségét emlegették. Pl. 7 negyvennyolcadom van –

hangoztatták. Ha valakinek 12 negyvennyolcada volt, arról azt mondták: „egy fertály legelője van”.

4 negyvennyolcad birtoklása jogosított fel egy tehen kihajtására. 2 negyvennyolcad kellett egy sertés legelőre engedéséhez. Ha tehát valakinek pl. 8 negyvennyolcada volt, kihajthatott a legelőre 2 tehenet vagy 4 sertést, illetve 1 tehenet és két sertést. Ha egy gazdának nem volt annyi negyvennyolcadja, mint amennyire éppen szüksége lett volna, egy vagy több *lábat* kifizetett a „gazdaság” kasszájába. Ha tehát valakinek pl. 7 negyvennyolcadja volt és két tehenet akart kivenni a legelőre, 1 negyvennyolcadot meg kellett váltani. Homokmégyi kifejezéssel élve: egy *lábat ráfizetett*. Előfordult, hogy negyvennyolcadokkal egyáltalán nem rendelkező ember akart tehenet hajtani a legelőre. Ezt akkor tehette meg, ha kifizette tehene után a 4 negyvennyolcad megváltását, vagyis a „négy lábat”. Az ily módon befolyt *lábpénz* jelentette a gazdaság legfontosabb jövedelemforrását.

A libák a falu melletti vizenyős területen és a közeli tarlókon legeltek. Kihajtásukhoz nem kellett sem negyvennyolcad, sem legelőbér.

A legeltetési jogot, a *negyvennyolcadot* lehetett adományozni, örökölni, haszonbérbe adni és eladni. A „gazdaságnak” volt egy nagy könyve, amelyet a pusztagazda tartott magánál. Ebben fel volt tüntetve, hogy kinek hány negyvennyolcada van. Ha valaki negyvennyolcadot adott el, a könyvben átfírták a legelőhasználati jogot.

A „gazdaság” vagyona

A „gazdaság” három épületet mondhatott magáénak: egy kovácműhelyt, egy gulyásházat és egy kanászházat. A kovácműhelyt a gazdaság javíttatta. Felszerelése a mindenkori kovácsé volt. A gulyásház és a kanászház egymás mellett állt. A kanászház öreg nádfedeles épület volt. Valószínűleg még a XIX. században épült. A valamivel fiatalabb gulyásház is nádas volt hajdan, de lecserepezték. A hagyomány szerint a gulyásházat a „gazdaság” építette a „gazdák zsebéből”. Az árát *szétvetették* negyvennyolcadonként és a gazdaság tisztségviselői szedték össze.

A „gazdaságnak” volt 4000 négyszögöl szántóföldje a közlegelő mellett, amelyet hajdan a közlegelőből hasítottak ki. A „gazdaság” pénzért, napszámosokkal műveltette. Csalamádét, valamint szénaként kezelt zabot természetettek rajta. E termelvényeket az apaállatok takarmányozására használták fel. A „gazdaság” tehát a saját földjén termeltette meg az apaállatok takarmányának egy részét. A hiányzó szálas- és szemestakarmányt a gazdák adták össze.

A „gazdaság” vagyonát képezték az apaállatok. A változó számú bikát és kant a két pásztorháznál tartották. Igénybevételükért a gazdaság tagjai nem fizettek, mivel az apaállatok vásárlásakor a gazdák adták össze a pénzt. Takarmánnyal is hozzájárultak tartásukhoz.

A bikák és a kanok hiányzó takarmányát novemberben szedték össze a „gazdaság” erre illetékes tisztségviselői. A *gulyásgazda* a gulyással, a *kanászgazda* pedig a kanással járt egy-egy lovaskocsin portáról portára. Előbbiek a bikák, utóbbiak a kanok számára gyűjtöttek takarmányt. A gazdák hozzájárulásukat teheneik és sertéseik száma arányában adták. Egy tehén után járt: egy *porció* széna (kb. 10-12 kg., ami egy *kötélbe belefért*), egy kéve *csuma* (kukoricaszár). Egy disznó után járt 10-12 liter árpa vagy kukorica, ki melyiket akarta adni. Az összehordott takarmányt a pásztorházak kamrájában, illetve udvarán tárolták.

A „gazdaság” magáénak tartotta a közlegelőn lévő kutakat. (Kivétel volt a *Pap kútya*, amelyet a közlegelőből hajdanán kiszakított Pap-tagon ástak a homokméggyi pap csordája számára). A „gazdaság” által gondozott három kút a falutól távolodó sorrendben: 1. *Kanászkút*. E körül volt a *disznólegelő* és közvetlenül a kút mellett a *kanászálás*. 2. *Nagykút*. Mellette volt a *gulyásálás*. Itt deleltek legtöbbször a tehenek. 3. *Fölsőkút*. Emellett is volt *gulyásálás*, mivel itt is szarvasmarhák ittak. A kutak javítását részben közmunkával, részben bér munkával végeztette a „gazdaság”.

A „gazdaság” bevételei és kiadásai

A gazdaság számára rendszeres bevétel a negyvennyolcadokkal nem rendelkezők, illetve a nem elég negyvennyolcadot birtoklók *lábpenz* befizetéseiből származott. Nagy kiadások, pl. apaállat vásárlása esetén, vagy a pusztagazda bérének kifizetésekor a szükséges pénzt a gazdák adták össze.

A „gazdaság” rendszeresen ismétlődő kiadásai: a pásztorépületek és a kovácsműhely javítása, *kútreperáció*, az apaállatok takarmányának egy részét megtermő földparcella műveltetése, apaállatvásárlás, a pusztagazda járandósága.

A „gazdaság” tisztségviselői

A „gazdaság” vezető tisztségviselőjét *pusztagazdának* nevezték. Pusztagazdának lenni rangot, tisztességet jelentett Homokméggy társadalmában. Okos, nagy tekintélyű, módos parasztgazda jöhetett szóba erre a tisztségre.

A pusztagazda kezelte a „gazdaság” pénzt. Számontartotta a járandóságokat, bevételeket, feljegyezte a kiadásokat. Összehívta, vezette a *tizedbizottság* üléseit és a gazdák gyűléseit. Munkájáért pénzbért kapott, amely nem volt magas. Az összeget kivetette negyvennyolcadok után a gazdákra, akik befizették a rájuk eső részt a „gazdaság” kasszájába. Innen vette ki a pusztagazda a számára megajánlott éves fizetést.

A pusztagazdát az év végi szállásgyűlésen egy évre választották. Ha jól végezte a dolgát, és volt kedve maradni, 4-5 évig is viselhette tisztségét.

A választás alkalmával a tizedbizottság egyik tagja elkiáltotta magát: Van-e valakinek panasza a pusztagazdára? Ha volt panasz, megtárgyalták a dolgot. A tizedbizottsági tag megkérdezte a pusztagazdát is: Vállalja-e a tisztséget a következő évben is? A választás közfelkiáltással történt.

A gulyásgazdát és a kanászgazdát ugyancsak egy évre választották a jelentkező módos parasztgazdák közül az év végi gyűlésen. Tagjai voltak a tizedbizottságnak is. Legfontosabb munkájuk az apaállat-takarmány és a pásztorok tűzifa járandóságának összegyűjtése volt. E munkákat szívesen csinálták, mivel a meglátogatott házaknál behívták őket iszogatni. Estefelé már *danóva* gyűjtötték a takarmányt.

Ha több jelentkező is volt az év végi gyűlésen a gulyásgazda tisztségre, a pusztagazda megkérdezte a népet: *Melyik lögyön?* A gazdák kiabálták a neveket. Akit legtöbben és lehangosabban kiabáltak, az kapta a tisztséget. A döntésnél esetenként közrejátszhatott az a körülmény, hogy a jelentkező volt-e már gulyásgazda. Előfordult, hogy a hangadó gazdák azt kiabálták: *Ammá vót. Lögyön emez é!* Ugyanígy választották a kanászgazdát.

A gazdaság vezető testülete a tizedbizottság. Tíz tagból állt, akiket a módosabb parasztgazdák köréből választották az év végi gyűlésen egy esztendőre. A tagok megbízatását több éven át meghosszabíthatták. Ezért csak a *leköszönő* tagok helyébe választottak újakat. A maradékat megerősítették tisztségükben. Az új tagokat a pusztagazda előzőleg kiszemelte. A gyűlésen felolvasta a neveket és az emberek közfelkiáltással nyilvánították ki egyetértésüket.

A tizedbizottság döntött a gazdaság legfontosabb ügyeiben. Pl. rendszerint megtárgyalta az apaállatvásárlást. Évente öt-hat alkalommal került sor a vezetőség ülésére, amikor valamely fontos dolog szükségessé tette a testületi döntést. Ilyenkor a pusztagazda szólt a tizedbizottsági tagoknak, hogy jöjjenek össze. Legtöbbször a gulyásházánál találkoztak és a gulyás szobájában tárgyaltak. A tizedbizottság ülései általában a délutáni és az esti órákra estek.

A „gazdaság” alkalmazottai¹⁸

A „gazdaság” év végi közgyűlésén választották meg a gulyást és a kanászt. Mindkét pásztor több évig is szolgálhatta a falut, de formális újraválasztásuk minden évben elengedhetetlen volt. A gyűlésen a pusztagazda nyilvánosan megkérdezte a gulyástól: „Maradsz-e?” Ha igent mondott, megkérdezte a gazdákat: „Van-e valakinek panasza?” Általában mindig akadt két-három panaszkodó. A fölvetett kifogásokat megtárgyalták. Ha sok és súlyos volt a jogos panasz, a gulyást nem választották újjá.

¹⁸ A gulyáson és a kanászon kívül a „gazdaság” alkalmazottja volt még a kovács. A homokmégyi kovácstartás témaköréről azonban nincsenek megfelelő információink, ezért bemutatásától eltekintünk.

Ha új pásztor kellett, akadt több jelentkező. A falu népe már a gyűlés előtt tudta, hogy leköszön a pásztor, vagy marad. Több napon át beszédtema volt, hogy kiből lenne a legmegfelelőbb gulyás. A jelentkezők általában ismert személyek voltak, mivel Homokmégyen vagy valamelyik környező szálláson laktak. A gazdaság gyűlésén közfelkiáltással választották meg közülük a gulyást.

Ugyanígy zajlott le a kanász megválasztása is.

A választás befejezése után, az *ádomás* megkezdése előtt felemelték a pásztorokat. Először a gulyást, utána a kanászt. Három ember fogta meg a pásztort. Háromszor felemelték és meglóbálták a levegőben. Közben a jelenlevő gazdák kiabáltak: *Éljen a gulyás!* A kanász felemelésekor pedig: *Éljen a kanász!* Akkor is felemelték a pásztorokat, ha nem újonnan léptek a „gazdaság” szolgálatába, hanem ismételten választották meg őket.

A pásztorok bére éveken, évtizedeken át alig változott. A gulyás és a kanász egyaránt 16 mázsa búzát és 8 mázsa árpát vagy kukoricát kapott a gazdaságtól egy évre. Ehhez jött még a szalma, tűzifa és a „főzelék” járandóság.

A két pásztor terménybérének mennyiségét a gazdaság vezetői elosztották a legeltetett állatok számával. Így határozták meg, hogy a gazdák mennyi búzát és árpát adjanak egy szarvasmarha, illetve sertés után.

A parasztgazdaságok szempontjából nézett pásztorbér, vagyis az egy-egy állat után fizetendő gulyás- és kanászbér évi összege tehát a falu állatlétszámának megfelelően évente változott. Ha kevesebb volt a faluban az állat, több pásztorbért, ha több volt az állat, akkor kevesebb pásztorbért vetett ki a „gazdaság” egy-egy állat legeltetéséért. Hosszú évek tapasztalata alapján a pásztorbér legtöbbször így alakult: 1 tehén után kellett adni 24 liter búzát és 12 liter árpát (vagy kukoricát). 1 sertés után 16 liter búza és 8 liter árpa (vagy kukorica) járt. (Mivel több sertés volt a faluban, mint tehén, természetesen a sertések után kevesebbre rúgott a pásztorbér, mint a tehenek után.)

A gulyás és a kanász gabonában adandó bérét ősszel „dobszó által” szedték össze. A községi kisbíró „végigdobolta” a falun, hogy állatonként mennyit kell adni. Az állatok tulajdonosai maguk vitték el a gabonajárandóságot a pásztorházakhoz, ahol a gulyásgazda és a kanászgazda megmérte, majd átvette.

A gulyás és a kanász számára a gazdák a kihajtott állatok után állatonként egy kötél szalmát adtak tüzelőanyag gyanánt, amelyet a két pásztor maga szedett és hordott össze. Tűzifát is kaptak a pásztorok a gazdáktól. Mennyiségét senki nem határozta meg. Mindenki annyit adott, amennyit tudott, illetve akart. A gulyás és a kanász a gulyásgazda és a kanászgazda közreműködésével ősszel gyűjtötte össze a fát. Egy-egy lovaskocsival járták a falut. A „gazda” hajtotta a lovakat az utcán, a pásztor pedig ment házról házra. Volt aki tuskót dobott a kocsira, volt aki rőzsekévéit adott, volt aki *ölfával* jutalmazta a pásztort.

A tűzifával egyidőben szedték a pásztorok a *főzelék*-járandóságukat. *Főzelék* alatt babot vagy lencsét értettek, amelyből egy liter járt egy állat után. Előfordult, hogy a pásztor azt kérte, inkább egy szakajtó krumplit adjanak bab és lencse helyett. Előfordult, hogy a gulyás és a kanász annyi babot és lencsét gyűjtött, hogy később *nékek* vót eladó.

Legtöbb esztendőben fogadott a „gazdaság” nyári *borgyúpásztort*, aki a kisborjúkat legeltette a tehenektől elkülönített csordában. Nem szerették ugyanis az istállóban tartani a borjút, mert ott „csak csipkedte a légy”. Az anyjával sem járhatott a legelőn, mert kiszopta volna a tejét. Ezért hozták létre a borjúcsordát, amely szeptember közepéig létezett. Akkor összezsapták a tehéncsordával.

A borjak legeltetéséért nem kellett a gazdának külön fűbért fizetni. A borjú „az anyja jogával járt”. A borjúpásztor számára viszont adni kellett egy-egy borjú után 16-20 liter gabonát (fele búzát-fele árpát), némi tüzelőanyagot és 1 liter *főzeléket*. A borjúpásztor bérét összeszel szedte össze a gulyásgazda.

A „végszámadás”

A homokmégyi „gazdaság” hagyományosan december 28-án, Aprószentek napján délután tartotta év végi közgyűlését, a *végszámadást*. Erre az alkalomra a puszttagazda a községi kisbíróval *összedoboltatta* a gazdaság tagjait, vagyis a falu férfiembereinek nagy többségét. Általában férfiak vettek részt a végszámadáson, de elmehetett a gyűlésre özvegyasszony is, ha gazdaságot vezetett és joga volt a közlegelőhöz.

A gyűlést a gulyásháznál tartották. A szobában, konyhában és az *ámbituson* üldögéltek, állodogáltak az emberek. Beszélgettek, pipáztak. A szobában az utcai ablak előtt állt egy asztal. Mellette ült a puszttagazda. Körülötte foglaltak helyet az ellenőrök és a számadók.

A két *ellenőr* figyelte, hogy a puszttagazda azokat a számadatokat olvassa-e föl a népnek, amelyek az előtte fekvő pénzügyi beszámoló papírján szerepelnek. Az ellenőri megbízatás egy alkalomra szólt. A tisztség betöltéséhez nem kellett különösebb választási ceremónia. A visszaemlékezések szerint a gyűlés elején az öregebb gazdák odaszóltak két fiatalabb gazdának: „Jóska meg Gergő, üljetek a puszttagazda mellé, és figyeljétek a felolvasást.” Így lett valakiből ellenőr.

Hasonlóképpen jelölték ki a fiatalabb gazdák közül a négy *számadót*, akik a gyűlés megkezdése előtt papírokon számolgatva ellenőrizték a puszttagazda számadását.

A *végszámadás* napirendi pontjai, eseményei:

1. A puszttagazda beszámolója, „mondása”
2. A tisztségviselők megválasztása

- a pusztagazda megválasztása
- a gulyásgazda megválasztása
- a kanászgazda megválasztása
- a tizedbizottság kiegészítése

3. Az alkalmazottak megválasztása

- gulyásfogadás
- kanászfogadás
- a pásztorok felemelése

4. Áldomás

Az áldomásra a „gazdaság” vásárolt bort a maradék pénzből. A gulyásház konyhájában állt a csapravert hordó. Az emberek körülötte iszogattak. Egyre jobb lett a hangulatuk. A kitartóak késő éjszakáig mulattak. Egy-egy jól sikerült végszámadás áldomásán 70-100 liter bor fogyott el.

IRODALOM

- Balogh István 1958, Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 69, 537–566.
- Bárh János 1975, *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsai Múzeumi Dolgozatok 1. Kalocsa.
- 1986, A parasztközösség önigazgatása egy erdélyi magyar faluban. In: Eperjessy Ernő–Krupa András szerk., *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségekutató Konferencia előadásai 1–4*. Budapest–Békéscsaba. 2. kötet, 362–373.
- Bodgál Ferenc 1962, Községi kovács a mezőkövesdi matyóknál. *Néprajzi Értesítő* 44, 81–96.
- Csiba Lajos 1958, A tejfalusi közbirtokosság történetéből. *Néprajzi Közlemények* III, 4. sz., 311–337.
- Csizmadia Andor 1977, A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Balla Ilona–Csizmadia Andor–Degré Alajos–Horváth Pál, *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs. 35–53.
- Földes László 1962, Egy alföldi juhtartó gazdaság. *Néprajzi Értesítő* 44, 27–79.
- Szendrey Ákos 1929, A közigazgatás népi szervei. *Népünk és Nyelvünk*. 28–38, 91–102.
- Varga Gyula 1976, Lokális gazdasági társulások Hajdú-Bihar megye mezővárosaiban. *Ethnographia* 87, 161–174.

DIE FORMEN DER SELBSTORGANISIERUNG DER BAUERNGEMEINSCHAFTEN IN DER UMGEBUNG VON KALOCSA

JÁNOS BÁRTH

In der ungarischen Ethnographie sind wenige Schriften erschienen, die sich mit den Formen der Selbstorganisierung der Bauerngemeinschaften und der Selbstverwaltung der Bauern beschäftigen.

Kalocsa ist eine Kleinstadt an der Donau südlich von Budapest. Um die Stadt haben sich viele kleine Dörfchen herausgebildet, die über keine offizielle Verwaltung verfügten, da sie alle Teile einer größeren Verwaltung waren. In diesen kleinen Dörfern haben sich besonders reiche Traditionen der Selbstverwaltung der Bauerngemeinschaften entwickelt. Die Organisationen der Selbstverwaltung wurden mit dem Wort *gazdaság* bezeichnet, das eine spezielle, volkstümliche Bedeutung hat, da in der heutigen ungarischen Umgangssprache das Wort *gazdaság* soviel wie 'Wirtschaft' bedeutet. Der Autor stellt uns aufgrund von mit ethnographischen Methoden erhaltenen Informationen die Tätigkeit von vier Selbstverwaltungen der Bauern, also die von vier *gazdaság* vor. Die erste ist die Organisation des Tierweidens eines sehr kleinen Dorfes. Die zweite und dritte war eine gemeinsame Organisation von 6 kleinen Dörfern für die Beschäftigung eines Feldhüters und eines Schmiedes. Die vierte war die Organisation eines größeren Dorfes, und ihre wichtigste Aufgabe war die Organisierung des Viehweidens.

Die alten Organisationen der Selbstverwaltung der Bauern wurden in den 1950er Jahren von der sozialistischen Macht beseitigt.

MINDENSZENTEK ÉS HALOTTAK NAPJA A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOKNÁL

KRUPA ANDRÁS

A mindenszentek és a halottak napja sajátos két őszi jeles nap. Sajátossága, hogy napjainkban mindenekelőtt kegyeleti szokásokat tartalmaz, a halottak ünnepe. És noha az egyházi szabályok szerint két önálló ünnepnap, a népi szemléletben és gyakorlatban valójában egybefolyik. Minden, ami mindenszentekkor (november 1.) történik, azt a nép idetartozónak véli. A mindenszenteken a katolikus hívek által egyes helyeken tartott körmenet, ájtatosság a katolikus szlovákok mai felfogása szerint nem a halottak napja előestéjén, vigiliáján lebonyolított szertartásnak¹ tekinthető, hanem a mindenszentek részének.

Emiatt a halottak napját kisebb ünnepnek említik, s az evangélikusok alig vagy nem tudnak róla. A katolikusok nemcsak az egyházi előírást követve, hanem belső meggyőződésből is főünnepként tisztelik mindenszentek napját. Az ezt megelőző október 31-i reformáció emléknapja pedig azáltal, hogy összekapcsolódik a meghalt elődök előtti tisztelgéssel, az evangélikusoknál is felerősítette a mindenszentek jelentőségét. A vallási hovatartozástól függetlenül is a szlovákok minden rétegének megemlékező jeles napjává vált – amiként az a magyarságnál is.

Korábban a mindenszentekhez más szokások is kapcsolódtak.

A gazdasági évet lezáró őszi jeles napok közül a hazai szlovákok egy része a mezei munka befejeződése egyik határnapjának is tartották. Nyíregyházán és Nagylakon (Nadlac – Nadlak, Rom.) egyformán arra törekedtek, hogy eddig minden kinti munkát elvégezzenek, nehogy utólérje őket a fagy. Elmaradt gazdának mondták azt, akinek e napon még félbemaradt tennivalója volt a földeken. A bakonyi szlovákoknál ezen a napon – mint Mihálytól Andrásig tartó legeltetési zárónapok egyikén – ment ki a csorda utoljára a legelőre.

Prognosztikát is kapcsoltak hozzá: Békéscsabán azt hitték, hogy ha mindenszentekkor szép, csendes idő van, a következő évben gazdag lesz a méztermés.² Kiskőrösön pedig úgy vélték, hogy ha etájt még nyílnak a virágok, hosszú őszi lesz. Mindez ma már a múlté, csak elvétve él az emlékezetben.

¹ Bálint S. 1977, II, 432. L. még: *Liturgikus Lexikon*, 1989, 90. A mindenszentekkel és a halottak napjával kapcsolatos terminológiai, ill. mai egyházgyakorlati (körmenet, miserend stb.) pontosításáért ezúton mondok külön köszönetet Gyenes Mihály békéscsabai apátlébánosnak.

² Rell L. 1930. 183.

Elmaradtak az észak-magyarországi evangélikus szlovákoknál közkedvelt mindenszentek napi templomszentelési búcsúja is (*host'ina* – *vendégség*), s e napról áttették őket október 3. vagy november 1. vasárnapjára (Acsa, Bánk, Galgagyörk).

Tanulmányunkat elsősorban az 1990-91-ben, ill. korábban 57 magyarországi szlováklakta helységben (valamint 9 romániai településen) a jeles napjaik szokásai és hiedelmek feltárása érdekében végzett gyűjtés alapján készítettük.³ (L. a mell. térkép).

E kegyeleti jeles napoknak a hazai szlovákok néhány településéről (Békéscsaba és környéke, Filkeháza, Répáshuta) van szokásleírásunk,⁴ de e témakör országos méretű számbavételét, összehasonlítását e munkában kíséreljük meg először. A gyűjtött szokásanyag alkalmas történeti, vallási, interetnikus és regionális összevetésre. A mindenszentekről 51, a halottak napjáról 24 vizsgált szlovák helységről van saját gyűjtött adatunk. Felhasználva a közreadott ismertetéseket, még több szlovák településről kapunk átfogóbb képet. A mindenszentek nem mindegyik szokáseleméről vannak arányosan szóródó adatok, a fő témaelemek (sírapolás, virág-, koszorúvivés, gyertyagyújtás, temetői áhitat) származási helye azonban magas számot mutat (51, 41, 38, ill. 31 település.)

Magyarországra a szlovákok a 17. ill. 18. századtól kezdve vándoroltak le a mai Szlovákia szinte mindegyik szlováklakta tájáról. A nyelvjárásilag és néprajzilag heterogén telepesek legtöbbször összetelepültek. Jelentős integrálódás következett be náluk, de számos párhuzamosság napjainkig is fennmaradt. Az egyes közösségeken belül mégis létrejött egyfajta nyelvjárási, ill. néprajzi dominancia, melynek következtében nyelvjárási és néprajzi tájak is kialakultak. De a nyelvjárási, ill. néprajzi régiók területei nem mindig esnek egybe, sőt nagyobb térségi eltérések is tapasztalhatók. A mindenszenteknek és a naphoz kapcsolódó gyakorlat egyik fő színhelyének, a *temetőnek* a népi elnevezései elsősorban a hazai szlovákok nyelvjárási régióit érzékeltetik, bár e nyelvjárási régiók határait szétfeszítve követik a szokáselemek autonóm térbeliségét,

³ Az általam kutatott hazai szlovák helységek: Zempléni-hegység: Füzer, Kishuta, Közéshuta, Nagyhuta, Óhuta, Ujhuta, Vágáshuta. Bükk: Bükkszentkereszt, Répáshuta. Mátra: Mátrászentimre, Mátrászentiván, Mátrászentlászló. Nógrád: Bánk, Erdőkürt, Felsőpetény, Galgaguta, Lucfalva, Sámsonháza, Terény. Galga mente: Acsa, Csóvár, Galgagyörk, Püspökhatvan. Pest környéke: Csomád, Csömör, Péteri, Sári. Pilis-Vértes-Gerecse: Kesztlőc, Oroszlány, Piliscsév, Pilisszántó, Sárísáp, Tardosbánya, Vértesszőlős. Bakony: Bakonycsérnye, Jásd, Öskü, Szápár. Duna – Tisza köze: Dunaegyháza, Kiskőrös. Délkelet-Alföld: Ambrózfalva, Békéscsaba, Csabacsüd, Csanádalbertyi, Csorvás, Elek, Kardos, Kétsoprony, Kondoros, Mezőberény, Medgyesegyháza, Nagybánhegyes, Örménykút, Pitvaros, Szarvas, Telekgerendás, Tótkomlós. Románia: a) Délkelet-alföldi kirajzás: Apatelek (Mocrea – Mokra), Nagylak (Nadlac – Nadlak), Szapáryliget (Tipari – Cipár). b) Bihari hegyek: Almaszeghuta (Huta Voivozi – Stara Huta), Baromlak (Borumlaca – Baromlak), Bodonos (Budoj – Bodonos), Füves (Várzari – Varzál'), Hármaspatak (Valea Tirnei – Zidáren), Solyomkövár (Sinteu – Nova Huta).

⁴ Krupa 1971, 170–171. Petercsák 1985, 63–64. Niedermüller 1984, 333–334. Barna 1985, 902.

s a magyarsággal való érintkezés nyelvi nyomait is tartalmazták. Nem szakíthatók ki tehát a népi szokásgyakorlatból, annak szoros alkotóelemét képezik, ezért előjáróban szükségesnek tartjuk közlésüket.

A *mindenszentek* névváltozatai:

1. *všisviat*: Acsa, Békéscsaba, Bánk, Csővár, Erdőkürt, Felsőpetény, Püspökatvan, Terény.

1.a. *všicksviat*: Dunaegyháza.

2. *všechsvatic*, *všesvatich*: Almaszeghuta (Huta Voivozi – Stara Huta, Rom.), Bakonycsérnye, Bodonos (Budoi – Bodonoš, Rom.), Hármaspatak (Valea Tırnei – Židáreň, Rom.), Jásd, Kesztlőc, Mátraszentimre, Oroszlány, Öskü, Pilisszántó, Répáshuta, Sárísáp, Sóllyomkővár (Șinteu – Nova Huta, Rom.), Vértesszőlős.

2.a. *všeckich svatic*, *šeckich svatic*, *šeciki svatic*: Csömör, Szápár, Tardosbánya.

3. *všisvatic*, *všichsvatic*: Apatele (Mocrea – Mokra, Rom.), Békéscsaba, Csabacsüd, Csanádalberti, Csomád, Csömör, Galgaguta, Galgagyörk, Kardos, Kiskőrös, Lucfalva, Mezőberény, Nagylak (Nadlac – Nadlak, Rom.), Nagybánhegyes, Nyíregyháza, Örménykút, Péteri, Pitvaros, Sámsonháza, Sári, Szarvas, Tótkomlós.

4. *všicki svatic*: Füzér, Középhuta, Újhuta

všisvati: Nagyhuta

všicke svati: Nagyhuta.

Az ünnep elnevezése alapján tehát lényegében 4 régiót figyelhetünk meg. Az első (*všisviat*, *všicksviat*) a nógrádi, a Galga menti szlovák települések alkotják (két alföldi település is idekapcsolható: Békéscsaba, Dunaegyháza). A második (*všechsvatic*, *všesvatich*) a dunántúli, a mátrai és a bükki csoport képezi, zömük katolikus, de a térségben lévő evangélikusok is ezt a nevet használják. Ide sorolhatók a bihari katolikus szlovák helységek is (náluk rövid *i*-vel). A harmadik csoport (*všichsvatic*, *všisvatic*) a dél-nógrádi, Pest környéki és dél-alföldi helységekből tevődik össze, melyek elsősorban evangélikus települések (sokukban van katolikus kisebbség, mely átvette ezt a nevet). Van köztük tiszta katolikus község is (Sári). S ide tartoznak a romániai evangélikus helységek is. A negyedik markáns csoportot a zempléni katolikus szlovák falvak képezik (*všicki svatic*), beleértve a nagyhutai variánsokat is. A máig meglévő párhuzamosságokat jelzik a békéscsabai és csömöri elnevezések (2 csoportban is szerepelnek).

A temető népi elnevezéseit összevetve három régió bontakozik ki: Az elsőbe a nógrádi, a Galga menti, Pest környéki, mátrai szlovák helységek sorolhatók, de részben beletartozik két dél-alföldi város is, ill. a Békéscsabáról egykor kirajzolódó Apatele szlovák falu is.

1.a. *cintorín*: Bánk, Csomád, Csömör, Erdőkürt, Erdőkürt, Felsőpetény, Galgagyörk, Püspökatvan, Sári.

1.b. *cinterín*: Acsa, Apatele, Békéscsaba, Csővár, Galgaguta, Mátraszentimre.

1.c. *cincerín*: Kiskőrös.

A második csoportot főként a katolikus pilisi-vértesi-gerecsei és bakonyi szlovák települések alkotják, ill. a bihari szlovák falvak:

2.a. *cinter*: Almaszeghuta, Bakonycsérnye, Bodonos, Hármaspatak, Jásd, Kesztlőc, Oroszlány, Öskü, Pilisszántó, Sárísáp, Szápár, Súlyomkővár.

2.b. *cintor*: Tardosbánya, Súlyomkővár.

A harmadik csoportban a magyar *temető* vált jövevényszóvá, de két egymástól távoli szlovák alrégió (alföldi evangélikus, zempléni katolikus) képezi:

3.a. *temetov*: Csanádalberti, Kardos, Mezőberény, Nagybánhegyes, Nagylak, Nyíregyháza, Örménykút, Pitvaros, Szarvas, Tótkomlós.

3.b. *temeto*, *temető*: Füzér, Középhuta, Óhuta, Újhuta, Vágáshuta.

A mindenszenteki és a halottak napi szokásgyakorlatban viszont nem fedezhetjük fel ezeket a regionális tagolódásokat. Viszonylag egységes a megvalósítása, mint a magyarságnál. A hazai szlovákok főként katolikusok, ill. evangélikusok. Elsősorban az egyházhoz való hovatartozáson alapuló vallási-egyházi különbségek tárhatók fel, amelyek azonban nem feltűnőek.

A mindenszentek kegyeleti szokásai elterjedtségükben vetekednek a karácsonyi szokásokkal, a jeles napon a legáltalánosabban ismert és alkalmazott szokáskomplexum érvényesül. Alapját egyértelműen a vallási-egyházi követelmény és a népi etika, a népi magatartási norma együttesen alkotja.

Az általánosan elfogadott és vallott egységes népi véleményt fogalmazza meg a békéscsabai adatközlőnk: *Umretť maju sviatok. To našť pretkovia zasľúž'ia*. (A meghaltak ünnepe ez. S ezt az elődeink megérdemlik.) Ugyanezt az emelkedettséget fejezi ki a katolikus hívő is: *To je veľká svátek*. (Ez nagy ünnep. – Mátraszentimre). *Bolo sel'iakovi največšľ sviatok*. (A parasztember legnagyobb ünnepe volt. – Püspökhatvan).

Több katolikus adatközlő szavaiban érezhető az egyház tanítása: *Dušíčki maju sviatok*. (A lelkek ünnepe ez. – Súlyomkővár). *Všetkých svätých sviatok je to*. (Minden szent ünnepe ez. – Sárísáp). Sőt, külön is hangsúlyozták, hogy a megemlékezést minden halottért tartják (Baromlak – Borumlaca, Rom., Püspökhatvan, Sárísáp, Tardosbánya): *za šeckich mŕtvich* (minden megholtért – Sárísáp), *za šeckich zomrelich tež sa pomodľíme šeci dospolu* (valamennyi halottért mindnyájan együtt imádkozunk – Baromlak).

A kegyeleti szokás történeti előzményei magukban hordozzák a katolikus és evangélikus helységeiben tapasztalható különbségek eredendő okait. A katolikus egyháznál a mindenszentek ünnepe a 4. ill. a 7. századba, a halottak napjé a 10. századba nyúlik vissza.⁵ Az evangélikusok az egyházuk alapítása után pedig csak a 17-

⁵ *Liturgikus Lexikon*, 1989. 173, 89.

18. századtól ülték meg a halottak napját,⁶ a századelőn pl. Nyíregyházán csupán félünnepnek említik.⁷ Az idős evangélikus adatközlők szerint a halott ősök előtti tisztelés mostani nagyszabású szokása a 40-es évektől vált általánossá. Az evangélikusok a katolikusokkal közös településeken természetesen már korábban megfigyelték a körmeneteket, a gyerekek kíváncsian végigkövették, s a felnőttek nézőként csatlakoztak is. Az evangélikus papság ellenkező magatartása miatt azonban vissza is húzódtak. A békéscsabai papság pl. a 30-as – 40-es években is harcolt még az ünnep látványos elemei ellen. Arra hivatkoztak, hogy nem evangélikus ünnep, hogy nem kell utánozni a katolikusokat. Korábban ezt tükrözte a népi vélemény is: *Štart o'ec vrael'i: Mi, evanjel'ici ňezvikŕeme sviečkė zapal'ovat', l'en katol'ici. A už teras aj vi st'e sa za to dal'i!* (Mi, evangélikusok nem szoktunk gyertyát gyújtani – mondta a nagypapa – csak a katolikusok. S most már ti is erre adtátok magatokat! – Galgaguta). *Zat'ia v aŕi hrobi sa ňešl'i okopat', ako teras.* (Azelőtt a sírokat sem ásták fel, mint most. – Péteri). Több településen is elhangzott, hogy a sírok karbantartására nem ügyeltek annyira, bár arra törekedtek, hogy legalább évente egyszer nagyjából rendbetegyék (Békéscsaba, Dunaegyháza, Pitvaros). Ezt is inkább a századunkban tették, s az idős asszonyok buzgalmaként.

Az evangélikusok most is úgy vélik, hogy ez a nap éppen olyan munkanap, mint bármelyik hétköznap. S valóban: náluk inkább november 1-hez legközelebb eső szombat vagy vasárnap tölti be a halottakra való megemlékezés tisztét (kivéve, ha a két nap valamelyikén van a mindenszentek.) Ma már minden lakossági rétegnél – vallási és etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül – a búcsúk áttételéhez hasonlóan országos gyakorlattá vált, hogy a kegyeleti megemlékezéseket a mindenszentekhez legközelebbi szombaton vagy vasárnap bonyolítják le.

A katolikus adatközlők is kifejtették, hogy korábban náluk sem volt ilyen nagy a temető kultusza, ők arra hivatkoznak, hogy kevesebb idejük volt a sírok ápolására, mint most.

Napjainkban a népi közvélemény a sírok rendszeres ápolását a halott előtti tisztelet elengedhetetlen részének tekinti. Aki valamilyen okból (pl. nem lakik a helységben) az év során nem tudja rendbetenni hozzátartozói sírját, ebben az időszakban mindenképpen elvégzi.

Általános gyakorlat, hogy a sírokat akkor is rendbehozzák mindenszentek előtt, ha év közben is ápták. Már legalább két héttel korábban megkezdődik ez a munka, s a hozzátartozók elfoglaltságától függően az ünnep befejeződéséig tart. Az időpontok szóródására idézünk néhány példát adatközlőink gyakorlata alapján: két héttel korábban látnak hozzá: Békéscsaba; egy héttel korábban: Bánk, Erdőkürt; néhány nappal

⁶ Huley 1985, II, 394.

⁷ Márkus 1943, 239.

előbb: Csömör, Galgagyörk, Nagylak, Terény; előtte való nap: Bakonycsérnye, Békéscsaba, Sári, Szarvas; aznap: Bakonycsérnye, Mátraszentimre, Répáshuta.

Ilyenkor a sír állapotának megfelelően tevékenykednek. Legtöbb adatközlő azonban nem kötötte meghatározott naphoz (a fentebbi felsorolás is ezt tanúsítja), de valamennyi településen annál inkább felsorakoztatták a tennivalókat: Leginkább általánosan fogalmaztak: *obriad'it'*: Csanádalberti, Öskü, Terény, *pooprávat'*: Nagybánhegyes, *oporadzit'*: Középhuta, *porádet'*: Mátraszentimre, *opocuvat'*: Oroszlány, Répáshuta, Tardosbánya, *pourádat'*: Sámsonháza, *riadic'*: Füzér. (Valamennyi nyelvjárási kifejezés közös jelentése: rendbetenni, kitisztítani). Vagy pedig a konkrét munkavégzést idézték: a sírt gaztalanítják (Bánk, Szarvas), felássák (Péteri), eltávolítják a szemetet (Óhuta), virágot ültetnek (Nagybánhegyes). Mindenki számára parancs a közösség népi etikai követelménye: *Obriad'ili hrobi, jako patrilo*. (Rendbehozták a sírokat, ahogy illett. – Öskü).

Némely, főként vegyes felekezetű (kat., ev.) településen általános szokássá vált, hogy a sír rendbetételére kivonul az egész család is (Csömör, Öskü).⁸

Mindenszentekkor a temető az ismerősök, a rokonok, a helységből elköltözők találkozóhelye is. Ilyenkor cserélik ki a családról szóló tudnivalókat, a falubeli híreket, s közösen emlegetik fel az elhunytakról szóló emlékeiket. Gyakori, hogy - ha a rokonság szétszóródott - a búcsúhoz hasonló nagy vendéglátás is kapcsolódik a naphoz. Mint ismeretes, minden szlovák lakta helységből a magyar-szlovák lakosságcsere idején sokan kitelepültek, s ilyenkor ők is visszatérnek. Ha nincsen már rokonuk, a még élő ismerőseiket keresik meg, hozzájuk térnek be.

A sír rendbehozatala és meglátogatása mindenszentek napján történik azoknál a községeknél is, amelyeknek nincs saját temetőjük, s az anyavárosban vagy a szomszédos településen temetkeznek (pl. Szarvason mint anyavárosban vagy a közeli Kondoroson temetik el a kardosiak, az örménykutiak a halottakat; korábban a mátrai szlovák falvak népe egyházközségük temetőjében, Nagybatonyban).

A holtak emléke előtti tisztelgés népi vallásos áhítata és gyakorlata a katolikusoknál egységesebb, mint az evangélikusoknál. Az utóbbiaknál a lokális változatok jobban észlelhetőek, attól is függően persze, hogyan alkalmazkodott a gyülekezet vagy a lelkésze a mai szokásóhajhoz, szokáskövetelményhez. A katolikusoknál az egyöntetűbb megvalósulást az egyházi rendelkezések biztosítják, népi végrehajtásuk azonban náluk is teremt variánsokat. Valamennyi katolikus szlovák helységben mindenszentek napján reggel vagy délelőtt a templomban tartanak nagymisést (a délelőtti pl. Jásdon, Baromlakon 11-kor kezdődik.) Pilisszántón kaptunk olyan adatot is, hogy náluk újab-

⁸ L. még: Kunt 1982, 253. Sajnos, nem derül ki, hogy mely térségben „kifejezetten női munka” a sírápolás és díszítés, mint Kunt állítja, ugyanis a hazai szlovákoknál a családtagok arányosan vesznek részt benne.

ban – ugyancsak a szekularizált világunk jeleként – az ünnephez legközelebb eső vasárnapon tartják a délelőtti és az esti misét. A litániát (*letánija*, *večernja*) mindenszentek délutánján vagy este a temetőben a keresztút járassal összehangolva bonyolítják le (pl. Jásdon 18 órakor), amit a nép körmenetnek (*procesija*) nevez. Több vizsgált helységben a litánia a templomban zajlik le. Ezeken az ájtatosságokon a település szinte mindegyik lakója részt vesz. Szápáron – mivel a templom közvetlen közelében van a temető – a litániát a templomban rendezik, s befejeztekor innen indulnak a temetőbe. Vértesszőlősen is a templomban van ekkor a litánia.

Számos kutatott kisebb szlovák katolikus településen délután a hívek csoportosan énekelve körmenetben (*procesija*) a templomból indultak el a litánia után. (Ma a papok is körmenetnek nevezik.) Vagy mindjárt a temetőbeli kápolnánál (pl. Békéscsabán), a nagykeresztnél (Erdőkürt, Kesztlőc, Öskü, Pilisszántó, Sárísáp, Szarvas, Vágáshuta) gyülekeztek, a litániát itt tartották, közös énekkel, imával tisztelegtek a halottaik és – az egyházi liturgia szellemében – minden szent emléke előtt, illetőleg (mint Répáshután⁹) végigjárták a 14 stációt, végezték a keresztúti ájtatosságot. Filkeházán a római katolikusok is részt vettek a körmenetben.¹⁰ A bihari Súlyomkővároton, Almaszeghutan és Hármaspatakon közös templomukból a pappal együtt november 1-én alkonyatkor szintén a temetőbe indult a körmenet, s ott a pap az adatközlők szerint misét (*omša*) celebrált. Sárísápon is a litánia után indult a körmenet. Szápáron pedig a litánia után este hatkor az asszonyok a keresztnél imádkoznak és énekelnek. Egyikük előimádkozó és előénekes (*jenna žena sa na predek mollá a spíva*). Tardosbányán az esti mise után a templomban együtt maradtak, s együtt imádkoztak. Nagyhután a temetőből ismét a templomba mentek, ahol tovább imádkoztak és énekeltek (*tam zas mollime aj spevame*: ott megint imádkozunk és énekelünk).

Több dél-alföldi, dunántúli és Galga menti evangélikus szlovák helységben a reformáció napjának estéjén tartott istentiszteletet a halottakra való megemlékezéssel kötik össze. Számos gyülekezetnél viszont – katolikus hatásra – már mindenszentek napján is van istentisztelet e célból (Békéscsaba, Csővár, Gerendás, Kiskőrös, Mezőberény, Szarvas). Másutt az egyházi év utolsó vasárnapján tisztelegnek a holtak emléke előtt, mert e vasárnap témája az evangélikusoknál a halál, az ítélet, a feltámadás és az örök élet.¹¹

⁹ Niedermüller 1984, 334. Barkóknál, a Duna–Tisza közén, Kecelen hasonlóan: Paládi-Kovács 1982, 152. Szacsavay 1984, 896.

¹⁰ Petercsák 1985, 64. Niedermüller is ír hasonló „menetről”, de nem pontosítja a községeket, így nem tudjuk, hogy vajon az e táji szlovák községekben is szokásban volt-e Filkeházán kívül, ugyanis a mai adatközlők erről már nem tettek említést: Niedermüller 1981, 233.

¹¹ Huley 1985, II, 395–396.

Az egyházi rend érvényesülése mellett sokféle lokális népi változat teszi közvetlenebbé a faluközösség számára ezt a megható ünnepet. Ezek a példaink is egyik bizonyítékát nyújtják, hogy a szokásokban miképpen érvényesül a népi kultúra ama fontos törvényszerűsége, hogy léte variánsokban nyilvánul meg.

A katolikus egyház a népélet mai munkarendjéhez igazodva több „engedményt” tett. Az egyházi szertartásokat más napra helyezte, vagy mint pl. Jásdon a délutáni litániát az egyik évben az idősök számára, a másik évben a munkába járók részére a nekik megfelelő időben tartják. Miután a faluból sokan eljárnak dolgozni, az egyház számára ez a megoldás látszott legcélszerűbbnek, hogy közelebb kerülhessen a híveihez.

A katolikus temetői szertartások, ill. a halottak előtti tiszteletadás általános méretűvé válása hatásaként az evangélikus lakosságú helységek közül az alábbiakban már temetőben van az istentisztelet mindenszentekkor is: Békéscsaba, Csomád, Erdőkürt, Felsőpetény, Galgaguta, Galgagyörk, Kiskőrös, Mezőberény, Nyíregyháza, Oroszlány, Péteri, Szarvas, Terény, Tótkomlós. Amely településen nincs lelkész, ott alkalmanként változik. Csanádalbertre és Pitvarosra Tótkomlósról jár a pap, itt nem tudják rendszeresen megtartani, de pl. 1991-ben e napon ökumenikus istentiszteletet szerveztek a temetőben. Ezekben a helységekben csak néhány éve vezették be ezt a szokást. Előfordul, hogy csak a papcsere nyomán jöhet létre: pl. Csomádon az előző öreg pap idején csupán az idős emberek jártak este a temetőbe énekelni, az új lelkész azonban már esti istentiszteletet tart ott 17 órai kezdettel, alkalmazkodva a népszokás korábbi idejéhez. Hasonlóan énekeltek és imádkoztak a temetőben a virágot vivő hozzátartozók Galgagután és Terényben is. Most már itt is tartanak a temetőben „imaórát” (*moll'iaa hod'ina*). Mezőberényben 1990-ben nyitották meg ismét az evangélikus szlovákok korábban lezárt temetőjét, s az itteni temetői kápolnában (1991-ben restaurálták) szintén volt istentisztelet. Péterin a ravatalozónál (Földváry Miklós földbirtokos egykori kriptájánál) rendezik, Szarvason pedig az új ravatalozónál (*nová chiška*) van az istentisztelet. Erre eljönnek a csabacsüdi, kardosi és örménykürti evangélikus hívek is. A katolikusok Szarvason ilyenkor sírokat is szentelnek, az evangélikusok ezt itt nem teszik, de Csömörön és Terényben (mindkét községben katolikusok is élnek!) az új sírokat (*novie hrobi*) megszentelik. Csömörön évente 3-4 sírt jelent. A lelkész sorra veszi őket, s a szenteléskor az énekes asszonyok és férfiak (*spievajkáše*) egyházi énekeket szólaltatnak meg.

Horváthová szerint a síroknak virágokkal való díszítése újabb keletű jelenség. Bálint szerint is a szokás alig 150 éves.¹² Eleinte hadakoztak ellene a protestáns lelkészek (miként a gyertyagyújtás ellen). Feltehetően ez is az egyik oka, hogy korábban a hozzátartozók kevésbé törődtek a sírokkal. Napjainkban a hazai és a romániai

¹² Horváthová 1986, 243, Bálint 1977, II, 139.

szlovákok legáltalánosabb szokáseleme a virágoknak sírokra való vitele. Ebben szintén nem lehet észlelni táji, néprajzi csoportbeli különbségeket, sőt, vallásit sem. Az eltérések változatai a csokor, a koszorú elkészítési módján, a virágnak a sírra történő kivívési időpontjában fedezhetők fel, ill. abban, hogy néhány településen csak virágcsokrot vagy koszorút visznek a sírra, de gyertyát nem gyújtanak. (Lásd lentebb).

A virágok zömét otthon, a háznál termesztik, az utóbbi időben kizárólag erre a célra. Annál is inkább, mert a szokás univerzálissá válásával ez időtájt a virágárosok horribilis összegeket kérnek a legsilányabb virágért is. Legkedveltebb a krizantém (*krizantin*) és az őszirózsa (*jiesienki*). (Békéscsabán az a hiedelem járta régen, hogy a mindenszentekkor vágott krizanténum hosszabb ideig marad meg frissen a vázában.) Koszorút főként a hegyvidékiek készítenek otthon, ahol könnyebben jutnak örökzöndhöz. Jásdon a hegyekben szerezték be a borókát (*borovićka*), ugyanígy Filkeházán,¹³ Bakonycsernyén, Répáshután és Vértesszőlősen is. Az alföldi falvakban a virágcsokrot házilag kötik, a koszorúkat korábban a temetkezési vállalatától vették, ma a virágboltok elterjedésével könnyebb a beszerzésük. Falvanként egyébként is találkozunk házimes-teriséként ezzel foglalatoskodó asszonyokkal is.

Az utóbbi időben divatossá vált a műanyagkoszorú, nem annyira esztétikus-sága, mintsem tartóssága miatt.

A legtöbb szlovák helységben nincs meghatározva a virágvitel napja, napszaka, a virág minősége határozza meg az időpontot. A katolikus falvakban előfordul mindenszentek előestéjén is (Jásd, Püspökhatvan, Öskü, Sárísáp, Tardosbánya), de hogy frissek legyenek a vágott virágok, leginkább aznap reggeltől estig hordták a sírokra (pl. Bakonycsernyén, Nagylakon, Nyíregyházán, Tardosbányán, Terényben). Egy-egy településen többféle időpont is szerepelhet az alkalmazók alkalmi vagy tartósan kialakult szokásának megfelelően, ezért említhetünk egy községnevet többször is. Az alábbi időpontok is az adatközlők és a hozzájuk közelállók szokásgyakorlatát árulják el, tehát inkább tendencia jellegük miatt idézzük őket: Reggel vagy délelőtt volt szokásban Erdőkürtön, Felsőpetényben, Tardosbányán, Vértesszőlősen, délután vitték Terényben, Tótkomlóson, Súlyomkővároton, este Nagylakon. Az utóbbi napszak a munkahelyeken dolgozók virág-kiviteli lehetőségét is tükrözi. Alkalmazkodnak az egyházi rendezvényekhez is: Békéscsabán, Bodonoson a délutáni vagy esti körmenetkor, Szápáron az esti mise után helyezik el a virágokat.

A jelenhez közeledve a virágcsokrok, koszorúk pompája, sokasága mindinkább növekszik. Nagylakon találóan fogalmaztak így: *nosíme strašň'e vel'a kveti* (szörnyen sok virágot viszünk). Egy-egy család a legközelebbi hozzátartozóin kívül (elhalt szülők, testvérek, házastársak) a nagy- és dédszülőknek, továbbá az affiniális rokonságnak általában harmad-, negyedízig visz virágot. Gondolnak az elhunyt barátokra, ismerősök-

¹³ Petercsák 1985, 64.

re, és gyakran olyan sírokra is raknak virágot, amelyekben pihenőknek nincs hozzátartozójuk. S mivel rokonsági érintkezési, átfedési pontok is vannak, egy-egy sírra valóban nagy számú virág kerül, úgy elborítják, mint temetéskor.

Nagylakon a II. világháború óta az ottani románok szokását átvéve mindenszentek napján az evangélikus szlovákok is fúvós zenekarokat (*trubac'i, duchovka*) fogadnak fel, s a sírnál gyászénekeket, ill. az elhunyt kedvelt dalait játszatják. Először azok a szülők kezdték el, akiknek fiatalon halt el a gyermekük, de most már a férj vagy a feleség is fogad zenekart eltávozott házastársa sírjához.

Napjainkban a szlovák településeken a mindenszentek estéjén sokezer gyertya fénye tiszteleg az elhunytak emléke előtt. E szokás általánossá válásáról szólhatunk majdnem mindegyik szlovák lakta helységben. De nem egyöntetű a megvalósítása. A katolikus és az evangélikus népi gyakorlat századunk legelején két ellentétes pólusról indult. A katolikusoknál régen bevett szokás volt, az evangélikusoknál pedig jóval később honosodott meg. A népi emlékezet alapján pontosan körül lehet határozni az átvétel, ill. a gyertyaégetés elkezdésének az idejét. Olyan község is akadt, amelyben név szerint el tudták mondani, ki gyújtott elsőként gyertyát: Acsán egy anya fiatalon elhunyt gyermeke sírjára tett először égő gyertyákat. E községben 25-30 éves múltja van tehát, ám napjainkra annyira kedvelté vált, hogy mindenszentek estéjén kívül a karácsonyestén és az óév estéjén is gyújtanak gyertyát a hozzátartozók sírjain.

A kezdet feltehetően az első világháborúra tehető, amikor a fronton elpusztult katonafiak, katonaférjek tiszteletére a katolikusokhoz hasonlóan az evangélikus anyák és feleségek is tettek égő gyertyát a hősi halottak sírjára. Hasonló okból folytatódhatott a világégés utáni közvetlen esztendőkből. Erről vallanak az adatközlők Békéscsabán, Felsőpetényben, Galgagyörkön, Kiskőrösön és Terényben. A 20-30-as években kezdett terjedni Bánkon, Galgagután. A II. világháború előtt és alatt gyújtottak gyertyát a sírokon (újabb halottak a szörnyű világégésben!) Bakonycsernyén, Csomádon, Csömörön, Csővárott, Péterin, Nagybánhegyesen, Nagylakon, Szarvason. A 30-as években jelent meg Dunaegyházán, de valójában a II. világháború után vált általánossá. 25-30 éve kezdődött a már említett Acsán, a szarvasi határból kivált községek (Csabacsüd, Kardos, Örménykút) lakóinál is: utánozva a városi lakosságot, néhány évvel később követték e szokását. (Egyes örménykútiak szerint ők 15 vagy nem sokkal több éve próbálkoztak meg vele először.)

Noha Békéscsabán az I. világháború után égettek már gyertyát, napjainkban sok evangélikus család még egyáltalán nem él vele. Pitvaroson, Csanádalbartin a szlovákok zöme sem vette át a gyertyagyújtás szokását. *Mi, evanjel'ici nigda nežvikri'eme svieč'ke zapál'it' na hrobe. Kat'ol'ici zapal'uju. Reformáti, babtisti niivel'mi, l'en katol'ici.* (Mi, evangélikusok soha nem szoktunk gyertyát gyújtani a síron. Katolikusok gyújtanak. Reformátusok, baptisták nemigen, csak katolikusok. – Pitvaros). Pitvaroson ugyan közös a temető, de egy út választja el az evangélikusok temetkezési helyét a többi vallásútól, könnyen megfigyelhető tehát, ki vállalkozik gyertyagyújtásra. A

Békéscsabáról kirajzott Apateleken sem gyújtanak napjainkban még gyertyát a sírokon: *U nás ni je običaj*. (Nálunk nem szokás.) Az itteni evangélikusok szerint a falubéli románok sem gyújtanak a halottak húsvétján. Feltehetően a két etnikum (felekezet) egymásra hatása is gátolja a szokás megjelenését, náluk ugyanis szintén közös a temető.

Az első kezdetbeli megjelenés helyétől függetlenül a szokás általánossá válása az evangélikusoknál északról dél felé haladó irányt mutat. Mennél északabbra megyünk, annál gyakoribb, s délnek fordulva nem csupán az átvétel késését tapasztalhatjuk, hanem azt is, hogy a legdélibb térségben még most is vannak olyan helységek, amelyekben alig vagy pedig egyáltalán nem vált szokássá. Az északi részekben is található eltérés a korosztályok között, az idősebbek sem vették át mindenütt (pl. Felsőpetényben). Sajátos helyzetet mutat a három nemzetiségű Mezőberény: az itteni evangélikus szlovákok annak ellenére gyakorolják sok éve, hogy sem az evangélikus németek, sem a református magyarok körében lényegében nem terjedt el.

A katolikusokkal együtt faluközösséget alkotó evangélikusoknál sem következett be mindenütt a korai átvétel. Az e típusú helységek közül leginkább Erdőkürtön vált szokássá, de Csömörön a 40-50-es években, s Öskün talán valamivel később is kezdhették, mert az adatközlők szüleinél még nem volt meg: *Oři nesvít'ili ešče žáden, len d'et'i sme*. (Ők egyáltalán nem világítottak, csak mi, gyerekek.)

A katolikus szlovák helységekben kivétel nélkül gyújtanak gyertyát. A gyújtás kezdő időpontjában és módjában azonban eltérések figyelhetők meg. A nógrádi Erdőkürtön alkonyattájt gyújtották meg, majd a litánia után ismét kimentek a sírokhoz, újból égették őket, s eközben imádkoztak. Püspökhatvanban a temetői litánia után történt a gyertyák gyújtása. A csömöri katolikusok már délután (2-3-4 óra körül) gyújtották meg őket, Kesztlőcön, Vértesszőlősen is ebéd után kezdik, és minden rokon, ismerős sírján hagynak égő gyertyát. Pilisszántón mind a két ünnepen égették őket.

De már napközben, délelőtt is meggyújtották őket, amikor a virágokat elhelyezték a sírra (Tardosbánya). Általánosnak tekinthető a körmenet előtti gyertyagyújtás (Csömör, Erdőkürt, Jásd, Kesztlőc, Nagyhuta, Pilisszántó, Répáshuta, Sári, Sárisáp, Vértesszőlős). Legtöbb helyen a litánia végén hazamentek, majd a sötétben tértek vissza a temetőbe, és megint égették gyertyákat (Almaszeghuta, Bodonos, Baromlak, Erdőkürt, Filkeháza, Füzér, Hármaspatak, Jásd, Középhuta, Mátrászentimre, Mátrászentistván, Mátrászentlászló, Óhuta, Öskü, Pilisszántó, Püspökhatvan, Sári, Sárisáp, Súlyomkővár, Szápár, Tardosbánya, Újhuta, Vágáshuta).

Az evangélikusoknál is akadt, aki még nappal, a virág és koszorú vitelekor gyújtotta meg a gyertyáit (Nyíregyháza). Terényben – mint fentebb említettük – korábban az asszonyok a gyertyák fénye mellett énekeltek a temetőben, most a temetői istentisztelet idején lobbantják lángra őket. Az evangélikusok zöme is sötétedéskor, este végzi a gyertyagyújtást.

A katolikus és az evangélikus adatközlők egyformán szoltak a gyertyaégetés esztétikai hatásáról is, a sötét éjszakában világító, lobogó gyertyák lángjának pompás látványáról, a szélben villódzó számtalan gyertya fényének szép benyomásáról. A népi etikai követelményen túl a mindinkább elterjedő népi esztétikai tudat is erősíti a szokás gyakorlását és továbbélését.

Egyes településeken a gyertyák számának emelésében már versenyre is keltek. Nem csupán annyi gyertyát visznek, ahány halottjuk van – mint szokásos –, hanem sokszor két-három sort is kiraknak körben lángoló gyertyákkal a síron. Felsőpetényben egy idős evangélikus asszony 60-100 gyertyát is gyújt mostanában. Hasonló adatokat kaptunk katolikus helységekből is: *O, to je šecko žarko tam!* (Ó, ott minden ragyogó fényes! – Tardosbánya). Füzéren este a fiatalok a falu fölött magasodó várban égetnek gyertyákat, s fényük messzire látszik.

A gyertyák lángja mellett rendszerint imádkoznak, s az itt összegyűlt rokonok, ismerősök elbeszélgetnek. 1-2 órát töltenek ott, majd hazamennek. A vallásosabbak mindaddig imádkoztak, tartózkodtak ott, amíg ki nem aludtak a gyertyák (evangélikusok, katolikusok egyaránt: pl. Mátraszentimre, Nagybánhegyes). A nagyobb gyertyák hajnalig is égtek.

Miként a magyaroknál, a hazai szlovákoknál is szokás a gyertyáknak az ablakba tévése. Napjainkban azonban egyre kevesebb helységben éltetik. Jásdon egy emberöltővel korábban az asszonyok a litánia befejeztével a templomból kijöve kezükben égő gyertyákat tartottak, s vitték haza őket, miközben valamennyi harang tíz percig szólt a holtakért. Otthon annyi gyertyát raktak az ablakba, ahány halottjuk volt. Itt is elhalt a szokás, most a temetőben gyújtanak gyertyát, és szenteltvízzel hintik, szentelik meg sírjaikat.

A mátrai szlovákok temetője a 30-as évekig a több kilométerre fekvő Nagybátonyban volt. Amíg létre nem hozták fent a hegyen a temetőjüket, mindenszentekkor mindnyájan a házaknál égettek gyertyákat. Noha most már a sírokra helyezik őket, néhány családnál a mai napig őrzik a szokást. A zempléni Ujhután is annyi gyertyát gyújtanak a házban, ahány halottjuk fekszik a temetőben. A háznál történő gyertyagyújtás nyomaira az evangélikusoknál is rábukkantunk. Galgagyörkön ha nagy sár volt, s nem mehettek a temetőbe, otthon az asztal alatt vagy az ablakban égettek gyertyát a halottaikért (*to pre zomretich načim*). Kiskőrösön az idős beteg asszonyok, ha nem bírnak elmenni a temetőbe, szintén otthonukban gyújtják meg a gyertyát napjainkban is (1990-ben). Mendén ha az időjárás miatt kint nem gyújthattak gyertyát, odahaza egy deszkán az ablakban vagy az asztalon égették.¹⁴

¹⁴ Barna 1985, 802.

Rendkívül ritka az a hiedelem is, mely szerint e napon vélt közvetlen kapcsolat alakul ki a halott ősökkel. Az Árva és Liptó megyei hiedelemhez hasonlóan¹⁵ Répáshután az idősebbek még emlékeztek arra, hogy a holtak a mindenszentek éjjelén hazatérnek, s az ittlétükről a háziak úgy értesültek, hogy az asztalon lévő ételből, vízből hiányzott, s hogy kopogást hallottak, a kutyájuk pedig egész éjjel ugatott. Az ételnek nem időponthoz kötött sírra vivése a hozzátartozó halott számára eléggé közismert volt a hazai szlovákoknál.¹⁶ Az ünnephez kapcsolva Vanyarcról és Répáshutáról van adatunk: Vanyarcon egy anya vitt élelmet a lánya sírjára. Mindkét helyen kalácsot, kenyeret, pálinkát vagy bort tettek a sírra, Répáshután szenteltvizet is.¹⁷

Horváthová szerint Szlovákiában nem annyira közvetlenül szánták a lelkeknek az ennivalót, hanem a szegényeknek osztották szét. Ez a szokáseljárás rokon változatokban a magyarság körében szintén elterjedt.¹⁸ Püspökhátvanban a katolikus szlovákok a halottak napján (*na Dušičke*) a templomba a reggeli misére – mely a halott lelkekért szólt – vittek minden háznál erre a célra sültöt cipót (*cipovčok*), vagy ha nem készítettek ilyet, fél kenyeret (*chl'ieb na pol'i*). Ezt az orgona alatti templomrészénél (*žobrovňa* = koldusok helye) osztották a szegényeknek, betegeknek, a cigányoknak. Olyan sokan jelentek meg, hogy a harangozóknak kellett rendet teremtenie a sok türelmetlen kéregető között. A cipót vagy a kenyeret az itteni néphit szerint az isten számára adományozták (*pre boha sa to dávalo*).

A halottak napjának (november 2.) rendkívül változatos az elnevezése: *d'en na mrtvich* (Bánk), *d'en dušiček* (Bodonos), *smrtní d'em* (Dunaegyháza), *omrví d'em* (Erdőkürt), *smrtní d'en* (Felsőpetény), *mrtví d'en* (Jásd, Szápár, Tardosbánya), *mrtvích d'en* (Sárisáp), *dušički* (Kesztölc), Pilisszántó). Több helységben a szlovák mellett magyar nevét is idézték: *halottak napja* (Erdőkürt, Szápár). A zempléni szlovákok csak magyarul ismerik: *halottak napja* (Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta).

Főként a katolikusok ünnepe, de az emberek nem mindegyik katolikus helységben tartják már meg, az evangélikusok is csak néhány faluban hivatkoztak rá (Dunaegyháza, Felsőpetény, Galgahuta), itt is az egyházi szertartás időpontja kapcsán: Galgahután ha hétköznapra esett a halottak napja, este volt istentisztelet, ha vásár-

¹⁵ Horváthová 1986, 243. Istvánffy 1902, 34. A Tápió menti magyaroknál: Gulyás 1985, 837. Jászdózsán a lámpát égve hagyták, amíg a temetőben voltak, hogy a halottak szét tudjanak nézni: Gulyás 1973, 130.

¹⁶ Krupa 1987, 192–193. Hasonlóképpen a magyarok körében: Juhász 1976, 74–78. Újváry (1982, 131–133.) a távoli kaukázusi szvanok hasonló halottkultuszáról ad hírt, bizonyítván, hogy a halotttetetés szokása térben és időben messzire nyúlik.

¹⁷ Manga 1978, 100. A dunántúli magyaroknál, délszlávoknál is él ez a szokás: Bálint 1977, II, 437–438. Medvesalján: Kotics 1986, 103.

¹⁸ Horváthová 1986, 243. Bálint 1977, II, 433. Juhász 1978, 340. Tátrai 1990, 207–208. A mátrai palócok (Mátraderecske) is cipót süttöttek a 2. világháborúig: Schwalm 1978, 72. Barna 1982, 392.

napra, a szokásos délelőttin ülték meg. Dunaegyházán csak vasárnapi istentiszteleten emlékeztek meg a halottak napjáról.

A katolikus népi vallásosság az e napi miserenddel és a holtakra való további emlékezéssel őrződött meg: A katolikus egyházi előírás szerint e napon három misét mutathat be a pap az elhunytakért.¹⁹ A helységek egy részében tudnak a miséről, de mindegyiket másért ajánlják fel. Éppen ezért célszerűnek látszik, hogy idézzünk a katolikus papok gyakorlati útmutatójából, a Direktóriumból – mely mai katolikus egyházi szabályozást tükröz – a halottak napi eljárásra vonatkozó részét: „Ma minden pap három misét mondhat a misekönyvben jelzett három miseformula szerint. Aki három misét mond, az egyiket bárkiért felajánlhatja, és ezért stipendiumot is vehet fel, a másodikat az összes megholtért, a harmadikat pedig a pápa szándékára kell mondania.”²⁰ Eszerint nem mindenütt köteles a katolikus pap három misét megtartani, s vannak helyek, ahol a helyi szokás, a helyi igények szerint alkalmazza a felajánlásokat. A pápa szándékára szólót ugyan el kell mondania, de nem feltétlenül e napon. A népi ismeret lényegében tükrözi az egyház rugalmas gyakorlatát. Az informátorok közlései abban azonosak, hogy többnyire a reggeli mise szól a lelkekért. De pl. Pilisszántón az esti misét tartják a faluban meghaltak lelkeiért, a reggeli misét a lelkesz szüleiért, a harmadikat pedig a meghalt papért celebrálják.

A három mise felajánlásai néhány további katolikus szlovák helységben: Sári: a) minden elhunytért, b) a hősi halottakért, c) a meghalt lelkiatyáért; Sárisáp: a) a papért, b) minden elhunytért, c) a pápa szándékára; Tardosbányán: a) a holtakért, b) a fronton meghaltakért, c) a harmadik pedig hétköznapi mise.

A bihari Bodonoson az adatközlők szerint a három misén mindenkinek áldoznia kell, hogy könnyű pihenése legyen a holtaknak, holott a pap ezt csak figyelmükbe ajánlotta.

Több helységben csupán a reggeli miséről tudnak (Erdőkürt, Hármaspatak, Nagyhuta, Szápár, Ujhuta, Vágáshuta, Vértesszöllős), vagyis itt a helyi igények, lehetőségek szerint a pap ezt a megoldást választotta. Vértesszöllősen nem a templomban, mint mindenszentekkor, hanem a temetői kápolnában tartják. Jásdon a mise idején a templomban a padok szélén gyertyák égtek. Szintén hazavitték őket, mert azt hitték, hogy általuk megszentelődik a ház. E napon Jásdon nemigen dolgoztak, s még egyszer elmentek a temetőbe is.

Püspökatvanban a reggeli misére szóló harangozáskor felkelve gyújtottak gyertyát a holtakért. Az asztalra tették, s az illető szintén az elhunytakért imádkozott. Az otthoni gyertyagyújtás a halottak napján a zempléni katolikus szlovák falvakban is

¹⁹ *Liturgikus Lexikon*, 1989, 89.

²⁰ *Direktórium...*, 1991, 167.

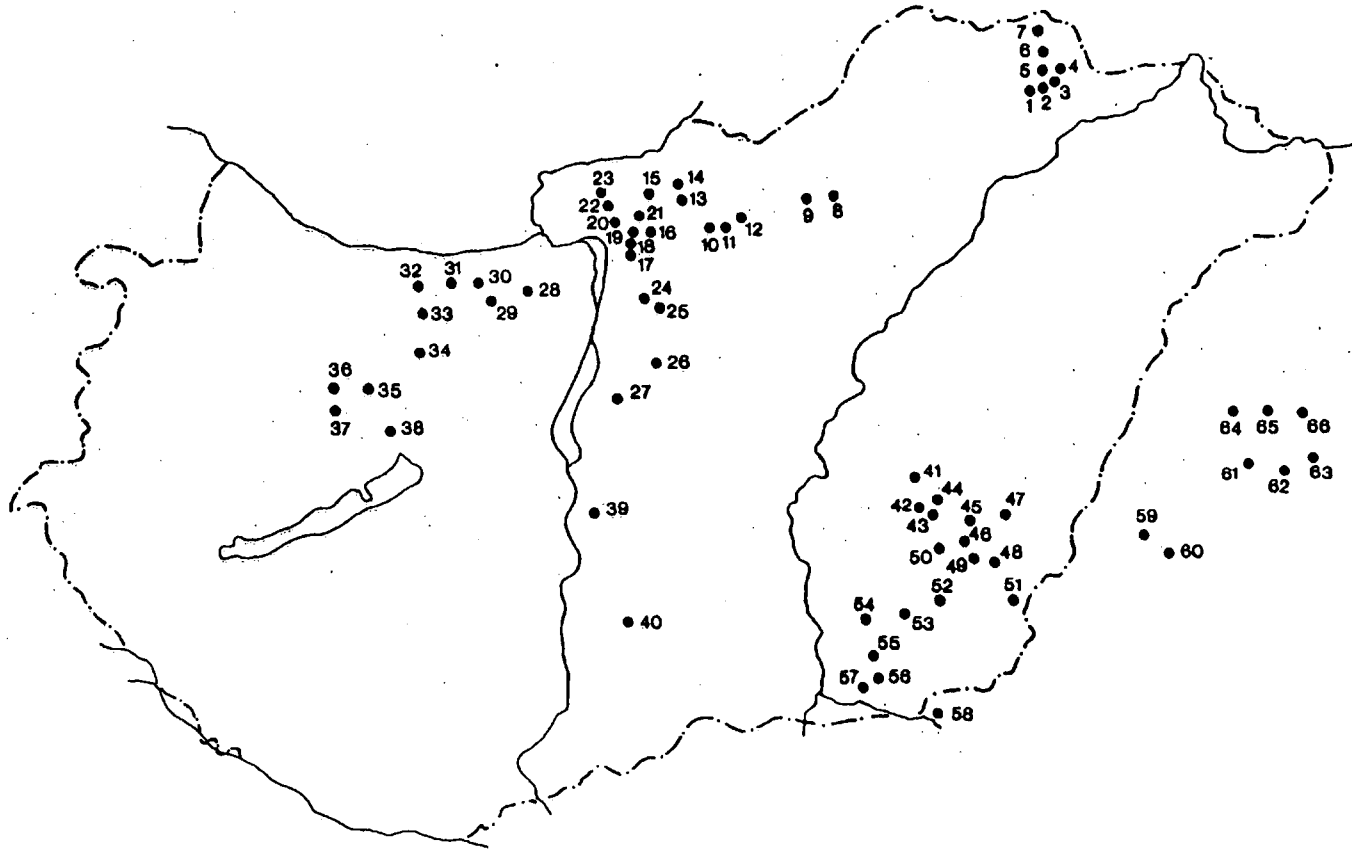
élt (Óhuta, Vágáshuta). Vágáshután gyertyákat az égetett a házában, aki távol lakott a templomtól. A közelebb lévők a temetőben most is újragyújtották őket.

Az elhunytakra való emlékezés valamennyi fenti módja az elmúlt évtizedekben tömegesen elterjedő, általánossá váló s napjainkban is tovább terebélyesedő szokás a hazai szlovákoknál. A halottkultusznak ez a megnyilvánulása nemcsak Magyarországon vagy Cseh és Szlovák Köztársaságban, hanem az egész Európában széleskörű kegyeleti népi gyakorlat. S a magyarországi szlovákoknak ez az élő hagyománya is szervesen illeszkedik ebbe. Ezzel magyarázható az egységes megvalósítása, mely egyformán jellemző a magyarságra és a szlovákságra általában is. Mindkettő egy nagyobb egységbe illeszkedik bele tartalmilag, s formája nem kötött mindenben etnikumhoz. Ezt a tradíciót s mai változatait átvette a szekularizált XX. századvégi társadalom is.

A különbözőségek inkább az eltérő katolikus és evangélikus egyházi rendből fakadnak, de észlelhető közeledés is: Gyakoribb az evangélikusoknál is a temetői istentisztelet. Az egyházi vezetők korábbi fenntartásai a gyertyagyújtással, a virágkivittel szemben megváltoztak, még ösztönzik is a híveket, úgy véelve, hogy a virág és a lobogó gyertya a bensőségesség, a szeretet kifejezését még tovább fokozhatja. Természetesen megjelentek túlzások is, amelyek több mai szokás kellemetlen kísérői. Nem egyszer a formális, lélektelen „kegyelet” külsődleges eszköze a sok virág, a nagy mennyiségű gyertya. (Hasonló jelenség a mikulások, a húsvéti nyuszik, tojások dicsekvésből való ablakba tévése.)

A népi vallásosságnak az egyházra való hatása, ill. az alkalmazkodó egyházi szertartásrend visszahatása a népi megnyilvánulásokra egyaránt érzékelhető, a kettő nehezen választható szét, annyira összenőve jelentkezik a szokáskomplexumban. Emelkedett és ezzel együtt hangsúlyozottan domborodik ki a laikus népi etikai követelmény és megtartása - a népi szokásrend normáinak mai érvényesülése. S újszerű összetevőként hat a korábban is meglévő, de rejtező népi esztétikai tudatnak nyílt vállalása, tudatos kifejeződése.

Mindez a hazai szlovákoknál is tükrözi az élőknek a holtakhoz való mostani új viszonyát, a halottkultusz népi gyakorlatának éltető okait.

**A szerző által kutatott települések
JELMAGYARÁZAT**

1. Óhuta	} Háromhuta	35. Bakonycsernye
2. Középhuta		36. Szápár
3. Újhuta		37. Jásd
4. Vágáshuta		38. Öskü
5. Nagyhuta		39. Dunaegyháza
6. Kishuta		40. Kiskőrös
7. Füzér		41. Szarvas
8. Bükkzentkereszt		42. Csabacsüd
9. Répáshuta		43. Kardos
10. Mátraszentimre		44. Örménykút
11. Mátraszentlászló		45. Kondoros
12. Mátraszentistván		46. Kétsoprony
13. Sámsonháza		47. Mezőberény
14. Lucfalva		48. Békéscsaba
15. Terény		49. Telekgerendás
16. Erdőkürt		50. Csorvás
17. Galgagyörk		51. Elek
18. Püspökhatvan		52. Medgyesegyháza
19. Acsa		53. Nagybánhegyes
20. Csóvár		54. Tótkomlós
21. Galgaguta		55. Ambrózfalva
22. Felsőpetény		56. Pitvaros
23. Bánk		57. Csanádalbertyi
24. Csomád		58. Nagylak (Nadlac – Nadlak)
25. Csömör		59. Szapáryliget (Típari – Cipár)
26. Péteri		60. Apateleak (Mocrea – Mokra)
27. Sári (Dabas)		61. Almaszeghuta (Huta Voivozi – Stara Huta)
28. Pilisszántó		62. Súlyomkővár (Şinteu – Nova Huta)
29. Piliscsév		63. Hármaspatak (Valea Tîrnei – Židáreň)
30. Kesztléc		64. Bodonos (Budoj – Bodonoš)
31. Sárisáp		65. Füves (Värzari – Varzál')
32. Tardosbánya		66. Baromlák (Borumlaca – Baromlak)
33. Vértesszőlős		
34. Oroszlány		

IRODALOM

- Bálint Sándor 1977, *Ünnepi kalendárium II.* Budapest.
- Barna Gábor 1982, Ünnepi szokások és hiedelmek Csépan. In: Barna Gábor szerk., *Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből II.* Eger-Szolnok, 365–412.
- Barna Gábor 1985, Jeles napok szokásai a Tápió mentén. In: Ikvai Nándor szerk., *Tápió mente néprajza.* Szentendre, 737–826.
- Direktórium a zsolozsma és a mise rendje a római kalendárium szerint az 1991–1992. liturgikus évre Magyarország latin szertartású egyházmegyéi számára. 1991, Kiadja a magyar katolikus püspöki kar, Budapest.
- Gulyás Éva 1973, Jászdózsza néphite. In: Szabó László szerk., *Jászdózsza és a parasztság.* Eger-Szolnok. 115–151.
- Gulyás Éva 1985, Hiedelmek, szokások a Tápió mente néhány falujában. In: Ikvai Nándor szerk., *Tápió mente néprajza.* Szentendre. 827–843.
- Horváthová, Emília 1986. *Rok vo zvykoch nášho ľudu.* Bratislava.
- Huley Alfréd 1985, Ünnepek és ünneplés a Békés megyei evangélikus gyülekezetekben. In: Dankó Imre–Küllös Imola szerk., *Vallási néprajz II.* Budapest. 373–400.
- Istvánffy Gyula 1902, Liptó megyei tót babonák. *Ethnographia.* 31–38.
- Juhász Antal 1978, Sándorfalva néphite. In: id. Juhász Antal szerk., *Sándorfalva története és népelele.* Sándorfalva. 257–384.
- Juhász Ágnes 1976, A halotttemetés szokása Vizsolyban. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 15. Miskolc. 74–78.
- Kotics József 1986, *Kalendáris szokások a Medvesalján.* Debrecen.
- Krupa András 1971, *Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál.* Békéscsaba.
- Krupa András 1987, *A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága.* Debrecen.
- Kunt Ernő 1982, Temető és társadalom. In: Hoppál Mihály – Novák László szerk., *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 10. *Halottkultusz.* Budapest. 243–256.
- Verbényi István–Arató Miklós szerk. 1989, *Liturgikus lexikon.* Budapest.
- Manga János 1978, *Z minulosti Veňarcu.* Budapest.
- Márkus Mihály 1943, *A borkortanyák népe.* Budapest.
- Niedermüller Péter 1981, Kalendáris szokások a Zempléni-hegyvidék falvaiban. In: Szabadfalvi József–Viga Gyula szerk., *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről.* Miskolc. 207–236.

1984, Výročné obyčaje. In: Viga Gyula – Szabadfalvi József szerk., *Národopisné štúdie z Rýchľahuty. Národopis Slovákov v Mad'arsku*. Budapest. 321–339.

Paládi-Kovács Attila 1982, *A barkóság népe*. Miskolc.

Petercsák Tivadar 1985, *Népszokások Filkeházán*. Debrecen.

Rell Lajos 1930, Békéscsaba népe. In: Kornis Géza szerk., *Békéscsaba. Társadalmi és kulturális monográfia*. Békéscsaba. 130–193.

Schwalm Edit 1978, A naptári ünnepek szokásai és hiedelmei Mátradereszkén. In: Bakó Ferenc szerk., *Mátradereske. Néprajzi tanulmányok*. Eger. 73–97.

Szacsvay Éva 1984, Az esztendő ünnepei. In: Bárh János szerk., *Kecel története és néprajza*. Kecel. 873–896.

Tátrai Zsuzsanna 1990, Jeles napok - ünnepi szokások. In: Dömötör Tekla főszerk., *Magyar néprajz VII*. Budapest, 102–264.

Ujváry Zoltán 1982, A kaukázusi szvanok halottkultuszáról. In: Hoppál Mihály–Novák László szerk., *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz*. Budapest. 131–133.

ALLERHEILIGEN UND ALLERSEELEN BEI DEN SLOWAKEN IN UNGARN

ANDRÁS KRUPA

Die Studie vergleicht die Sitten der Slowaken in Ungarn und in Rumänien zu Allerheiligen und zu Allerseelen. (Das Material haben wir in 57 ungarischen und in 9 rumänischen Ortschaften gesammelt.) Früher waren diese Tage mit mehreren Glauben und anderen Sitten verbunden, heute bedeuten sie in erster Linie Sitten der Pietät, deren Verbreitung mit denen zu Weihnachten konkurriert. Ihre Verwirklichung ist relativ einheitlich, regionale Unterschiede sind nicht zu beobachten, man kann vor allem religiös-kirchliche Unterschiede nachweisen, aber nur in geringem Maße. Wir verweisen auf deren geschichtliche Ursachen.

Die Studie zieht die Gewohnheitselemente der Volksitten in Betracht: die Art und Weise wie sie das Grab pflegen, die Besuchszeiten und die damit verbundenen religiösen Kundgebungen des Volkes, die sich bei den Katholiken neuerdings verbreitenden Prozessionen, und die auch bei den Lutheranern immer öfter vorkommenden Friedhofsgottesdienste. Der üblichste Brauch ist, daß man auf die Gräber Blumen bringt und Kerzen anzündet. Der letztere wurde bei den Lutheranern erst vor nicht langer Zeit zur Sitte, sie begannen damit um die Zeit des I. Weltkrieges, und es gibt heute noch mehrere evangelische Siedlungen, in denen man keine Kerzen anzündet. Bei dieser Gelegenheit dient das Grab auch für die Bekannten und Verwandten zum Treffpunkt.

Der Allerseelentag hat bei beiden Konfessionen weniger Bedeutung. Die Katholiken gedenken dessen mit einer bestimmten Anzahl von Messen.

Die Angaben zeugen davon, daß der Totenkult der Slowaken von der europäischen Tradition und dem Volksbrauch nicht zu trennen ist. Im Brauchtum sind das kirchliche Ritual und die Elemente religiösen Volksglaubens in bedeutendem Maße miteinander verwachsen, und in ihm lassen sich die heutigen Normen einer Volksethik und das Bewußtsein einer volkstümlichen Ästhetik deutlich erkennen.

VŠECHSVĚTÝCH A DEŇ DUŠÍČIEK U SLOVÁKOV V MAD'ARSKU (Výňatok)

ONDREJ KRUPA

Štúdia porovnáva zvyky Slovákov v Maďarsku a čiastočne rumunských Slovákov, ktoré žijú na Všetechsvätých a Dni dušičiek. (Materiál bol zozbieraný v 57 maďarských a 9 rumunských Slováckmi obývaných lokalitách.) Predtým k týmto dňom sa pripájali poverby aj iné zvyky, ale v dnešku predovšetkým obsahujú pietné zvyky, ktorých rozšírenosť súperí s vianočnými zvykmi. Ich uskutočnenie je pomerne jednotné, regionálne odchýlky sú nebadateľné, radšej cirkevné-náboženské rozdiely možno vykázat', ale len v menšej miere, ktorých historické príčiny približujeme.

Štúdia berie do ohľadu zvykové prvky ľudovej praxe: spôsoby úprav hrobov, termín návštevy a týmto súvisiace prejavy ľudového náboženstva, u katolíkov procesie, ktoré sa novšie rozširujú, a u evanjelikov častejšie bohoslužby v cintoríne.

Najvšeobecnejším zvykom je vynášanie kvetov na hroby a zapalovanie sviečok. Toto ostatné u evanjelikov stalo za zvykom nie tak dávno, začínalo sa okolo I. svetovej vojny – vo viacerých evanjelických lokalitách ešte ani dnes nezapaľujú sviečky.

V tejto dobe hroby sú aj bodom stretnutia príbuzných a známych. Deň dušičiek pri oboch vyznaniach má menší význam: u katolíkov ho živí poriadok omši tohoto dňa.

Podľa svedectva údajov kult mŕtvých u Slovákov je neoddeliteľnou čiastkou európskej tradície a ľudovej praxe. Významné je splývanie ceremoniálneho poriadku cirkvi a ľudového náboženstva v praxi ľudu a v ňom je dobre badateľné uplatnenie sa dnešných noriem ľudovej etiky, resp. prejavy estetického povedomia ľudu.

A FŐZÉS, TÁROLÁS HELYE ÉS ESZKÖZEI SZENTESEN

SZÚCS JUDIT

Szentes alföldi, Tisza-menti mezőváros. Népsége a török időket túlélő, kicsiny protestáns gyülekezet tagjainak, majd a XVIII. században hozzájuk menekülő protestáns jobbágyoknak, a betelepített matyó katolikusoknak, román és szerb pásztoroknak leszármazottai.

Az alábbiakban az itt élő nép 1945 előtt használt konyhájának és kamrájának, főzéshez használt tárgyait és eszközeit leírása következik.

A konyha

A huszas-harmincas évekig a szabadkéményes konyhában főztek az asszonyok. A főzés helyének a tárgyalt időszakban a következő változatait nézzük meg: a szállás nyári konyháját, a szabadkéményes konyhát a tanyán, és a városi ház konyháját.

A szállások nyomát a XX. században a kíséri katolikusok között lehetett megtalálni. „Csak istálló vót ot. Kétvégjászas istálló a szelevényi földön. Csináltunk ott katlant. Még vót ot nyárikonyha, abba sparhelt. Ott is aluttunk.” (Lengyel Mátyás).

A kialakulásától üldözött, pusztított szállás¹ megközelítőleg eredeti formájában (feltehetőleg csak mutatóban) fennmaradt a XX. századig.

Tési középparaszt család tanyájában „A konyha szabadkéményes vót. A kémény nem vót bétapasztva... Ha alá álltunk, hát láttuk a csillagos eget... Hát annak a konyhának a szabadkéményébe belevezetve a szobától, amit fűtöttek kemencét, katlan a másik ódalon. Akkor sparhelt is vót később, a csú annak is odavezetett a szabadkéménybe. Majd oszt később a bátyáim deszkával lőfették... A szoba felül matyapátka vót... A natyapátka fölött érü is mē āru is katlan vót... a nagypatkán tolták bē a paraszat valaméjlik katlanba, vagy húztak a patkára egy csomó paraszat, ojan három lábú vaslábat, rátették a kisbográcsot.”² – A másik ódalon még a falitéka, (vö. a szövegmutatvánnyal) - „Kisszékek karja nélkül, még úty hitták, hogy kecskelábú asztalok.” (Kátainé).

* Jelen tanulmány része az 1977–82. között készült Szentes és környéke táplálkozása a századfordulón és a XX. század első felében című doktori disszertációnak. Korábban megjelent önálló fejezetek: Szűcs Judit 1979. 52–55., 1983. 91–100., 1986¹. 167–178., 1986². 51–69., 1988. 121–128.

¹ Tálasi István 1979–80. 74.

² Papp Imre 1972. 7.

A szabadkémény rövid leírása: „*A szabadkémény ijen bolthajtásos, oszt az szabad. A szűkített kéménynek van ajtaja, ennek még nem vót*” (Gránitz Imre).³

A szabadkémények megszűnésére különböző adatok vannak az Alföldre és Szentésre vonatkozóan is. Papp Imre dónái kisparaszt, önkéntes gyűjtő szerint az 1895-1914-es időszakra már nem szabadkéményesek a tanyák⁴ Rúzs Molnár Lajosné szerint „*Harminckettő-harmincháromba vége lett a szabadkéménynek.*” A többi adatközlő évszám nélküli időbehatárolása nem mond ennek ellent. Összegzésként mondhatjuk, hogy a századfordulótól kezdve a két világháború között a harmincas évek elejéig a szabadkémények megszűntek.⁵

A kemence

A konyhából fűtött házbeli kemence két alapvető típusát különböztetjük meg, anyagát és formáját tekintve: *búbos-* és *sifonkemence*.⁶ A búboskemence sárból, vagy cserépből készült, és kerek volt, a sifonkemencét téglából rakták, szögletes (a szó jelentésének megfelelően szekrényforma), Gránitz Imre tanyájában 1981 nyarán állt a sifonkemence, a szomszédos Farsang tanyában 1980 nyarán még lefényképezhettem a búboskemencét.

A kemence száját - történeti változásának sorrendjében sütéskor, főzéskor sárból, szalmából összeállított, később fa és fémlappal zárták le, melyet *előtérnek* hívtak anyagától függetlenül.

A szentesi kemence készítéséről, használatáról Papp Imre önálló dolgozatot írt.⁷

A városban a kemencéket tömegével az ötvenes években bontották le. Helyenként a ház végében, hátsó helyiségében újraépítették. „*Van kemence odalént.*” (T. Szűcsné). Tanyán is épült *nyári kemence* a kiskonyhában, a folyosóról fűtötték.

Szentesen, ha viccet, borsosabb történetet akartak mesélni, és gyerek vagy fiatal lány is volt a beszélgetők között, akkor *kemence van a házban* megjegyzéssel figyelmeztették egymást (Szűcs Imréné).⁸

³ Uo.

⁴ Papp Imre 1955. 28.

⁵ Sergő Erzsébet 1964. 201. Rákospalotán a jól jövedelmező zöldségtermesztés és a főváros hatására az 1910-es években tűnik el a szabadkémény. - MNL III. 132. A *kémény* szócikk a szabadkémény megszűnéséről nem ír.

⁶ Ecsedi István 1935. 233. Morvay Judit, 1962. 30., 31. MNL I. 245. Ezt a megkülönböztetést a *belső fűtésű szobai kemence* szócikke nem teszi meg.

⁷ Papp Imre 1962. Időközben megjelent. 1970.

⁸ Dömötör Tekla - Katona Imre - Ortutay Gyula - Voigt Vilmos 1974. 100. A gyűjtött változat a jegyzetben szereplő zsindey van a háztetőn szólással tartalmilag és formailag is megegyezik.

A szállás és a tanyai ház konyhája után nézzük meg a városi ház konyháját: „*Mán ottan lábon álló sparhet vót... Kemence vót mind a két szobába. A kemence előtt vót a kaminajtó.*”⁹ A berendezés további darabjai „*kanapé, dëszkauilésës karos-székek, szétnyitható asztal.*” Anélkül, hogy a kérdés részleteibe belemennénk, felvetődik az általánosítás lehetősége: a módosabb paraszt városi konyhája (házának berendezése) polgáriasult a tárgyalt időszakra.

Főbb változatokként e három konyhát mutattuk be. Papp Imre munkáiban több tanya konyháját, kamráját mutatja be részletesen.¹⁰

Történetiségében a következő változásokat rögzíti: az 1875-95 és az 1895-1914-es időszakok közötti leglényegesebb különbségként a szabadkémény megszűnését és a sparhet megjelenését tartja. Az első világháború utáni időszak lényeges változása: „*Tiszta konyha mellett nyári konyhát is tartottak*”. A konyhába már üvegezett konyhaszekrény és berakott, nagy asztalsparhet került.¹¹

A kemence használata

Minden városban és tanyán élt ember szeretettel, nosztalgiával beszélt a kemencéről. Könnyű a fűtése, tartja a meleget. Általában napjában kétszer fűtötték, hogy egyenletes meleget adjon, és időre főzni tudjanak. „*Hajnalban fűtöttünk, délután fűtöttünk, tíz- tizenkét kévét vagy kas szalmát...Béült az embër este, az a mënyország vót.*” (Agócsné). Gyakrabban a nők, esetenként a férfiak is fűtötték a kemencét.

Leggyakrabban rözset, ízikszárat, szalmát, árvaganét használtak. Az Alsóréten, az erdő mellett fűzfát is. Papp Imre - adatközlőim által mint általánosan használt fűtőanyag mellett - a következőket sorolja fel: *venyige, tökinda* és más *gezemice, dinnyeinda, gilicetilsők, csutkatő, csutka*.¹² A kemencében sült, főtt az ételek jelentős része. Itt sült a *kenyér*, a *lepény*, a *pogácsa*, *barátfüle*, *lángos*, *kalács*, *pite*, *vizenkőtt*, *cukmis* (hogy a paraszti háztartásban leggyakrabban készült tésztákat említsük). Itt főtt a *bab-borsó*, *lencseleves hússal*. A konzerválást jelentő *szárításra, aszalásra, dunsztolásra* összefoglaló néven a *kemencézésre* a főzés, sütés után még meleg kemencét használták. A *pácolás*, a *sonka füstölés* helyetti paráznál történő átpirítása is itt történt.

⁹ MNL III. 14. kaminkémény szócikk.

¹⁰ Papp Imre 1967. 8-11., 17. Papp Imre 1972. 7. A konyhát pitvarnak nevezi.

¹¹ Papp Imre 1955. 3-4., 18., 55., 60.

¹² Papp Imre 1962. 12-13., Papp Imre 1963. 6., 7. - Ecsedi István 1935. 357-360.

A kemence tetejére tették a téfelt aliatni, tökmagot szárítani, a lisztet melegíteni, a kukorica rakták a disznóöléskor készülő tejótót.¹³ A kemence fűtésének eszközei a szénvonó, piszkafa, kissöprű.

Itt említjük meg a szabadtéri tüzelés módját is. Csépléskor szallonasütésnél, téli kukorica-pattogatásnál raktak tüzet a szabadban. „*Annak rőzse kell. Enyhe hejjen, ahun nem fúj szél... Tész az embër ere az ódalára ëty kis rőzsét. Mindíg van ëty kis ajjer.*” (Gránitz Imre).

A tüzelés módját még a főzés edényeihez kötöten tárgyaljuk.¹⁴

A kamra

A szentesi református egyház történetében a számtalan, néprajzban is hasznosítható adat között szerepel a *parókia kamrájának* XVII. sz. végi leírása is: „Az eklésia kamarája 6 kád, 28 hordó, 2 vajas cseber, 3 tölcs fa dézsa, kis sajtar, vaj abrug, 5 öreg-kacsó, 5 véka, ponyva, szattyán kés (olvashatatlan szó) szekerce, tölcsér, sutu, vontatókörét, 2 iga”¹⁵

A kamrában tartott tárgyak a szőlőtermesztéssel, állattartással, szemtermeléssel, annak felhasználásával foglalkozó gazdaságra, tulajdonosra utalnak.

A XX. század első felének mezővárosi világában az iparosok, értelmiségiek háztartása hasonlít a középparasztok esetleg nagygazdák háztartásához, étkezéséhez, kamrájának berendezéséhez. Ez a tény is megerősíti azt a feltételezést, hogy a XVIII. század végi parókia (a református egyház sosem volt gazdag) kamrája a paraszti gazdaság kamráját tárgyalva történeti összevetésre bemutatatható.¹⁶

Papp Imre szóbeliséggel tudta rögzíteni az 1875-95-ös állapotot, amikor „*kamra nem mindenkor volt hozzá*” (ti. a tanyához)¹⁷ Ez az állapot a bizonyára szállásból tanyává váló gazdasági épület, épületcsoport fejlődésének egy foka. A Lengyel Mátyás leírta változat a fejlődés kezdetét jelzi: istálló mellett főző-, lakóhelyiség megjelenése. A fejlődést lezáró szakasz előtti állapotot a kamra hiányában épült tanyák jelentik.¹⁸

¹³ Papp Imre 1962. 11.

¹⁴ Uo. 12.

¹⁵ Szentesi Reformata Eklésia Históriája. Írták: Béládi István - Gál István - Kiss Bálint. 272.

¹⁶ Filep Antal 1972. 483. A történeti néprajzzal foglalkozó szerző a XVIII. századra vonatkozóan állapítja meg a XX. században is érvényes jelenséget. „A falusi értelmiség telekhasználata, lakáskultúrája egyezik a közepes szintű parasztsággal.”

¹⁷ Papp Imre 1955. 4.

¹⁸ Filep Antal 1959. 160.

A szentesiek szóhasználatában a kamra következő hangalakjai életek, az idősebbek ajkán még máig is élnek: *kamura*, *kamora*, *kamra*. A TESZ-ben ezek a hangalakok szerepelnek, ha különböző jelentésben is; megállapíthatjuk, hogy a XX. század első felében a szentesi nyelvjárásban nem következett be szóhasadás a különböző alakok között.

Nézzük meg a határ különböző részében épült tanyákat!

A Gránitz tanya kamrája a lakóépületre merőlegesen az istálló mellett, istállóban, ólban folytatódó épületben volt. (A tanyák egy részében így építették.) A tulajdonos szerint azért, mert „*az istállóban jószágok vótak. Ot meleg vót, fűtötte a kamrát.*” De még így is hideg télen. „*Hogy nē faggyon még a bor...parazsat, mikor füstölt, bétettük a kamra közepibe, úgy bemelegítette a kamrát, hogy csuda, nem fagyott még sēmmisē.*” Hasonló módon védték a XX. század elején a parókia borait is.¹⁹

Ebben a kisparaszt tanyában az élelem, a gabona a *kamrában* és a *padláson* volt elhelyezve. Mint bort készítő és méhészkedő gazdánál, a hordók a kamra egyik fala mentén sorakoztak, a kamrába kerültek a mézeskannák is. (Gabonát nem termelt, ezért is elég volt egy megközelítőleg 4x4 méteres kamra.)

A spájz

A tanyák egy részében a konyhában tartották az élelmet vagy „*ety kis spájz vót a konyhábú rekesztve. A mindēnnapi élelmet tartottuk ott.*” A tanyán élők egy része úgy tudta, hogy spájz csak a városon van.

A kamra általános berendezése

Az egy kamrát használó és spájzzal kiegészülő kamra bemutatása után nézzük meg, milyen volt általában egy tanya kamrája!

Az *ászokra* (a két végén téglára vagy fadarabra fektetett deszkára) tették a búzás-, gabonászsákokat, zsírosbödönöket esetleg az összegyűjtött sziksót, itt tárolták a mázsát (mérleget), a dagasztóteknőt, szakajtókosarat, tojásoskupujkát, lisztesládát. A gerendán kampón függött a füstölt hús, kolbász, szalonna. Szintén a gerendára szerelt polcon az egész kenyerek sorakoztak, egy tányérban ide tették a darab szalonját. Attól függően, hogy mit termeltek, ide helyezték a megért dinnyét a földre, a bort hordókban, a mézet kannákban. A zöldséget télire ládába tett homokba rakták. A befőttes üvegeket, lekváros szilkéket padra, polcra tették. A tejet köcsögbe, tálba öntötték.

¹⁹ Ecsedi István 1935. 154.

A felsorolt élelmet a gazdaság nagyságától, a kialakult szokástól függően helyezhették el a *kiskamra*, *nagykamra*, *magtár* között megosztva.²⁰ A kiskamra gyakran a konyhából nyílt, és a palásfeljárót is ide rakták. A nagykamrába került a gabona ládában, zsákban, a zsírosbödönök, oldalszalonnák, füstölthúsok kampón felakasztva. (vö. a szövegmutatvánnyal). Ha a nagykamrának megfelelő helyiség külön épületben volt, akkor magtárnak nevezték,²¹ szintén a disznóságokat tartották benne.

A kandi

Papp Imre a tőle megszokott alaposággal írja le a kamrát is. Ő említi a *kandit*: az ereszet aljának „*a ház felőli vége be van falazva vályuggal. Így az egy „kandi”-nak nevezett kisebbszerű kamora fileség kialakítva.*”²² A kisparaszti gazdaságban lehetett ismert, használt: a nagygazda a kamra mellé magtárt épített.

A városi ház kamrája

A városi házzal bíró Kátai család Keresztes utcai kamrája: „*Ot szintén nagy vót a kamra, de ojan járdatéglával bē vót rakva. A búzából hoztak haza a városi kamrába. Zsákokba vót a gabona.*” De a nagygazdák, földbirtokosok nagy *magtár*at építettek, máig is állnak ezek a házak, például a Rákóczi, Arany János utcán, Lenin úton. A magtár majdnem akkora helyet foglal el, mint a nagykapu másik oldalán a lakóépület.²³

Tárolásra használt helyiségek lehetnek még a *padlás*, a *verem*, a *pince*.²⁴

A padlás

A *padlásra* nem mindenki és nem ugyanazt vitte fel, *szalonnát*, *húst*, (Gránitz) *hagymát* (Kátainé), *tököt*, *süőtököt* (Polgár Lajosné), az *élelem egy részét* (Vajdáné). Ezenkívül egy kis polcon *mákos*, *babos*, *borsós*, *lencses* *zacskók*. Külön voltak felakasztva a horogfán az *aszalt gyümölcsös*, *diós zacskók*.²⁵

²⁰ MNL III. 488. A *magtár* szócikke ezt a jellemzőjét nem említi. - Papp Imre 1955. 56.

²¹ MNL III. 488. *Magtár* szócikke, Papp Imre 1955. 56.

²² MNL III.27. A *kandi* szócikk takarmánytároló toldalékpépület (Szeged környéke) és istállóban szénatartó jelentésben (Körösök vidéke, Kiskunság). Papp Imre 1972. 62. Toldalékpépület jelentésben használódik Szentesen. Idézet tőle.

²³ Féja Géza 1980. 217.

²⁴ Morvay Judit 1962. 64.

²⁵ Papp Imre 1972. 15.

Helyenként a padlásra nem vittek élelmet, esetleg *terményt* hordtak fel (Erdőháti Nagy Antal, Nagy Bálintné). Hogy a tárolás rendje a XVIII. századi, különböző helyekről történt betelepüléssel kapcsolatba hozható-e, aligha lehetne már kideríteni.

A verem és a pince

Gabona, főként *búza tárolására* használták az elmúlt századokban.²⁶ Körte állású, kitapasztott, kiégetett üreg, melyet kocsiderékből félvékással töltöttek meg gabonával. A lejáratot szalmával bedugták és leföldelték. Közben *veremlétrát*, *veremvonót* használtak.²⁷ Tűz, víz, betörés ellen biztosították így a gabonát. Csak kissé megdohosodott - írja Papp Imre.²⁸

A szentesi földművesek, gazdák ebben az időben *marharépát*, *burgonyát*, *zöldséget* tartottak a veremben (Szűcs Imre, Szűcs Imréné). A gabonásverem használata a század elején megszűnik,²⁹ a század első felében a kamra, nagykamra vagy a magtár szolgál a gabona tárolására. A magasabban fekvő, módosabbak lakta városrészen, a Felsőpárton gyakrabban tartozott a házhoz pince, amelyben a zöldséget, bort tárolták.

Az edények beszerzése

A „beszerzés” legősibb módja a természetadta anyagból házilag készítés. A *gyékény* és a *szalma* alapanyagú edényeket századunkban is házilag készítették.

A *nádat* (*Phragmites communis*), a *gyékényt* a lecsapolások előtt a város határának bármely részén, a lecsapolások után jobbra a Kurca, a gát menti tavak partján szedhettek. A XIX. század első felében - bizonyára korábban is - a házak tetejét borították vele, kerítést fontak belőle, ami tűzveszélyes volt.³⁰

A gyékényből font edények a hagyományos gazdálkodást végigkísérték annak megszűntéig. A paraszti gazdaságok egy részében házilag készítették ezeket. Grántizné Kiss Etelka (Gránitz Imre anyja) a Nagyhegyen született, Alsórétre a Sulymos tó közelébe ment férjhez. A tó partján termett gyékényből a háztartásában, a családi gazdaságban szükséges edényeket, használati tárgyakat: *szakajtókosarat*, *kupujkákat* (tojástartót), a méheknek *kúpkasokat*, *gyékénypapucst* (téli a kocsira ülők a csiz-

²⁶ Sima Ferenc 1914. 266. - Filep Antal 1972. 491. Ikvai Nándor 1966. 370.

²⁷ Papp Imre 1955. 15.

²⁸ Papp Imre 1972. 40.

²⁹ Ecsedi István 1935: Vermet nem említ. Ikvai Nándor 1966. 343-377. és Füzes Endre 1973. 462-481.

³⁰ Nyíri Antal 1948. 18.

májukra húzták) készítették. Gránitzné saját készítésű és használatú tárgyai kikészítésükben durvábbak a kisiparszerűen dolgozó berki kosaraknál.

„A legzordabb téli napokon... a férfiak fűzfavesszőből kasokat, szalmából szakajtókosarakat, cirokseprűket kötöttek.”³¹ A kosarak gyékényből is készülhetnek.³² Anyaga szerint szalma és gyékény is lehetett. Adataink alapján férfiak is,³³ nők is csinálhatták.

A Berekben a gyékényfonás háziiparrá vált.³⁴ A piacon árultak gyékény lábtörőket, méhkasokat, szatyrokat, ponyvákat,³⁵ szakajtókosarakat³⁶ tojásos kupujkákat.

Talán e két utóbbit vásárolták a leggyakrabban (Szűcs Imre).

Az ötvenes években berki lakos még árult gyékényszatyrot, és más gyékény holmikat, de már nem ő készítette (Szűcs Imre).

A vesszőfonás, kosárfonás³⁷ szintén jelentős háziipar volt e városnak.³⁸ A Tisza partján telepített fűzet szedték. A háztartásokban garaboly, hátikas, füles kas, párszártó kosár, kenyereskas kellett. A bekötött üveg kötése is fűzfagally. Kosárfonó jelenleg is dolgozik a városban.

A fa edények, evőeszközök beszerzése

„A kanalas tótoktű vették ... Hátukon vót a batyu, oszt árultak kanalat, nyújtófát.” (Polgár József)³⁹

Emlékeznek a mai öregek a teknővájó cigányokra, akiktől dagasztóteknőt, mosóteknőt, sütőlapátot vettek⁴⁰ (vö. a szövegmutatvánnyal). Kanalat a vásárban vehettek. A villát korábban, a fakanalat használó időszakban nem ismerték.⁴¹

³¹ Papp Imre 1955. 77. idézet tőle. Barta László–Páhi Ferenc 1980. 91, 101., 115. A Gógány, a Kéreg és a Kötő utcák neve utal a fűzfavessző kötésére.

³² Papp Imre 1955. 25.

³³ Gyalog Zsolt 1962. 26.

³⁴ Révai Nagy Lexikon 1925. XVII. 515. Szentes szócikke. Mint a városra jellemző ipart említi.

³⁵ Szentes 1928. 19.

³⁶ Nyíri Antal 1948. 19.

³⁷ Révai Nagy Lexikon Bp. 1913. VIII. 266–267. Fűz szócikke szerint a kötőfűz (=kosárfűz, Salix viminalis) a fonásra alkalmas fajtája.

³⁸ Szentes 1928. 306. Időközben készült dolgozat: Orgovány János 1989.¹ 1–20. 1989² 33–34.

³⁹ Bálint Sándor 1977. 191. Ecsedi István 1935. 371.

⁴⁰ Tóth Béla 1981. 78–79., MNL I. 426. Cigányok szócikk.

⁴¹ Ecsedi István 1935. 368.

Egy szentesi kádár a következő edényeket, háztartásban szükséges tárgyakat készítette: *hordók, taposókád, kármentő, tölcser, tőrősdézs, vajköpülő, favödör, véka, mosó-, hússzó, mézpergető dézs, zsírosbödön, uborkás edény, halszállító hordó, fenyő csobán.*⁴² A derekegyházi cselédek *csobolyóval* mentek napszámba (vö. a szöveg-mutatvánnyal).

Szőlőműveléssel, borkészítéssel foglalkozó kisparaszt 100, 56, 33 literes *hordót, kármentőt* pintérnél rendelt, *boros és cefrés hordót* kézalól is vett, cserélt. *Vajköpülő* volt a háznál (Gránitz Imre).

A *bicskát* szintén vették vándorárosoktól is. Ezek voltak a bosnyákok, akik kistükröt, fésűt, cigarettaszípkát „táratgyökeret” is árultak. (Ezekre az árusokra a város északkeleti, keleti határában emlékeztek, valószínű csak ezen a határrészen jártak.) Erdőhádi Nagy Antal szerint Szarajevó környékéről jött árusok voltak.⁴³

A gyerekeknek a *vas, cifranyelvű kisbicskákát, a felnőtteknek csontnyelű, fanyelű bicskát* árultak. Feleárban adták, mint a vásárban.

Bicskát, kést városi iparosoktól vásárban, háztól vettek (vö. még Az étkezés edényei, eszközei).

Cserépedények

Ha a háztartás edényeit, eszközeit nyersanyagukban, készítésük technikájában történetileg próbáljuk követni, a gyékény, szalma, fa anyagú edények után a cserépedények következnek.

Szentesen külön utcájuk volt a cserépedény-készítőknek, a *gölöncsérekeknek*, 1828-tól 1906-ig *Felsőpárt* nevű városrész egyik széles, egyenes utcája szerepelt *Korsós sor* néven.⁴⁴ A jelenlegi Korsós sor 1903-ban a *Korsós telep* nevet viselte. (Ez a város legszélső utcája volt az 1960-as évekig, a Kunszentmártoni útról nyílt a vasúti pályák és átjáró előtt.) E két utca - egy időben is - a szentesi gölöncsérekek munka- és lakóhelye volt. Valószínűleg a föld minősége megfelelt munkájukhoz.⁴⁵

A történeti Magyarország fazekasságában a hat nagy stíluscsoport között a 4. a Közép- és Délkelet-Alföldi terület, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Szentes, Nádudvar központokkal.⁴⁶

⁴² Nagy Vera, 1980.

⁴³ MNL I. 345-346. *Bosnyákok* szócikke.

⁴⁴ Barta László - Páhi Ferenc 1980. 114.

⁴⁵ Szentes 1928. 304. Révai Nagy Lexikon 1925. XVII. 515. Szentes szócikke, Kresz Mária 1960. 297-379.

⁴⁶ MNL II. 71-82. A *fazekasság* szócikkből.

A következő szentesi gölöncsérek nevét sikerült megtudni: *Dömsödi bácsi, Ifjú Badár* (Vajon van-e köze a mezőtúri Badárhoz?), *Berényi Bálint, Csákó* nevű. „*Kedvesanyám tőle vásárolt. Járt a székbe* (ti. a Sárándiék mészárszékébe).” (Csákné Sárándi Borbála). *Szilágyi József* Korsós sor 13. Sárándiék vásároltak tőle tálakat, *Csák József* szintén a Korsós soron lakott, Papp Sándornéval komaságban volt. Pappné juhász-feleségként túróért, sajtotért cserélte az edényt. Csák József *köcsögöt, tányért, tálát, vászonfazekat, csészéket* készített.

Feketeedényre kevesen emlékeznek.⁴⁷ Szopkáné szerint a Korsós 2. szám alatt lehetett venni. Rúzs Molnárné úgy emlékezett, hogy volt *köcsög sótartó, cukortartó, ünnepi kanta*. Név szerint Berényi Bálintot említették a fekete edényt készítőik közül (Nyíri Antal, Szűcs Imréné).

A szentesi gölöncsérek piacon, vásárban árultak. „*Ezelőtt sok gölöncsér vót. Egy vásárba öt is.*” (Gránitz). Ugyanakkor a vásárhelyi fazekasok is átjöttek Szentesre vásárra.⁴⁸

A fazekasságáról számontartott Szentesre hoztak cserépedényeket távolabbról is. A *tóth-korsó* (vö. a szövegmutatvánnyal) *tót-fazék, tót-köcsög* elnevezés is arra utal, hogy Gömör megyéből hoztak cserépedényeket eladni. Ezek közül legfontosabbak az alföldiek által nem készített főzőedények voltak. Szilágyi József szentesi fazekas is így tartotta számon. Ő mondja el azt, hogy *oláj-korsó* elnevezésű edényt az Arad megyei olajok hozták búzáért cserébe. (Szilágyi Józsefnél végzett gyűjtésének adatait Nyíri Antal adta át, ezúton köszönöm meg.)

A szentesi fazekasok a derekégyházi uradalomba is kimentek eladni, de inkább cserélni (Nagy Bálintné). Háznál is lehetett vásárolni.

A legszükségesebb edények voltak: *vászonfazék, szilke, köcsög, cserépkanta, korsó, butella, tányér, tálak*.

Bádogedények

A fakanalat (evésre használt), cserépbögrét, - tányért a fa tárolóedények egy részét felváltották a *bádogedények*. A *bádogosok* edényeket is készítettek.⁴⁹ „*A vásárokba vót özön bádogtál, bádogtányér.*” (T. Szűcsné). A vásári alkalmak mellett a vasas boltban vásárolták a *kanalat, a zománcos, mintás tányért, bögrét, tálakat, kannát, bödönt*. E két utóbbi inkább zománcozatlan változatban készült.

⁴⁷ Uo. II. 116-117. *Fekete kerámia* szócikk. „Számos központban készítettek fekete kerámiát pl. Szentesen...”

⁴⁸ Papp Imre 1955. 44.

⁴⁹ MNL I. 187. *Bádogos* szócikk.

Vas és rézedények a XIX. század első felében a gazdák városi házaiban már használatban voltak.⁵⁰

A vasedények: *fazekat, lábast, szűrőket, reszelőket, darálókat, a „vaskereskedésbe, vasas bótba vették. Három vót a városba, egyik a zsidótemplom közelébe a Kossuth uccán a Horváth vaskereskedés, a másik a Petőfi ucca elején Gunst László és a harmadik a mai Lenin út végén a Klein bóttya.”* (Szűcs Imre).

A tárolás edényei

A lisztet házi készítésű *kenderzsákban, csalánzsákban, hombárban* tartották.⁵¹ A *szalma hombárt* Berekháton találta meg Csalog Zsolt.⁵²

A kamrában a *polcon* sorakoztak az egész kenyerek, a padon tartott *gyékénykosárba* vagy *lábon álló fűzfakosárba* tették a megszegett kenyeret.

Az adatközlőink csak *bádog zsírosbödönre* emlékeztek, 15-40 literes változatban. *Bádogkannában* tartották a mézet, olajat is. A vizet *cserépkantában, korsóban* helyenként *csobolyóban* szállították, tárolták.

A *tehéntejet köcsögben*⁵³ tárolták, hűtésére helyenként *hideg vizes dézsába* állították. A *juhtejet cseréptálakba* öntötték, altatták. A *köcsögök, tálak* esetenként *kanták* nyers, félkész, készételek tárolására szolgáltak. *Szilkébe* tették el télire a lekvárt, *üvegbe* a befőttet.

A bort *hordóban, bekötött üvegben* tartották, szállították. A pálinkát *üvegben, butellában* tartották.

A piaci árulás edényeit nem vesszük sorra.

Az előkészítés edényei

A *fejő, a sajtár fából* készült változatára a legidősebbek emlékeztek, a XX. században *zománcos fém sajtárt* használtak. A *famozsár* anyagában, technikájában megelőzte a *rézmozsarát, darálókat*. Famozsárban törték a cukrot, a mákot a gyerekek. De beszerezték, használták a paraszt családokban a fém darálókat: *mák-, dió- és húsdarálókat*.

A kenyér házilag készült kelesztőjét a párt, lapos, kerek vesszőkosárban, a *párszárítón* szétterítve szárították meg. A *vöröskanta, vagy a vászonfazék* a vízmelegi-

⁵⁰ Filep Antal 1959. 159.

⁵¹ Papp Imre 1955. 19. A *hombár* nevet használja. Uő. 1967. 17. Ugyanezt *fióknak* nevezi. Az 1977-1981. között megkérdezett adatközlőim közül senki sem használta a *hombár* elnevezést.

⁵² Csalogh Zsolt 1962. 22.

⁵³ Ecsedi István 1935. 363. Ami Debrecenben és környékén csupor, az Szentesen köcsög.

tésre kellett, a *dagasztóteknőt széklábra*, a *szitát a keresztfára* rakták. A *lapockát* a tészta felveréséhez használták, a *tészta vakaróval* kaparták le a teknő oldaláról az odaragadt tésztát, *szakajtókosárba* mérték és melegítették a lisztet, a *szakajtóruhával* leterített szakajtókosárban kelesztették a kiszakított tésztát. A szakítás előtt a teknőben kelő tésztát *sütőabrosszal* takarták le. *Sütőlapáton* vetették be a nyers tésztát a kemencébe és szedték ki a kész kenyeret.⁵⁴

A káposztát *hordóba* savanyították, a sajtot *faprésbe* tették.

A *vászonfazekat*, *szilkét* tej altatására, uborka savanyítására is használták esetenként. A néhány literes öblös füles cserépedény elnevezéseként a vászonfazék és szilke név használatos, tehát gyakran szinonimaként szerepel. Alapvető különbséget is meg lehetett találni a szentesi szóhasználatban. A szilkében nem lehetett főzni (Szopkáné, Gránitz).⁵⁵

A köcsögöt, tálat a tárolás edényeinél említettük.

A *tészta szűrő* korábban *cserépből* készült, de a tárgyalt időszakban felcserélték *bádogra*, a *tejszűrő* is általában *bádog* volt.

A *fém* és *fa* anyagú *hurka-* és *kolbásztöltő* századunkban már általánosan ismert és használt volt.

A főzés edényei

A kemencébe tett *vászonfazékban* főtt a bab, lencse vagy borsóleves hússal, a kukorica. *Vörös kantában* (így nevezték a mázatlan kantát) tettek be vizet melegíteni. A forró kemencébe az edényeket *kantakocsival* tolták be, húzták ki.⁵⁶ Konyhai szabad tűznél használták a *vas háromlábát*. Rátették a *bográcsot*: „*abba főtt mindig a legjobb paprikás. Fönn a kamin előtt a parázson... A sárgakása csak a bográcsba főhetett.*”

Minden háztartásban, gazdacsaládban volt a konyhai kis bográcson kívül akkora bogrács, amiben ünnepi alkalommal bornyút, vagy birkát főztek.

Szentesen bográcsnak nevezik a szabad tűznél használt domború aljú, felfelé enyhén bővülő, fülénél fogva felakasztható, fém edényt. A *vasfazék* általában zárt

⁵⁴ Szűcs Judit 1986.² 69.

⁵⁵ Ecsedi István 1935. 363. „A szilke a fazéknak kicsinyített mása.” Tehát méretben tesz különbséget.

⁵⁶ Papp Imre 1962. 16. Használja a nevet. Adatközlőim körülírták, a nevet nem használták. Morvay Judit 1962. 33., 91. Fazéktólónak nevezi.

tűzhelynél használt, sima fenekű, hosszúkás henger alakú, kék-fehér zománcos edényt jelent.⁵⁷

A háromlábú öntöttvas *lábasszerpenyő* a századeleji kisparaszti háztartásban is használaton kívül volt már.⁵⁸

A *rézüstöt* általában vízmelegítésre, lekvárfőzésre használták.

Ha zárt tűzhelyen, sparheten főztek levest, töltött káposztát, akkor *vasfazékba*, a paprikást *kotlába* (vaslábasba) tették. *Tűzikutyát* nem találtam.⁵⁹

A *tepsit* mindenki *pléh* változatában ismerte, használta.⁶⁰ A tészták jelentős részét, a hurkát, kolbászt, pergelt káposztát, ritkábban malacot, halas sütöttek benne.

Az étkezés edényei, eszközei

A *kerek, festett fakanál* a századforduló táján általánosabb lehetett, de később is használták (vö. a szövegmutatvánnyal).⁶¹

Majd felváltotta az *alumínium-, a réz és a vaskanál*. A családokban a fa- és fémkanalak együttes használata is előfordult, esetleg családtagonként megoszlott (vö. a szövegmutatvánnyal).

A *tál, tányér* szóbeliséggel utólérhető legarchaikusabb anyaga a *cserép*.⁶² *Tálból* közösen levest, sült tésztát, egyes sült, főtt ételeket ettek. „*Cseréptányérok vótak sárgára mázolva, beprémézét szélű. Bepérdült a szíle, nem kellett az újját odatenni az emberek, ha ette a tésztát.*” (Polgár József, vö. még a szövegmutatvánnyal).⁶³

A nagygazda családban a huszas-harmincas években mindennapi használatban *bádogtányér, bádogbögre* volt, ha vendég jött *fehértányért* (porcelán tányért) használtak.

A *bögre, bögre* anyaga is a tányérhoz hasonlóan változott: *cserép* volt, majd *zománcos, mintás bádog*, azután *fajansz, porcelán bögréket* használtak.

⁵⁷ Ecsedi István 1935. 363. Török Károly 1868. 19., 192. Vasfazéknak nevezi a bográcsot. A szentesi szóhasználatból ilyen jelentésben kiveszett.

⁵⁸ Papp Imre 1963. 7. egyezik a MNL III. 379. *lábás* szócikkében beírt *lábasszerpenyő*vel.

⁵⁹ Morvay Judit 1962. 30., 91. Az Alföldön általánosnak tartja.

⁶⁰ Ecsedi István 1935. 375.

⁶¹ Papp Imre 1967. 10., 11.

⁶² Ecsedi István 1935. 375.

⁶³ TESZ. III. 162., 251.

A konyhai textíliák

A szakajtóruhák, törölgetőruhák, vászonzacskók, sütőabrosz a legáltalánosabban használt textíliák. A századforduló, századelő szentesi asszonyai már csak fontak. (Vö. a szakajtókosár, sütőteknő fotója, ezen egy bökényi lány maga fonta, takács szőtte stafirungjából egy szakajtóruha és a sütőabrosz)” 1853-ban 36 takács volt, ma (ti. 1920-as évek) már csak 4 van.⁶⁴ 70 év alatt a minimálisra csökkent a takácsok száma. A szentesi paraszti élet krónikása szerint az 1875-95-ös években a nők gyalogorsón vagy kerekas rokkán kenderből finomabb fonalakat fontak. De a századforduló táján nem volt szokásban.⁶⁵ (Mint minden korszakolás, ez is lehet egy kicsit erőltetett, de mindenképpen irányadó.)

„A szakajtóruha kockás, kék és piros kockás, szép vékony kockás vót. Aszt tétük a gyékénykosárba. A törölgetőruha tömör kockás vót.” (Szopkáné). A nagyabrosz, a sütőabrosz: „általában fehér, piros csíkos szélű és ijen rojtos vót... Használták tarhonyaszállításáná, sütésné, főzésné, vendégvárásná.” (Szopkáné).

Összegzés

Az edényhasználat a technika, a kereskedelem fejlődésével változott, fakanál után alumínium-, vas-, rézkanalakat használtak, a cserépből készült tányérokat felváltotta az alumínium, fajansz, porcelán edény: tányér, tál; a fa, cserép tárolóedények egy részét felváltotta az alumínium.

Az újabb anyagból készült edény olcsóbb (és kevésbé törékeny, könnyebben tisztán tartható), vagy ha drágább is, de szebb, mutatósabb volt.

Az edények használatának változásában társadalmi rétegenkénti eltérést is megfigyelhetünk, kisparaszti családban tovább megmaradt a fa evőeszközök, cseréptányérok használata mint középparaszt, nagygazda családban.⁶⁶ Ennek oka az is, hogy a béresek, cselédek, részesek étkeztetésére az alumínium praktikusabb volt.

Ugyanakkor a porcelán edény használata az ünnepi étkezésnél minden társadalmi rétegnél szokásban volt a vizsgált időszakban. A társadalomban felülről lefelé történő elterjedés a porcelán edény használatában is le kellett, hogy játszódjon, de ezt gyűjtés során nem lehetett kitapintani, talán presztízből sem szolgáltattak erre vonatkozó adatokat.

⁶⁴ Szentes 1928. 304. Időközben megjelent: Nagy Vera, 1989. 167–199.

⁶⁵ Papp Imre 1955. 25., 37.

⁶⁶ Szűcs Judit 1977. 23.

Szövegmutatványok
nagyolt fonetikus átírásban

A konyha, a kaszli és a falikaszli

„Ojan régi kaszli. Ojan kaszli, hogy a tetejit ëty kicsit felnyitottuk, akkor elől lëjött az eleje dëszka... abba bë vót pakolva a tányér, kanár, amit mindënnap használtak... Ajja pedig, ahogy kinyílt, két ajtaja vót, it vót a vaslábos, vaskotla... A tetejin vót ëty kis ojan lábon álló tükör... A másik ódalon mëg vót az öreg téka mëg a fali kaszli. Abba vótak a tányérok, ot vót az evőeszköz mëg a tányér.”

(Kátai Istvánné)

A nagykamra ablaka

„Mint ëty falinaptár (ti. 30x40 cm) akkora vót. Fakerettye vót, de üvegie nem. Az mindíg szellőzött. Csak mikor mán ősszel, ha úgy jött az idő, hogy nëtán a kamra hátujjához odavágot vóna, bëdugták. Egy zsákba szalmát tömtek és zsákkal bëdukták.”

(Kátai Istvánné)

Teknővájók

„Vót itten a réházná (ti. révháznál) egy csomó oláh cigány. Mëgvëttek egy csomó nyírfát bënt a szigetbe, oszt azok dógoszták fël. Oszjt jártak tanyárú tanyára, oszt atták el élelëmér mëg másér. Azoktú vëtt a mama teknyót. Kërek teknyó mosni. Mosot benne. Mëg osztán sütöteknőt, favájút (ti. készítettek).”

(Gránitz Imre)

A csobolyó

„Napszámba mëg csobojóbú ittunk. Ijen kerek, fábul, oszt akkor ugyanúgy bë vót abrincsolva mint a hordó... Vót annak ijen kis csücske, vót ijen nagyob juk is rajta, amivel teleengëtték a kútná. Nagy lajt vót... Teleengëttük a csobojót, és vittük a táblába (ti. ahol dolgoztak).”

(Nagy Bálintné)

Tót-korsó

„Mint ëty kanta, csak itt a szájába bë vót öntve, oszt vót rajta négy-öt juk, vót ojan csücske, oszt azon ittunk. Vagy esetleg... a fïle jukas vót, vót ojan csücsök, oszt aszt bëkaptuk, oszt szíftuk. Így ittunk. Mikor mëgmelegëdëtt, ëty közülünk bëmënt a tanyába, oszt hozot fris vizet, oszt ittunk. Mëgmelegëdëtt, oszt montuk, hogy ojan mint a lóhúgy.”

Miért hívják tót-korsónak?

„Fírú-fira szállt.” (Tudniillik apáról fiúra szállt az elnevezés, az okát már nem tudják.)

(Erdőháti Nagy Antal)

Fa kanál, fa tányér

„Gyerékkoromba fatányérbú ettem fa kanállal. Mék ki is vót cifrázva a kanál, hogy nagyobb kedvel egyen a gyerek. Nem kapot mérgezést tülle.”

(Polgár József)

Vas-, réz kanál

„Akkor még nem vót divat ez az alumínium kanál, csak sárgarézt kanál. Jaj, de nem szerettem! De asztán vót ojan igazi vaskanál, de aszt minden nap mék kellett súrolni. De én aszt mondtam, kislány vótam, én mindég megsúrolom (ti. a vaskanalat), de a sárgakanállal nem észék. Csak érzestem az ízt. De aszt forróvízbe mindig bele kellett mártani evés előtt, a rézkanalat. Akkor nem érzett az íze... Ha teccét valakinek, vót kerekfejű kanál, és avval ettek. A bátyáim sokszor csak fa kanalat kértek, avval ettek.

(Kátai Istvánné)

Cseréptányérok

„És ahányan vótunk (ti. nyolcan voltak testvérek), mindenkinek külön tányérja vót, cseréptányér. Bele vót a fenekín írva, hogy Jóska, Marcsa, Zsuszka, mindéggyikönk tutta, ha kicsinyek vótunk is, mink foktuk, oszt vittük a kis cseréptányérunkat.”

(Kátai Istvánné)

A szövegmutatványok jelzik a Felsőpárt nevű városrész *f-ző* nyelvjárását.

Adatközlők

Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália sz. 1902. kiséri katolikus, 30-70 holdat béreltek, műveltek; Csák Imréné Sárándi Borbála sz. 1917. felsőparaszi református, apja már iparos volt; Erdőháti Nagy Antal sz. 1896. felsőparti református középparaszt; Gránitz Imre sz. 1906. alsóréti, katolikus kisparaszt, nagyapja még németnek tartotta magát; Kátai Istvánné sz. 1893. katolikus középparaszt-nagygazda család, tanya Tésen, városi ház az Alsópárton; Lengyel Mátyás sz. 1905. kiséri katolikus, földjük Kunszentmártonban és Szelevényen volt; Nagy Bálintné Ladányi Rozália sz. 1902. a derekegyhá-

zi uradalomban nőtt fel, katolikus, férje felsőpárti református kisparaszt-iparos; Papp Sándorné Király Helén sz. 1888. apja cseléd, gulyás, görögkeleti vallásúak, juhászhoz ment feleségül, birkasajtot-, túrót készített, árult. Polgár József sz. 1883. felsőpárti, református kisparaszt család tagja; Rúzs Molnár Lajosné Rác Erzsébet sz. 1901. szülei katolikus nagygazdák voltak. Szopka Mihályné Berezvai Rozália sz. 1930. kiséri kubikos család képviselője; Szűcs Imre sz. 1916. kiséri katolikus iparos; Szűcs Imréné Nyíri Julianna sz. 1921. felsőpárti református iparos lánya; Tárkány Szűcs Imréné Vajda Julianna sz. 1901. földbirtokos, nagygazda család tagja, felsőpárti református.

IRODALOM

Bálint Sándor 1977, *A szögedi nemzet. Második rész = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77-2*, 191.

Barta László-Páhi Ferenc 1980, Szentes utcanévei. *Csongrád megyei könyvtári füzetek*, 91, 101, 114, 115.

Csalog Zsolt 1962, A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. *Ethnographia*, 26.

Dömötör Tekla-Katona Imre-Ortutay Gyula-Voigt Vilmos 1974, *A magyar népköltészet*. Tankönyvkiadó. 100.

Ecsedi István 1935, *A debreceni és tisztántúli magyar ember táplálkozása. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 154, 233, 363, 357-360, 375.

Féja Géza 1980, *Viharsarok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 217.

Filep Antal 1959, Adatok a 18-19. század fordulójának népi gazdálkodásához. *Agrártörténeti Szemle*, 159, 160.

1972, Baromudvaros telekelrendezés a DK-Alföldön a XVIII-XIX. században. *Ethnographia*, 483, 491.

Füzes Endre 1973, A gabonásvermek problematikájához. *Ethnographia*, 462-481.

Ikvai Nándor 1966, Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. *Ethnographia*, 343-377.

Kresz Mária 1960, Fazekas, korsós, tálás. *Ethnographia*, 279-379.

Magyar Néprajzi Lexikon 1977. I.; 1979. II.; 1980. III.

Morvay Judit 1962, Népi táplálkozás. *Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez*, 30, 31, 33, 64, 91.

Nagy Vera 1980, *A Dóczi család kádárműhelye*. (Kiállítási ismertető.) Szentes. 4.

1989, A szentesi takácsmesterség. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988-1*. 167-199.

Nyíri Antal 1948, *A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai*. Szeged. 18-19.

- Orgovány János 1989a, *A kosárfonás múltjáról, jelenéről és kosárfonók életéről*. Szentes, Kézirat, 20. *Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára 1035-89*, 1–20.
- 1989b, *A kosárfonás múltjáról, jelenéről és a kosárfonók életéről szóló leírás*. *Csongrád Megyei Honismereti Híradó*, 33-34.
- Papp Imre 1955, *A tanyai ember élete Szentes tanyavilágában*. Kézirat, 3–60.
- 1962, *A szentesi kemence múltja, jelene és jövőre*. Kézirat, 11, 12–13, 16.
- 1963, *A gané*. Kézirat, 6, 7.
- 1967, *Mindennapi kenyerrünk útja asztalunkig*. Kézirat, 8–11, 17.
- 1970, *A szentesi kemence*. *Csongrád Megyei Honismereti Híradó*, 78-81. Az előbbiből részlet.
- 1972, *A mi kis tanyácskánk*. Kézirat, 7, 62, 15, 40.
- 1982, *A parasztember élete Szentes tanyavilágában*. Szerk.: Juhász Antal. Szentes. 5–282.
- Sergő Erzsébet 1964, *Rákospalota népi táplálkozása*. *Néprajzi közlemények* 9/1, 201.
- Sima Ferenc 1941, *Szentes város története*. 266. Szerk.: Nagy Imre. Szentes. 304.
- Szücs Judit 1977, *Táplálkozási szokások, társadalmi kapcsolatok kis- és középparaszti rétegeknél munkanapokon és jeles napokon*. Kézirat, 1–25.
- 1979, *A szentesi kenyérről, kenyérsütögető asszonyokról*. *Honismeret* 4, 52–55.
- 1983, *Halászat, vadászat, madarászat Szentesen*. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 91–100.
- 1986a, *Társadalmi rétegződés és a táplálkozás összefüggése Szentesen*. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85–1*, 167–178.
- 1986b, *A kásák, a lepények, a kenyér és a tésztafélék Szentesen*. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986–1*, 51–69.
- 1988, *A táplálkozáshoz fűződő hiedelmek nyoma Szentesen*. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1987–1*, 121–128.
- Tálas István 1979–80, *Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához*. *Dissertationes Ethnographicae* 3–4, 411–414.
- Tóth Béla 1981, *Tiszajárás XX. Tiszatáj*, 78–79.

ORT UND MITTEL DES KOCHENS UND AUFBEWAHRENS IN SZENTES

JUDIT SZÜCS

Was den Ort des Kochens in Szentes, einer Stadt mit landwirtschaftlichem Profil auf dem Tiefebene in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, betrifft, ist die Entwicklung durch die Sommerküche der Unterkünfte, und in den Häusern der Städte und Gehöfte durch die Küchen mit Freikaminen und geschlossenen Kaminen gekennzeichnet. Zur Aufbewahrung wurde die Kammer, die Dachkammer, teilweise der „Kandi“, der Getreidespeicher und auch der Keller benutzt. Die Miete war schon im Aussterben.

Die Gefäße sind nach ihren Funktionen und Farben geordnet, und wir führen sie mit den zu ihnen gehörenden Heim- und Kleingewerben und mit ihren Verkaufsweisen am Markt und im Geschäft auf. Die Verwendung der Gefäße hat sich mit der Entwicklung der Technik und dem Handel geändert. Ein Teil der aus neueren Materialien angefertigten Gefäße wurde billiger und praktischer wie z.B. die Gefäße aus Aluminium, die anderen wie z.B. die aus Porzellan, wurden teureren, aber hübscher.

In der Änderung der Verwendung der Gefäße können wir Unterschiede auch zwischen den gesellschaftlichen Schichten beobachten.

ÉVFORDULÓ

DEME LÁSZLÓ MINT NYELVJÁRÁSKUTATÓ

(Köszöntő szavak 70. születésnapja alkalmából)¹

SZABÓ JÓZSEF

Amikor nemrég szóba került, hogy tanszékünk tíz évvel ezelőtt nyugdíjba vonult professzora, Deme László 1991. november 14-én tölti be 70. születésnapját, örömmel vállaltam, hogy az ünneplőkhöz csatlakozom, mert erre – nem hivatalból – több okom is van. Talán nem szerénytelenség, ha megemlítem: három kiváló szakembernek, Deme Lászlónak, Nyíri Antalnak és Végh Józsefnek köszönhetem elsősorban, hogy – hatéves általános és középiskolai tanári munka után – nyelvészeti kutatással, vagyis azzal foglalkozhattam igazán, amiben mindmáig sok örömet találtam.

Az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat mozgalmának köszönhetem, hogy 1965-ben egészen kezdőként rövid előadást tarthattam Szegeden, s ennek kapcsán ismerkedhettem meg Deme Lászlóval, aki röpké találkozás után arra bátorított, hogy ha elküldöm neki egy dolgozatomat, szívesen elolvassa, és véleményt mond róla. Akkoriban Deme László vendégprofesszorként dolgozott Pozsonyban, néha-néha azonban hazautazott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának szerkesztési munkálataira. Sok elfoglaltsága ellenére is szakított időt arra, hogy publikálásra aligha érett munkámmal foglalkozzon. Leveleiben, melyeket még ma is őrzök, nemcsak szakmai észrevételei voltak számomra hasznosak, hanem ösztönző, bátorító sorai is, amelyek – jó pedagógiai érzékkel – arra irányultak, hogy a bírálattól esetleg kedvesezett kezdőt munkájának folytatására serkentsék. Azután szerencsére sokszor találkozhattam vele, mégpedig különösen 1970-től kezdődően, amikor sokunk örömeire Szegedre kerülván a JATE

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja 1991. november 13-án köszöntötte Deme Lászlót, a JATE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének, illetőleg a Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanárát 70. születésnapja alkalmából. (A tíz évvel ezelőtti köszöntést l. Mikola Tibor 1980–1981, Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV, 7–12; Deme László munkásságának bibliográfiáját l. Takáts Károlyné 1980–1981, Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV, 13–47.) A mostani felolvasó ülésen közvetlen hangvételű megemlékezést, ismertetést mondott a Beszélni nehéz!-körökről Bagi Ádámné, Simai Mihály a Kincskereső főszerkesztőjéről mondta el kellemes emlékeit köszöntésképpen, Szabó József pedig mint a magyar nyelvjárások kutatóját mutatta be Deme professzort. – A Néprajz és Nyelvtudományez utóbbi anyag közlésével csatlakozik Deme László köszöntéséhez.

Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének vezetője lett, majd 1977-től – igaz, csupán négy évig – a Magyar Nyelvészeti Tanszékot irányította. Sokan sokat köszönhetünk Deme László szakmai és baráti tanácsainak, ötleteinek még azok közül is, akik nem közvetlen környezetében dolgoztak, hanem máshonnan (különböző tanszékekről, mások városból vagy éppen külföldről) fordultak hozzá. Ezért is sajnáltuk, hogy annak idején nem sikerült Szegedre költöznie, és többünk számára hirtelen és korán – bár kétségtelenül hatvan évesen – nyugdíjba ment. Ez azonban – szerencsére – nem visszavonulást jelentett, hanem számtalan teendője mellett sokunknak mindmáig s remélhetőleg még nagyon sokáig tartó segítséget.

Aki ezen ünnepi alkalomból Deme professzor úr munkásságáról akar beszélni, elég nehéz helyzetben van, mert még nagy vonalakban sem tudja kellően áttekinteni a nyelvészet mindazon részterületeit, melyekkel foglalkozott s napjainkban is foglalkozik. Ő azon nyelvészekhez tartozik, akik a nyelvtudománynak szinte minden ágát művelik. Munkásságának ezen vonására mintegy húsz évvel ezelőtt Benkő László már rámutatott: „Ha majd egyszer valaki megírja a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány történetét, akármilyen részterületről indul is el, minduntalan találkozni fog Deme László nevével. Munkássága (életműről még korai volna beszélni) egyaránt kiterjed a nyelvjáráskutatásra és hangtanra, a nyelvművelésre és nyelvfilozófiára (nyelvészeti ideológiára); de szívesen tesz egy-egy nem eredménytelen kirándulást a nyelvtudomány olyan szakterületeire is, mint a stilsztika vagy a nyelvtörténet”. – Valamivel könnyebb a feladata annak, aki a nyelvtudomány egy részterülete szempontjából próbál lenyűgözően gazdag kutatótevékenységről vázlatos képet adni. Ezért gondoltam arra, hogy legkedvesebb tudományszakomnál fogva – a teljesség igénye nélkül – elsősorban nyelvjáráskutatói munkásságát igyekszem röviden áttekinteni.

Olvasgatva, böngészve *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben* (Sz. Bakró-Nagy–Kontra 1991) címmel nemrég megjelent, érdekes és sok szempontból nagyon tanulságos kötetet, az jutott eszembe, hogy milyen fontos a pályára indító mesterek példája, a nagy példaképek szerepe nemcsak a kutatómunka kezdetekor, hanem gyakran az életpálya egészében is. Az sem ritka, hogy a diákkorban kapott indíttatás, az akkor érdekesnek, vonzónak tetsző téma válik meghatározóvá szinte életre szólóan. Az is kiviláglik továbbá ebből a vallomásszerű, jeles nyelvészek életútját, felfogását jól tükröző könyvből, hogy milyen nagy szerepe volt a véletlennek abban, hogy kiből és miért lett nyelvész, s hogy kinek miként alakult pályája a kezdeti lépések megtételétől napjainkig.

Deme Lászlóról is elmondhatjuk, hogy szinte véletlenül lett nyelvész. Milyen jó, hogy az Eötvös-kollégista Demét Ligeti Lajos riportra rendelte, és számon kérte tőle, hogy miért nem nyelvészkedik, ha egyszer a Pais-féle „fejtapogatáson” kiderült, hogy érzerke van a nyelvészeti kérdésekhez. Az is szerencse, hogy Sági István, a kötelezően előírt Leíró magyar nyelvtan című tárgy előadója – minthogy Deme nem járt az óráira – megtagadta az aláírást, s így az órakerülőnek a Gombocz-féle fonetikából

kollokválnia kellett nála, hogy el ne veszítse a félét. S milyen jó, hogy a szépen sikerült beszámoló után Ligeti ismét további munkára serkentette, s így készítette el Deme a Bárczitól feladatul kapott *elnáspá(n)gol* etimológiáját, amely első publikációja lett. Volt tehát véletlen e nagyívű pálya indulásában, amelyre Deme László a következőképpen emlékezik: „Azzal folytatódott, hogy a tanév vége felé Szabó T. Attila, vendégként, nyelvjáráskutató tanfolyamot tartott, és arra engem – felsőbb évesek és végzettek között – beiskoláztak. Első évem végén, 1940 nyarán, 50 pengős kutatóösztöndíjat kaptam, s családom ősi fészkeben, a Gömör megyei Zádorfalván, néhány hetes gyűjtést végeztem. Alapvizsgám (mai fogalmak szerint: első szigorlatom) már kiemelkedően sikerült; az említett *elnáspángol*, majd a zádorfalvi gyűjtésnek néhány forgácsa (*hívit, hível; szétágyoz*) megjelent a Magyar Nyelv 1941-i évfolyamában. S ennek az évnak az őszétől – harmadéves hallgatóként – díjas (középiskolai végzettségű) egyetem gyakornok lettem a nemrég alakult Magyarságtudományi Intézetben; a következő évben rendezett nyelvjáráskutató tanfolyamon már én tanítottam (egyebek közt évfolyamtársaknak is) a fonetikát...” (Sz. Bakró-Nagy–Kontra 1991, 11). Az Eötvös-kollégistaként elkezdett nyelvjárási anyaggyűjtést és feldolgozást Deme a későbbiekben is folytatta, a nyelvjárások iránti érdeklődése, vonzódása mindmáig megmaradt.

Pályakezdeése korántsem mondható szokványosnak, hiszen például első szakkikerei már bölcsészhallgató korában megjelentek, s 1941 nyarán a Magyarságtudományi Intézet külső munkatársaként vehetett részt az első országos népnyelvkutató értekezlet előkészítésében és lebonyolításában. Még ennél az indulásnál is szokatlanabb, hogy már 1943-ban elkészült *A hangátvetés a magyarban* című bölcsészdoktori értekezése, amely ugyanabban az évben a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 69. számaként látott napvilágot. Bizonyára ez az értekezése, valamint a legkülönbözőbb nyelvtörténeti, helyesírási, nyelvjárási) tárgyú közleményei járultak hozzá ahhoz, hogy igen korán elnyerte a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapította Szinnyei-emlékérmet, majd a Szily-jutalmat is. Kiemelkedő teljesítmény volt a huszonevésen írott *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása* című munkája, amelyben – nemegyszer máig ható érvénnyel – átfogó képet nyújtott nyelvjáráskutatásunk akkori helyzetéről és további feladatairól. Ugyancsak az 1940-es évek végére készítette el Deme László a nyelvjárási anyagközlésben oly fontos szerepet játszó egyezményes hangjelölési rendszerét, amelyet az Első Országos Nyelvészkongresszus is elfogadott, s amelyet A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkaközössége is megvitatott és gyűjtőmunkájában a későbbiekben alkalmazott is. Ez a dolgozata „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” címmel jelent meg Debrecenben (*Magyar Nyelvjárások. II*, 18–37).

Az 1950-es évek elején Deme is bekapcsolódott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálataiba. Az itt kifejtett tevékenységéről nagy elismeréssel szólt Bárczi Géza (1975, 42), ugyanis azt írta, hogy Deme „nemcsak a nyelvatlasz-megbeszéléseken vett tevékenyen részt, de jó ötleteivel igen hasznos segítője volt a munkánknak, sőt a

térképre írásban is pontos és szorgalmas munkájával segítette elmaradt munkatársainkat, majd végül az atlasz egyik szerkesztője lett”.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészítése – túlzás nélkül állíthatom – a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb eredményének tekinthető. Az 1968 és 1977 között megjelent hat kötete olyan hatalmas nyelvi-nyelvjárási kincset foglal magában, amely nemcsak a nyelvtudomány különböző területeinek műveléséhez nyújt becses értékű anyagot, hanem más tudománysszakok (pl. a néprajz, lélektan, településtörténet stb.) számára is, nem is szólva az e vállalkozásból kinőtt, hozzá szorosan kapcsolódó önálló kiadványok, tanulmányok, cikkek egész soráról. A nagyatlaszban rejlő lehetőségeket – sajnos – mindmáig alig aknázták ki a tudományos kutatás, pedig Deme László és Imre Samu „A magyar nyelvatlasz viszonya más tudományágakhoz” című elemző tanulmánya (*Magyar Tudomány*. 1962/9: 541-552) már az 1960-as évek elején szép példát mutatott a nagyatlasz gazdag nyelvi kincsének felhasználására. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkatársai a magyar nyelvtudomány kiváló képviselőiből kerültek ki, olyanokból, akik – a magyar nyelvjárások állapotát, változását tekintve még igen kedvező időben – vállalták az anyaggyűjtés minden nehézségét, sok fáradsággal járó munkáját, amelyről Deme (1963, 66) a következőképpen vallott: „... az immár tizenegyedik éve folyó gyűjtőmunka során vaskos kötetnyire szaporodtak a magyar faluval, lakóival, közben történt átalakulásával és átalakulásukkal kapcsolatos megfigyeléseink; nem is beszélve hófúvásokban, esőkben, bokán felül érő sarakban átküszködött kilométerek százairól vagy talán már ezreiről, kályhátlan tisztaszobák tollavesztett dunnái alatt átvacogott éjszakák nyomasztó élményeiről, nappali és éjszakai kutyakalandokról; s nem is szólva arról sem: mi mindennek nézték a jámbor gyűjtőt ügybuzgó tevékenysége között azok, akik semmiképpen sem tudták elhinni azt, hogy ebben a forrongó, kavargó korszakban egyeseknek valóban nincs sürgősebb dolguk, mint felnőtt emberekkel erőnek erejével elragoztatni a *kert* vagy az *ökör* szót”. A nagyatlasz gárdája áldozatos gyűjtőmunkájáért és a kitűnő feldolgozásért méltán kiérdemelhetette volna a legnagyobb kitüntetést is. Ez azonban – sajnos – elmaradt.

Nyelvjárásaink elvi és módszertani problematikájának tisztázásában igen fontos szerepet játszott Deme Lászlónak *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* című kiadványa (*NytudÉrt.* 3. sz. 1953), majd a *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* című, dialektológiai és nyelvjárástörténeti tárgyú munkája (Bp., 1956), amellyel a kandidátusi fokozatot is megszerezte. Joggal sorolta Kiss Jenő ezen kiadványokat az 1949 és 1964 között megjelent négy legfontosabb nyelvjárási munka közé. S bár Deme László ezen könyveivel a legnagyobb jelentőségű nyelvjárási tárgyú egyéni munkáit megírta, nyelvjárásaink vizsgálatához később sem lett hűtlen. Nem is lehetett, hiszen A Magyar Nyelvjárások Atlaszának helyszíni anyaggyűjtő és ellenőrző feladatai igazán még csak ezután következtek, nem is beszélve az atlasz szerkesztésének sok időt, energiát igénylő munkájáról, amelyet Imre Samuval együtt 1977-ig végzett. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtő- és feldolgozó munkája egyébként rendkívül gazdag

ismeretanyagot, tapasztalatot jelentett mindazoknak, akik részt vettek benne. Ebből a forrásból Deme is sokat merített s merít még ma is pl. cikkeihez, tanulmányaihoz. Az atlaszgárda mindegyik tagjáról elmondhatjuk – túl a megszerzett nagy anyagtudáson –, hogy ez a hatalmas vállalkozás észrevehetően szemléletüket is formálta, akármerre fordult is a későbbiekben kutatópályájukat iránya; a nyelvi adatok tisztelete, a nyelvjáráskutatói tevékenység elismerése mindegyikükre jellemző.

Deme László nemcsak a nyelvjáráskutatásban teremtett maradandó értékeket; hanem a nyelvművelésben, a nyelvhasználat nemzeti és nemzetiségi kommunikációs kérdéseinek elemzésében, nyelvtörténeti kutatásaiban és nyelvfilozófiai vizsgálódásaiban is. Ezenkívül külön is megemlítenédnek tartom azt a hatást, amelyek sok új szempontot tartalmazó koncepciójával a leíró nyelvészeti kutatásokra gyakorolt, mégpedig főképpen a mondattanban, de hangtani és szövegtani tárgyú dolgozatai is több vonatkozásban úttörő jelentőségűek. Ezért is alakulhatott ki körülötte a Szegeden töltött évek során olyan leíró nyelvészeti iskola, amely – az ő koncepciójára és kutatási eredményeire építve – funkcionális szempontból közelít vizsgálata tárgyához, a magyar nyelvhez. A *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisága vizsgálata* című könyve, amellyel 1970-ben a nyelvtudomány doktora fokozatot megszerezte, valamint *A beszéd és a nyelv* (1976) című munkája olyan alapműveknek tekinthetők, melyekből a közoktatás és a tudományos kutatás már eddig is sokat merített, s melyekre mint biztos alapokra a jövőben is bátran támaszkodhat.

Deme László – amint az szakmai körökben közismert – a nyelvtudomány több területén is kiemelkedőt alkotott, az azonban mindig nagyon távol állt tőle – s így van ez ma is –, hogy a tudomány elefántcsonttornyába zárkózva írja munkáit: nemcsak kiváló tudós, ízig-vérig pedagógus is. Ezt nem csupán az egyetemi hallgatóknak tartott előadásain lehetett tapasztalni, hanem a legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban is megfigyelhetjük, ha például kisdíjaknak ír a *Kincskereső* hasábjain, ha a rádióhallgatókhoz szól a „Beszélni nehéz” műsorában, vagy ha éppen kongresszusi előadást tart. Tudósi és emberi kisugárzó, nevelő hatása sohasem maradt az egyetem vagy más intézmény falain belül, mert írásainak és előadásainak kristálytiszta logikáját, gondolatgazdagságát – mindennapi munkájukba építve – nemcsak sok szakember, kolléga, hanem a pedagógus továbbképzésben résztvevők százai, tanítványainak ezrei vitték s viszik tovább. Kívánhatnék-e jobbat, szebbet 70. születésnapján Neki, mint azt, hogy fiatalos lendületét, öniróniára is hajlamos jó humorát, igazságtalanságokon is fölül emelkedni tudó segítőkészségét őrizze meg még nagyon-nagyon sokáig. Őszinte szívből kívánok ehhez sok erőt, jó egészséget!

IRODALOM

- Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós szerk. 1991, *A nyelvészetről egyes szám első személyben*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Bárczi Géza 1975, A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: Deme László – Imre Samu szerk., *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó 13–49.
- Benkő László 1972, Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (ism). *Magyar Nyelvőr* 96, 233–238.
- Deme László 1963, Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. In: Benkő Loránd – Ligeti Lajos – Pais Dezső szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. [Bárczi-Emlékkönyv], 66–72.
- Kiss Jenő 1987, A magyar dialektológia a nyelvatlasz után: 1965–1985. *Magyar Nyelv* 83, 385–397.

SZEMLE

BEKE JÓZSEF

BÁNK BÁN-SZÓTÁR

Katona József Bánk Bán c[ímű] drámájának szókészlete.

Kecskemét, Katona József Társaság 1991. 343 + 1 oldal.

E könyv (= BbSz.) immár negyedik írói szótárunk a JuSz. (Benkő 1972), a PSz. (Gáldi 1973–1987) és az ATSz. (Pásztor 1986) után. Közülük a PSz. terjed ki nemzeti költőnk életművének lényegében teljes szókészletére, a JuSz. a kitűnő lírikus költeményeit dolgozza föl némi kényszerű takarékossgal, az ATSz. pedig a nagy Arany János egyetlen művéből készült, és több szót értelmezés nélkül hagy. Fajtájában tehát a BbSz. az egy művet földolgozó munkákhoz tartozik (vö. Benkő László 1979, 63–113). – A kötetet Orosz László, a kritikai kiadás (Katona 1983 = Krk.) szerkesztője indítja méltató előszóval (5). A BbSz. fölépítése: Tájékoztató (7–15), Rövidítések (16–7), a szótári részt (19–338) a Statisztika adatok (339–43) követik.

A Krk. kiadás szövege alapján készült a szótár, a dráma második, végleges kidolgozásának Pesten, 1821-ben megjelent szövegéből. Nem tartalmazza a szótár a szereplők felsorolását, a szerzőnek a kecskeméti tanácshoz intézett, illetőleg a városi főbíróhoz is szóló ajánló versét, a Jegyzést és a színi utasításokat, bár ezek egyike-másika a szövegidezetekben szerepel. Így a feldolgozás 13 337 szóra terjed ki, ez a szómenyiség 2882 címszóba és alcímszóba van osztva. (Arany János *Toldija* körülbelül 10 000 szó terjedelmű, l. ATSz. 267) – A kimaradt szövegek közül a vers és Katona Jegyzése aligha hiányolható, hiszen ezek nem tartoznak a drámához, csupán a kiadás körülményeihez. A „Személyek” felsorolása azonban feldolgozandó lett volna, hiszen például a sorrendjük önmagában is hírértékű. Egybevetve a számadatokkal kiderül, hogy a személyek közt először feltüntetett „2-ik Endre, Magyarok’ Királya” huszonegyszer, a másodjára kiírt „Gertrudis, Királyné” huszonegyszer, míg a hetedik helyen lévő „Bánk-bán, Magyar Ország’ Nagy-ura” negyvenkétszer, míg a sorban előtte lévő Ottó harmincnolcszor szerepel a műben. Hasznos lett volna a személyek olyatén számbavétele tehát, amely mutatja szövegbeli helyüket. A szereplők nevének hiánya magával hozza, hogy az is hiányzik, amit Katona József róluk a felsorolásban mond. „Bíberách,

egy lézzengő Ritter” a személyek között (huszonegy előfordulással), ám Beke Józsefnek az az elve, hogy a színműnek az úgymond „elhangzó szövegét szótárazza, elveszejtí a lézzengő szót (és természetesen a lézzengő Ritter szerkezete is), vagyis nincsen a szótárban *lézzengő* címszó. (Ritter van, ugyanis Biberach ezt mondja Ottónak egy helyütt: „[...] Ritter, Paraszt, szegény, Úr, Herczegek / lettek barátjaimmá [...]”, Krk. 235; másutt pedig Izidórától hangzik el: „Kevés időre alattomossan / megölte Ritter-Bíberáchtot –”, i. m. 243). A „Személyek” című szövegdarab az egész szövegműnek mindenképpen része, akkor is, ha színpadi előadás alkalmával nem hangzik el. A színházi gyakorlat közzéteszi a színlapot a személyekkel (és a színészek neveivel). Ez az eljárás tulajdonképpen a nézők előismereteit, Hadrovics László kifejezését kölcsönözve tudati tartalékukat gyarapítja vagy frissíti föl (legalábbis elvben). A drámai műalkotás olvasójának pedig csaknem természetes a perszonále megismerése. – Hasonlóképpen vitatható a színi utasítások szóanyagának feldolgozatlansága. Amint az előző, kisebb szócsoport mellőzését is, úgy ennek a számosabb szóhalmaznak a hiányát ugyancsak, de nem kizárólagosan szövegnyelvészeti okokból fájjalom. A színdarab elhangzásra, kimondásra szánt nyelvi anyaga a darab lehetséges világában létező személyek megnyilatkozásaiból áll (vö. Csúri Károly 1990, 110 skk.). A megnyilatkozás pedig hangzás, a jelentés, a morfoszintaktikai szerkezeti szint, az aktuális tagolás szintje és az indexikális szint tekintetében is különbözik a hagyományosan mondatnak, illetőleg rendszermondatnak nevezett egységtől (l. Károly Sándor 1980-1981). A rendszermondatok, amelyek a grammatika alapján hozhatók létre, egy-egy szituációba helyezve szövegmondatokká válnak. „De a szövegmondatokból is eljuthatunk a rendszermondatokig, ha megfosztjuk őket a szituáció konkrétságától és a szöveg többi részétől való függőségtől, dekontextualizáljuk őket” – mondja Károly (i. h. 52). E probléma miatt teszi jól Beke József, hogy gyakran közli a példaanyagban a dráma színi utasításait „a szituációmegértés eszközeként” (9). A kérdéskört érzékeltesse a mű első felvonásától ez a hely: „MIKHÁL Csitt, csitt! ez itt (*s z i v é r e m u t a t*) sebet ver” (i. m. 166). (Egyébként a BbSz. seb címszavának idézetében a Krk. felkiáltójele helyett vessző van, de a ver, a csitt, az itt szócikkében helyes az íráskép.) A *szívére mutat* szerkezet, amely színi utasítás, voltaképpen a *ver a szíve* (l. ÉrtSz. *szív*² 1.) és a (*vmi*) *megsebzí vkinek a szívét* (vö. ÉrtSz. *megsebez* 2.) nyelvi szerkezetekre mint előismeretekre való hivatkozás, amely a dráma színielőadásának lehetséges világában kinezikai eszközökkel meg is valósul. Voltaképpen Mihál megnyilatkozásában az ez és az itt szavaknak a tartalmi feltöltődése szintén így történik. – A szöveg szerves részeként fölfogott színi utasításoknak a tanulmányozása éppoly fontos az író stílusának, nyelvi kreativitásának megítélése szempontjából, mint a Beke által elhangzóknak nevezett szöveganyagé, hiszen a stílus is, a kreativitás is a szöveg egészében ragadható csupán meg. A színi utasítások szóanyagának közlésmódjában megfelelő eljárással, jelöléssel lehetne élni, hogy kitessék e nyelvi anyag különleges szerepe. A PSz. e

tekintetben is lehet segítség, l. a *félre* határozószót, amely többször is előfordul a *Tigris és Hiénában*.

A szótár címszavainak alakja többnyire a mai szóhasználaton nyugszik, ebben is különbözik például a JuSz.-tól, amelynek a címszavai a Juhász Gyula-i nyelvhasználatot, illetőleg írásmódot tükrözik (vö. i. m. 8). A PSz.-ban a Petőfi használta szóalakok általában megegyeznek a maival, ha nem, erre van figyelmeztetés (i. m. 9). A Bánk bán szótár hasonlóképpen jár el: *bébocsájtatik* helyett */bebocsáttatik/* a címszó, amely ferde vonalú zárójelben van. Ha „[...] a műbeli szóalak szokatlansága miatt szükségesnek látszik, utalás segíti a címszó megtalálását: *esmer* → *ismer*; *Szarándok* → *zarándok* stb.” (9). Ha a szóalak némileg tér csupán el a mai köznyelvtől vagy eltér ugyan, de a költői nyelvben általában megvan, változatlan alakban lesz címszó: *mérsékleni*, *golyóbis*. Az eljárás némileg vitatható, hiszen mi számít szokatlannak, mit jelent a köznyelvtől való kisebb eltérés és a többi; ám Katona nyelvhasználata a mából tekintve archaikus, sőt a saját korából nézve is némileg az, s ezeken kívül mai nyelvhasználatunkhoz képest helyenként nyelvjárási, illetőleg a maga korában is talán valamelyest ilyen, mindez nehezíti a szótáríró dolgát. E nehézségekből meg a címszótárasztás módjából fakad, hogy például van *felébe* címszó, amely lényegében hasonló, hangalaki különbséget hordoz a *fölébe* alakhoz képest, mint a már idézett *Szarándok*: *zarándok*, a *kémél*: *kínél* párok, mégis a *felébe* önálló címszó lett, s csillag jelzi, hogy nincs meg az ÉrtSz.-ban, amelyben persze a *fölébe* névutó megvan. Talán arról is van ennek kapcsán szó, hogy minél több szempontot igyekezik az írói szótár érvényesíteni, annál bonyolultabbá válik, Martinkó András (1975) jókorán jelezte a PSz. némi túllírtságát.

Jól oldja meg Beke József szótára az író egybe- és különírási gyakorlatából fakadó nehézségeket, amelyekről tájékoztat is a bevezetőben. Olyan finom íráseljárási különbségekre is figyelmet fordít, mint a kis és nagy kezdőbetűs szavak előfordulása a szövegben, továbbá mondatkezdő helyzetben. Általában mindenféle alakváltozatot közöl. (Ámbár a *no* címszó mellől hiányzik az a *Nó* változat, amelyet egy békétlen mond az első felvonásban, Krk. 165).

Az írói szótár műfaji lehetősége, hogy a lexikográfiai gyakorlattól bizonyos célok érdekében eltérjen. Így tesz a BbSz. is, például önálló címszóvá teszi a szenvedő és a műveltető igéket, alcímszóvá a ható igéket, valamint az igeneveket stb. Ilyetén megoldásai elfogadhatók, nemritkán szükségesek Katona drámaírói nyelvének minuciózus vizsgálatához.

A szótár három minősítő megjegyzést alkalmaz. A „[...] (ritk) jelzéssel kívánja felhívni a figyelmet a szokatlannak tűnő, ugyanakkor a szerző nyelvhasználatára igen jellemző nyelvi jelenségekre” (10). Tizenegy efféle csoportot be is mutat, szenvedő igealakok, szenvedő igealakok ún. elemisméltlódással é. í. t. Szokatlan képzésű mellékneveket (*bárányi*, *gazemberes*, *királyos*) szokatlan képzésű igéket (*dörömböz*,

karmoláz), szokatlan vonzathasználatot (*büszke vmivel*) említ egyebek között. Mindezzel nem lehet maradéktalanul egyetérteni, hiszen – tolul elő a kérdés – milyen előforduláshoz képest ritkák vagy szokatlanok, nem tudhatni pontosan. Katona *gazemberes tanács* kifejezését ha párhuzamba állítjuk Ady Endre *emberes Föld* szerkezetével, már nem csupán egy évszázadot kapcsoltunk össze nyelvünknek és az -s képzőnek a használat történetében, hanem bizonyos metaforaépítési módszer folytonosságát szintén tapasztalhatjuk (vö. Fónagy Iván 1982, 310). S még a mai, tolvajnyelvi *bélás*-t is idevonhatjuk, amelyet maguk a használók a *Béla* személynévből származtatnak (jelentése 'kétforintos pénzérme').

Hasonlóképpen több évszázados kapcsolat van a dráma e részletében a Halotti Beszéd és Könyörgés egyik szerkezetével: „[...] te vasra verett Hazám! [...] / 's edd magadnak a' halált!” (i. m. 209). A Halotti Beszéd és Könyörgésben: „e' oz gimil[-ben *halalutavec*” (Jakubovics Emil–Pais Dezső 1929, 69). A szótáríró a *halált eszik* szerkezetet 'halált okoz' jelentésleírással átvittnek és ritkának minősíti. Végül is a metonimikus szó szerkezet ily hosszú időt átfogó meglétét aligha szerencsés ritka véletlennek, szokatlanak tartani.

A tájnyelviként és a népnyelvi gyanánt minősített nyelvi elemeknél az előbbiekkkel hasonló a gond, vagyis az, mi a minősítés alapja. Beke József maga is megírja, hogy a Katona korabeli nyelvvel való összevetés nem valósítható meg szótárak hiányában.

A *csadar* 'csavar; kerget, hajt; sodor' igét mai értelmező szótárainkban nem találjuk, az ÚMTSz. (B. Lőrinczy 1979) azonban egybegyűjtötte a Katona használt szót az eddigi nyelvjárási följegyzésekből. A szót a dráma e részletében aligha lehet tájnyelvinek vagy népi használatúnak tartani csupán, jóllehet volna rá adat: „Oh, hogy egyj zivatar le nem / *csadarja* szemfedelét képéről!” (i. m. 297). ÚMTSz.: „Csak úgy hordja, *csadarja* [ti. a szél]” (*csadar*¹ a.; l. még TESz. *csavar* a.). A Katona által írt mondat a darabban Bánké, éppenséggel maga a BbSz. immár lehetőséget kínál ahhoz, hogy az egyes szereplők szóhasználatát akár egymáséival is összehasonlítsuk, hogy mutatkozik-e valamilyen jellemző tulajdonság a – mai ismereteinkre hagyatkozó – nyelvjárási szókészlet használatában. – Egyébiránt a *csadar* ige hiányzik a BbSz. címszavai közül, igaz, maga a szó megvan a *kép*, a *szemfedél*, a *zivatar* címszavakhoz tartozó példaanyagban, ezeknél értelmezése is van, bár nem egészen egyforma.

Mértéktartónak mutatkozik a szótár a stílusesszókók jelölésében, mintegy tucatra való alakulatot említ (ellentét, párhuzam, hasonlat, inverzió, megszemélyesítés stb.). Azokat a nyelvi képeket, amelyekkel a szakirodalom már foglalkozott, szemlátomást nem gépiesen, hanem újragondolva értékeli: *mászás* „(átv) 'erőkifejtés, fáradozás'”; *szőlőgerezd* „(átv, ritk) 'olyan cél jelképe, amely megéri a fáradozást'”. Ezeknél főképpen T. Lovas Rózsa (1960) tanulmányára és a kritikai kiadás kommentárjaira támaszkodik. E tényt általában jelzi a megfelelő szócikkekben. (E tanulmánynak és

másikaknak a rövidített címét a rövidítésjegyzék sajnos nem tartalmazza. – Az Egyéb jelek, jelzések (18) részben a *nyíl* szó sajtóhibás, s ha már itt tartunk: a Tájékoztatóban sajtóhiba lehet az Ny., 3: Nyr. (15), különben szokatlan, hogy a Magyar Nyelvőrnek nem adja meg az évfolyamát; s még néhány apróság: az ÉkSz. 3: ÉKSz. (11); a „Blenek” rövidítés a szócikkekben „blenek”, ha nem ők beszélnek, bár a jegyzékben ilyen megkülönböztetés nem szerepel; a *Szegedi szótár* (Bálint 1957) címléírásában a *szótár* szó tévesen nagy kezdőbetűs (11). – Visszatérve az átvitt értelmű kifejezésekre, amelyeket végeredményben megfelelően értelmez körülményeskedés nélküli, tömör jelentésleírásokkal, megjegyzendő, hogy éppen a szakirodalmi előzményeknek, méginkább a színi utasításoknak a csupán a beszédhelyzet megértésére korlátozott beépítése miatt itt-ott talán nem éppen az egyszerűbb, kézenfekvőbb megoldás jött létre. A Tájékoztatóban Beke a következő helyet idézi a drámából: „[...] látod, / (csúfossan kimutat) / hogy egyj jól megterített / asztal Legyekbe nem szűkölködik” (i. m. 171). Nos: itt a dráma lehetséges világában van terített asztal, lehetnek legyek is, ám a „(csúfossan kimutat)” színi utasítás azt jelzi – s a színész ezt testi valójában meg kell, hogy tegye –, a „Legyek” ráértéssel ’hasonleső személyek’, egyébként ’*Musca domestica*’ mindegyik. Így a folytatásban („Ezek *donognak* [...]”) a *donog* ige nem ”(átv) ’személy) forgolódik vmi körül; éli világát; gondtalanul cseveg, fecseg’, hanem hangutánzó szó. Majd a következő mondategységben valóban metafora a *kidonog* ige: „Ezek donognak, és lehet talán, hogy / a’ titkom’ ki *kidonognák* –”. A *donog*-nak van egy másik előfordulása, ám abba is nehezen illik a szócikk jelentésmegadása: „A ’repkedő kicsinyke Lelkek olly’ / sokan *donognak* a’ világba’, mint / a’ szúnyogok; de vallyon hol van az / ember, a’ ki abban elhitetné magát, hogy ő közikbe tartozik? –” (i. m. 179, a BbSz. az *olly*’ után nem jelöli a sorvéget). Az e szövegmetaszetben lévő hasonlatban nem csupán a *donognak* a hasonlítás alapja, hanem a *s o k a n donognak*, még pontosabban a tertium comparationis: sokan donognak a szúnyogok, s ehhez van viszonyítva az a megállapítás, hogy a „kicsinyke Lelkek [’emberek’]” is sokan vannak a világban. A szúnyogok – idézem a BbSz. – t – a jelentéktelenség megtestesítői (vö. *szúnyog* a.). A *sokan* kiemelt helye mutatja fontosságát a hasonlításban, hozzá képest a *donognak* állítmány nem főszerepű, így jelentése sem felel meg teljesen a BbSz. leírásának, legfeljebb abból az ’éli világát’ rész illik rá átvitt értelemben természetesen.

A szócikkek után következnek a Statisztikai adatok. A húsznál többször előforduló szavak listáját jegyzék követi azokról a szavakról, amelyeknek előfordulása tíz és tizenkilenc között van. A szavak gyakoriságáról készített kimutatás mellett az ÉrtSz.-ral való összevetés, a címszók szófaji megoszlása és a szótár címszavainak, alcímszavainak száma, jelentésváltozatainak, valamint előfordulásainak adatai vannak táblázatba foglalva. Az adatokat bizonynyal hasznosan lehet fölhasználni Katona József egyéni

stílusa vizsgálatában és – ha a JuSz. –ral, a PSz. –ral közvetlenül nem is – összehasonlításokban.

Megbízható jelentésleírások sorjázak a könyvben, ez Beke József érdeme, s nem kis részben az Orosz László-i kritikai kiadás közvetett hatása is. Orosz ugyanis nemcsak áttekinti a szakirodalmat, hanem önálló kutatásait, megállapításait is beépíti a dráma szókincséről, grammatikájáról, a nyelvújítással való kapcsolatáról és egyebekről szólva (i. m. 376–84 és passim). Megállapítja például, hogy „[...] a szókincs népies elemei, különösen a végleges szövegben, főként a színi utasításokban, nem a színpadon elhangzó beszédben találhatók, mint például a [...] *dömmög, gyömör, ténfereg*, továbbá a *döbög* [stb.]” (i. m. 377). Ezek hiánya, amint már jeleztem, sajnálatos. – Csupán néhelykor bukkanunk a BbSz.-ban pontatlan jelentésre, ilyennek tartható a *banyá*-nak „(szegény) öregasszony”-ként való értelmezése, holott a szövegtörzsekből valószínűbb, hogy 'gonosz vénasszony'-nyal találkozott az erdőn Simon, olyannal, aki képes lett volna az erdőbe kitenni Simon feleségének újszülötteiből hatot (vö. i. m. 163), a *banyá*-ra l. még TESz., ÉrtSz., PSz. – Még ritkább a minden szótáríróat fenyegető bőbeszédűség, csupán a hites szócikkében mutatkozik pleonazmus: „'hitvestárs; a feleség férje'”, ebben a *feleség* nem szükséges. – Ugyanakkor csupán látszólag hosszadalmas a *bahó* főnévnek az „'együgyű, hiszékeny, könnyen becsapható ember; bohó'” jelentésmagyarázata, hiszen a szó ma sem alakjában, sem jelentésében nem él (legfeljebb nyelvjárásban). A *bahó* szócikkében a példa idézetében hiányzik egy sorjelző virgula, s egy *-tol* rag tévesen hosszú magánhangzós, míg a *főhivatal* szó *í*-je rövid, pontosan: „[...] fő-hivatalra lép; ottan rabol / mindent el a' szegény Bahóktól [...] (Krk. 266). A sorvéget jelző vonás másutt is el-elmaradt, így az *orr* szócikkében az *úgy* szó után, a *megunt* szócikkében az *üres* után stb. Efféle apróbb hibákba máshol is belebotlunk: a *szfv* szócikkében nincsen 2. csoport; az *arany*-ében az *arany-nyugalom* szerkezetben tévesen rövid *u* betű van és ugyanígy van az *egy* névmás szócikkében is az *arany-nyugalom* (amely viszont az *elveszt*, a *lélek*, a *nyugalom*, a *rész*, a *tud* alatt jól van írva); az *örvény* szócikkében *környűállások* ∴ *környűállások* (amely a *boldogtalan* szócikkében viszont jól van); a *meny-aszszonyi* szó saját helyén kötőjeles, de a *lélek* alatti idézetben tévesen nem ilyen é. í. t. A *lélek* szócikket egyébként végig ellenőriztem, s az említettekén kívül az adatok hivatkozási helyeiben is vannak elírások. A 2. jelentéscsoportban: „Íz az apjáról 4:47” ∴ 4:74; a 2.d)-ben a „+T 3:299” ∴ 229; a 2.e)-ben a „B G-nak 4:405 ∴ 505 és itt is van „blen”, amelyet már említettünk.

A PSz.-ral kapcsolatosan megírtam, hogy előre alig jelezhető a szótárra építhető különféle nyelvi, stilisztika és egyéb vizsgálatok minéműsége. „Kézenfekvő például, hogy a szótár segítségével a magyar líra képalkotásának folyamatossága az eddiginél sokkal jobban megismerhetővé lesz” – írtam, s néhány példát mutattam e tárgyban (Büky 1988). A BbSz. ugyancsak ad lehetőséget efféle kutatásokra a szépirodalom nyelvhasználatának a költői nyelvnél tágabban értelmezett területén. Már a

halált eszik és a *gazemberes tanács* szerkezetek kapcsán a Halotti Beszéd és Könyörgés korától Adyig utaltunk összefüggésekre. A BbSz. lélek szócikke révén szintén némi történeti rajzolatú háttér elé lehet állítani XX. századi irodalmunk nyelvhasználatának egyes jelenségeit. A *lélek* 2.a) csoportnak „vkinek az érzésvilága, szíve” jelentésleírása van, s az egyik példa: „bellőled a' rossz *Lélek ordít!*” A rossz *lélek*-re a PSz. idézete: „Hejh Büngözdi Bandi ... Füljön rossz *lelkeddel* a mélységes pokol!” (*lélek* a.). A *lélek ordít* szerkezettel jelentésében rokonítható Karinthy Frigyes e körülírása: „...hadd hallja fülem csak / A hangot, a hangot, a tompa zörejt, mint a Lélek / Szorít ki, belülről, kifeléfordult zabáló bestiaszámon...” (I. Büky 1989, 119; a *lélek* itt az ÉrtSz. alapján 'vkinek az érzésvilága; a szív' jelentésbe van sorolva). Füst Milánnál pedig megvan a Katona Józsefnél látott rokon szerkezet: „Hogy üvölt a *lélek* a pusztán...” (Büky i. m. 109). – A 2. e) csoportnál is van összevethető képalkotási eljárás, BbSz.: „(megszólításként) 'maga az ember, személyiségének alapvető vonásaiban tekintve': *Vond ki, Lelkem, most magad*’ / azon setét *ködből*, mely elragadta előlled a' világot”, s ezzel Füst Milánnak a Tél című verséből állítható párhuzam: „[...] *lélek*, ó árva vándor, / Pornak vándora, – lassan *vond ki magad* innen, úgy akarom” (Füst Milán 1969, 18; az imént idézett munkából ezt az adatot kifelejtettem). S a Katona-idézetbeli *köd*-höz: „...mely városból kelt fel ez a *köd* / Vonulni a *lelked* elé? (Büky i. m. 138). A BbSz. a *köd* főnevet "(átv) 'bizonytalanság, homályosság a gondolkodásban'", 'az ÉrtSz. „3. (átv, vál) Vmely lelki v. természeti tényező okozta bizonytalanság a látásban, gondolkodásban” jelentésleírással értelmezi, illetőleg az utóbbi példában ez feleltethető meg neki. A PSz. „2.a) 'vminek a helyes ítélőképességet, tájékozódást elhomályosító volta’” jelentéssel *ábrándok köde, bánatok köde és szenvedély köde* szerkezeteket idéz. A JuSz. *köd* szócikkében a megfelelés: „3. (átv vál) Bizonytalanság, homályosság a látásban, gondolkodásban: *Minden régi rom nekem csak furcsa álom, Melynek színes ködén a bús való cikáz*”. Eme vázlatos és nem kevésbé ötletszerű példaanyag talán igazolja, hogy a BbSz. nemcsak a Katona József-i írói nyelvnek a kutatására való, hanem a teljes magyar szépirodalom nyelvhasználatára szintén.

Természetesen hosszabb idő után várható, hogy maga a szótár észlelhető hatást tegyen a nyelvészeti-stilisztikai és irodalomtudományi vizsgálatokra és a közép- meg felsőfokú oktatásra. Katona József születésének bicentennáriumát azonban, ez már most is elmondható, érdemes munkával köszöntötte a szerző (I. Beke József 1991).

IRODALOM

- Bálint Sándor 1957, *Szegedi szótár I-II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Beke József 1991, A Bánk bán-szótár terve. *Magyar Nyelvőr* 115, 321.
- Benkő László 1972, *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő László 1979, *Az írói szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Büky László 1988, Petőfi-szótár III-IV. (Szemle). *Magyar Nyelvőr* 112, 232-238.
- Büky László 1989, *Képzalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csúri Károly 1990, Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. *Studia Poetica* 9, 109-120.
- Fónagy Iván 1982, Metafora. In: Király István szerk., *Világirodalmi lexikon VIII*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 300-331.
- Füst 1969 = *Füst Milán összes versei*. Budapest, Magvető.
- Gáldi László főszerk. 1973-1987, *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I-IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jakubovics Emil-Pais Dezső 1929, *Ómagyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- Károly Sándor 1980-1981, Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24-25, 49-63.
- Katona József 1983, *Bánk bán* (Kritikai kiadás). Szerk.: Oroszi László. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- T. Lovas Rózsa 1960, A Bánk bán költői képei. In: Pais-Dezső szerk., *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 171-224.
- Martinkó András 1975, Petőfi-szótár. (Szemle). *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 94-98.
- Pásztor Emil 1986, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Budapest, Tan-
könyvkiadó.

Büky László

KEMÉNY GÁBOR

SZINDBÁD NYOMÁBAN

Krúdy Gyula a kortársak között.

Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 7. [Budapest], 1991. 128. oldal. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

A kötet három részre oszlik. Először a prózaelemzés módszeréről, majd Krúdy stílusáról, végül „Krúdy körül” címmel más írókról közöl vegyes anyagot.

Az első fejezet: A prózaelemzés módszeréről (3–23) ad eligazítást. Ehhez van a rövid áttekintés a stílus, a stíluselemzés általános kérdéseiről. A szerző a funkcionális szemléletű stilisztikának a híve, másokkal együtt vallja, hogy az ún. stílári adekvátság követelményét kell a jó stílus ismervéül tartani. Természetesen nincs tere a szerzőnek az adekvátság részletes mibenlétét taglalnia. Az e fogalommal kapcsolatosan kínálkozó kérdésekre l. Török Gábor 1990, 180–188.

A stíluselemzésről szólván Kemény Gábor tudatában van, hogy az elemzés egyúttal beavatkozás a műalkotásba, s így az eredmény esetleg kétséges, mint ahogyan az elemi részecskék fizikájában is az. Az (irodalmi) szövegművet a stíluselemzéshez részeire kell bontani, jószérrel csupán így vizsgálható. A szegmentumok újraegyesítése természetesen kizárólag a műegész figyelembevételével lehetséges. E figyelembevételéhez persze csaknem elengedhetetlen az irodalomtudomány számos részterületéről a segítség. A prózaelemzés kapcsán – mint a szerző taglalja – azután újabb nehézségek is adódnak, például a nagyobb terjedelmű művek feldolgozásának technikai nehézségei, vagy a részben ezzel összefüggő probléma: kell-e a műalkotás minden nyelvi egységét, mondatát vizsgálni, nem elég-e a jellemző mondatok kiemelése stb. (Máris itt van a műszerparadoxon a fizikából... S honnan tudjuk előre, melyek a jellemző egységek?) Végül is Kemény arra utal, hogy „A prózaelemzés elméletének és módszertanának megújulását elsősorban a szövegelmélettől remélhetjük.” – Magát a funkcionális stílusvizsgálatot is igyekszik körvonalazni (13–6), illetőleg saját eljárását nem csupán hitelesíteni, hanem elhelyezni egy nem taxatív stíluselemzésbe.

A stíluselemzés módszere természetesen összefügg magának a szépirodalmi szövegnek a tulajdonságaival. Kemény Gábor ezt jó érzékkel szem előtt is tartja: A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere (16–23). E részben írja: „Az irodalmi és a nem irodalmi szöveg között nem az a fő különbség, hogy nyelviileg eltérően vannak kidolgozva, hanem az, hogy m á s k é p p e n m ű k ö d n e k: a különbség nem alaki, hanem f u n k c i ó b e l i. Az irodalmi műalkotás egyszerre több hullámhosszon sugároz információkat befogadója felé: a szemantikai jelentés burkában benne rejlik egy másik, poétika–esztétikai jellegű értelem is” (19). E több-

szörös jelentés következménye, hogy az elemzést olvasással kell kezdeni, még csak nem is close readinggel, mondja Kemény. Így jutunk bizonyos támpontokhoz, munkahipotézisekhez, amelyekkel azután dolgozni lehet a szöveg stílusának feltárásában – természetesen figyelembe véve a strukturális alapelvet (másképpen: szövegszervező vagy formateremtő elvet, fókuszot). Tehát az elemzésnek – írja – elsősorban arra kell irányulnia, hogy megkeresse a művészi szöveg strukturálisan érzékeny csomópontjait, s ezáltal kitapogassa azokat a módokat és pontokat, ahogyan és ahol a közlés »átkapcsol« a referenciális kódról a poétikai kódra.” Így stilisztikailag megragadhatók olyan művek is, amelyek alig különböznek a mindennapi nyelvhasználattól, melyek „az írás nullfokához” közelednek – vallja a szerző. (Az Elise Riesel-féle zérófokúsághoz újabban Török Gábor 1990, 46–57 szólt hozzá.) A műalkotásban (azt üzenetként fölfogva) persze teljes megértést, az üzenet egészének átfogását aligha végezhetjük el, a műalkotás esztétikuma elvileg kimeríthetetlen. Kemény Gábor ennek tudatában törekszik a legfontosabb társtudományokkal, ha lehet, karöltve a stílselemzésre. Az irodalomtudomány (a szövegtan által is támogatva) a nyelvi szöveg vizsgálatában valóban nem csekély előrehaladást tett a műértelmezésben, vö. Bernáth Árpád 1990.

A második fejezet: Krúdy és a stílusa (25–78). Krúdy stílusát, írói dikcióját bő félévszázada magányos gordonkahangként értékelte Schöpplin Aladár. Ettől a gordonkahang metaforától kíván Kemény Gábor eljutni Krúdy stílusa összetevőinek, forrásainak, titkainak felhangjaihoz. A stílus születése és halála című részben (25–37). Ebben végigjárta az írói életművében a Krúdy-stílus kialakulásának, virágzásának és szétesésének útját. Külön részben taglalja Krúdy stíluspályáját A vörös postakocsi-tól a „pesti” regényekig (37–43). Az Alakmások és önarcképek című rész (43–58) még inkább megérdemli a stíluspálya-elemzés nevezetet, hiszen itt a Krúdy-próza líraiságát, az önarckép-alteregót a (Szauder nyomán) a kritikai alteregót tekinti át irodalomtörténetírási módszerre támaszkodva. Krúdy szimbolizmusa külön elemzést kapott (58–62) röviden, ám az előzőkhöz hasonló módon. Az ecetfák pirulása című mű kapcsán idézett részlet kínálja a lehetőséget a (nemcsak) Krúdy-próza szimbólumvizsgálatához szövegtani alapon. Hiszen itt a Kemény Gábor által idézett szövegmetsetből látható, hogy a piros szín szerepeltetése tulajdonképpen referenciális: „[...] az udvaron ecetfák álltak, melyek csodálatosan *pirosodtak*, midőn az ős közelgett, és az elhagyott asztalokon *pirosfejlű* kakas merengett. *Piros* volt a bor, amelyet [...]” stb. (59). Nos: itt a nem referenciális jelentés, a szimbolika azért jön létre, mert – Csúri Károlyt (1990, 110) idézem –: „A befogadó az olvasás során a természetes nyelvi szöveghez egy vagy több szövegvilágot rendel hozzá. A tényállásokból felépülő szövegvilágok azonban bizonyos tekintetben önkényesek maradnak az őket létrehozó olvasó számára. [...] nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a vizsgált szövegvilág miért éppen az adott és nem más tényállásokból áll, s miért éppen az adott és nem más módon épül fel. ezt az önkényességet csak akkor vagyunk képesek feloldani, ha a szövegvilágot, akarva-akaratlanul, egy elmélet interpretációjának vagy modelljének

tekintjük". A piros szín szimbolikájának és más Krúdy-szimbólumoknak az értelmezési háttérét végül is maga az elemző interpretálja. Amiképpen értelmezi például Krúdy műveiben az időélményt és a kompozíciót (62–9). Rámutat az író képalkotásának jellemző vonására: „tér- és időszemléletének képzettársító és szimultán jellegé”-re (67–8), amely révén a hasonlat a hangulati teljesség eszköze. Az Életérzés és stílusforma a „bécsi” regényekben című részben (egyebek mellett) a Krúdy-hasonlatok struktúrát szervező funkcióját is bemutatja (77). – A fejezet utolsó része – Krúdy és a stílusa (78–88) – világirodalmi háttér elé rajzolja meg az író helyét a magyar stílustörténetben. Krúdnyál – állapítja meg – a stílári forma funkcióval telítődött, „végső soron egy szemléletmód kifejezésévé rangosult” (79). Ebben, Kemény Gábor úgy látja, a stílári formának egy, „csak Krúdyra jellemző funkció, az ún. dimenziósokszorozás” a hatóeszköz. Igen figyelemreméltó és újszerű megállapításokat tesz a szerző Krúdy és a szürrealizmus összefüggéseiről, ezáltal is gazdagítva és mélyítve a preszimbolista, a stílromantikus, az impresszionista jelzőket már régtől viselő Krúdy-stílusról az ismereteket.

A harmadik fejezet: Krúdy körül (89–120). Ez vegyes anyag. Olvasni lehet itt egy Ady-szimbólum (az eltévedt lovas) értelmezéséről, Kosztolányi Dezső nyelvészeti-kai nézeteiről, Tamási Áronnak a megújított köznyelvi képeiről, József Attila „lelki táj”-ának közlésforma gyanánt vett értelmezéséről és végül Sarkadi Imre drámájáról, az Oszlopos Simeonról. Ezekben az írásokban is érvényesül a szerző kiérlelt stíluselméleti alapon való vizsgálati módszere. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az az önmagában értékes fejezet nem eléggé szervül a Krúdy-stílus leíró részekhez. Leginkább a Sarkadi drámájáról írtak vannak távol a Krúdy-központtól, s talán a legközelebbi: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál (110–3). A „lelki táj” voltaképp „a bergsoni értelemben vett »belső tartalom« (durée réelle) térbeli és időbeli határtalansága” (67), s ez a Krúdy tájaira vonatkozó, Rónay Györgytől való kifejezés föl-fölbukkan a Krúdy-stílus elemzésekor is (l. 34, 52, 67, 110). Az utolsó fejezetnek ez a viszonylagos távolesése a könyv főtémájától (és -címétől) alighanem összefügg azzal, hogy Kemény Gábor munkájának némely részletei már olvashatók voltak különböző kiadványokban (pl. Kemény 1982, 1986, 1988), s ezeknek egységessé építésében hajszáltrepedések mutatkoznak. Csupán formai jelenség, hogy egyik-másik szakirodalmi hivatkozás többször ismétlődik (pl. Jakobson: 11 és 79, Cs. Gyimesi: 6 és 22). Vannak azonban tartalmi ismétlődések is, pl. a stílári adekvátságról mondtak (6) újra előkerülnek (22); a Hajnóczy Péter stílusáról mondtak és a példa (12 és 17) stb. Ezek az apró szerkesztési botlások nem annyira az olvasót zavarják, nem is vonnak le az érdemi részekből, inkább a szerzőt kell figyelmeztetniök, sőt serkenteniök újabb munkára – egy Krúdy-monográfiára.

A könyv Függeléke A szakirodalmi hivatkozások lelőhelye (121–7) és az idézeteké (127–8).

IRODALOM

- Bernáth. Árpád szerk. 1990, *A műértelmezés helye az irodalomtudományban. Studia Poetica 9.* Szeged, JATE
- Csúri Károly 1990, Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés. In: Bernáth szerk., 109–120.
- Kemény Gábor 1982, A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál. *Magyar Nyelvőr* 106, 307–310.
- Kemény Gábor 1986, A szépirodalmi közlés specifikuma és a stílselemzés módszere. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 2, 53–64.
- Kemény Gábor 1988, *A szépirodalmi közlés specifikuma és a stílselemzés módszere.* In: Kiss–Szűts szerk., 537–547.
- Kiss Jenő–Szűts László szerk. 1988, *A magyar nyelv rétegződése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Török Gábor é. n. [1990], *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Büky László

TARTALOM

NYELVTUDOMÁNY

Bibok Károly: Szószemantika: egy elmélet vagy több elmélet?	3
Forgács Tamás: Valóban szükség van-e a Müncheneri kódex szótárának új kiadására?	27
Fried István: Ismeretlen részletek a magyar nyelv szláv jövevényszavai kutatásának történetéből	39
Hajdú Mihály: Adatok XVII. századi helységneveink határozórag-használatához	49
M. Korchmáros Valéria: Grammatica – ancilla stylisticae	77
Mokány sándor: Sebes 'savanyú'	85
Sipőcz Katalin: A vogul nyelv színnevei	89
H. Tóth Tibor: A szenvedő képzős igék néhány kérdése	111
Zsulán Julianna: 14 éves gyermekek élő nyelvhasználatának néhány belső összefüggése	129

NÉPRAJZ

Bárh János: A parasztközösségek önszerveződésének néhány formája Kalocsa környékén	151
Krupa András: Mindenszentek és halottak napja a magyarországi szlovákoknál	173
Szűcs Judit: A főzés, tárolás helye és eszközei Szentesen	195

ÉVFORDULÓ

Deme László mint nyelvjáráskutató (Szabó József)	215
--	-----

SZEMLE

Beke József: Bánk Bán-szótár (Büky László)	221
Kemény Gábor: Szindbád nyomában (Büky László)	229

Szerzőink figyelmébe

Kérjük tisztelt munkatársainkat, hogy a *Néprajz és Nyelvudomány*ba beküldött kézírataikat az alábbiak szerint alakítsák.

1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza, utána évszámmal és az esetleges oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961, 92) szerint...”. A szerzők nevét nem kell kiemelni. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé első betűivel különböztessük meg egymástól.

2. A nyelvészeti tárgyú közleményekben csak az értekező résztől sortagolással el nem különített nyelvi adatokat és a kötetcímet írjuk dőlt betűvel.

3. Az újonnan bevezetett szakkifejezések kiemelésére a vastagítás, egyéb tartalmi kiemelésre a ritkítás használható.

4. A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a felhasznált művek adatait. Minden egyes tétel a szerző teljes nevével kezdődjék, közvetlen utána az évszámmal. A kötetcímet dőlt betűvel legyenek, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül. A folyóiratcímet ne rövidítsük. Az alábbi példák szolgáljanak mintául:

Bálint Sándor 1977, *Ünnepi kalendárium I-II*. Budapest, Szent István Társulat.

Imre Samu 1988, A területi nyelvváltozatok. In: Kiss Jenő- Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése I*. Budapest, Akadémiai, 50–69.

Lakó György 1956, *Észak-manyisi tanulmányok. Nyelvtudományi Értekezések* 8. sz. Budapest, Akadémiai.

Rácz Endre 1959, A magyar megengedő és feltételes mellékmondatok kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 55, 68–76.

Szemlére való hivatkozáskor a szemleíró neve és a szemle megjelenési éve után az ismertetett mű adataiból csak a szerzőt és a címet adjuk meg, pl.:

Madarassy László 1927, Györffy István: A szilaj pásztorok. *Ethnographia-Népelet* 38, 166.

5. A cirill betűs szláv nyelvekre az *Analecta Linguistica* átírását alkalmazzuk. Ez a Knieszsa-féle nemzetközi szlavisztikai átírástól a következőkben tér el: az orosz/belorusz e-t mindig e-vel, az э-t é-vel, a x-t h-val, az ukrán/belorusz ґ-t és ґ-t egységesen g-vel, az orosz ҃ keményjelet " idézőjellel írjuk át.

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Szőnyi Etelka
Sokszorosító vezető: Szőgi Lászlóné
Méret: B/5, példányszám: 520, munkaszám: 239/92.